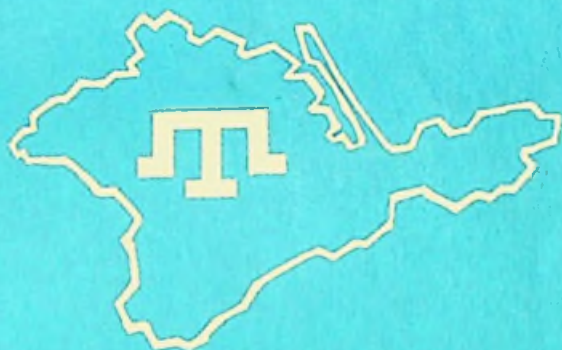

ЫҮЛДЫЗ

ISSN 0207-6412 X

№ 4

1996

4

1996

Июль
Август

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закир КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири).

Он единджи
сене чыкъувы

Тезсис этиджі: Къырым Джумхуриети Назирлер Шу-
расы янындаки Миллетлернинъ ишлери боюнда де-
влет комитети.

МУНДЕРИДЖЕ

Эдсбий асабалыгъымыздан

Амди Герайбай. Китапчы бабагъа. Шай демеиъиз, бабайлар! Джаш- лыкъкъа. Анама. Тангъла. Ачлыкъ. Таньпи болдым. Джигит тюрко- си. Козылер. Зелиха тотай Чобан-заленинъ альбомына. Татар ша- ирлерине. Яш татаргъа. Шиирлер.....	3
Эшрэф Шемь-заде. Чёльде яз акыпамы. Акъшам денъиз ялысында. Шайлы кыыз. Арыкъбаш этегинде. Асрет. Рустем. Шиирлер.....	14

Абдураман Танлылайыр. Арзу. Повесть.....	18
--	----

Мектеп программасы муджиби

Эмиль Амит. Денъиз ташчыкылары. Адрессиз мектюп. Ягъмур токъ- талы. Денъизде геми ялдай. Икяелер.....	36
Эрдживан Керменчикли. Дешетли кечмишни хатырлап.....	48
Джасмил Кермегъджи. Татарым! Сонъ сёз. Атым. Севин, ой, шапчы миллет. Челеби Джохане. Мукъаллес эмелимиз олуркен. Шиир- лер.....	54

Публицистика

Ирфан Амет. Сыпифий куреш кърбанлары.....	60
---	----

Миллий арекетимиз тарихындан

Фейзи Рахман Юртэр. Къырымтатарлар Алмания ве Австрия лагер- леринде.....	80
Месфер Ислямов. Биринджи бутюнсоюз.....	99

Тарих саифелери

Къырым ханлары. Девамы.....	105
-----------------------------	-----

Халкъ агъыз яратыджылыгъындан

Къашкырыннъ анты. Къырымскъа ве чегертки. Эманетчи баба. Ма- саллар.....	125
---	-----

Фикрет Къырымлы. Ватанда топланайыкъ. Дженгиз Дагължы агъа- ма. Багъчасарай. Шиирлер.....	136
--	-----

Эдсбий такъвим

Сентумер Эмин. Мен кимим? (75 яшыны толдурувы мунассбети- нен).....	140
--	-----

Эрджан Сакарья. Шиириниъ алтын икълиминде.....	156
О. Алем Сельчук. Апкъ огъруна. Шиир.....	157
Назим Пайам. Ол мумин гонглю олмады гонглюм. Шиир.....	157
Юсуф Дурсун. Балем чечегги. Шиир.....	159
Али Тюркмен Парлакъ. Агъла, гулюм. Шиир.....	159
М. Варол Озьтюрк. Артыкъ замаанлар. Шиир.....	160

Сефер теэссуратлары

Закир Къуртнезир. Тамырларымыз бир.....	161
---	-----

Шакъа-къораталар

Аблязиз Велиев. Фиделжилер. Сакъалимус. Къалпакъ. Тиль. Ярдым этюв принципи... Мода, балам, мода.....	172
--	-----

Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер

Шабан Доген. Пейгъамберим Азрети Мухаммед. Сонъу.....	181
Шамиль Алядыш.....	189

КИТАПЧЫ БАБАГЪА

Шарылдайсынъ, гурюльдийсинъ, «Ашыкъ Гъарип»
сатасынъ,
Керек болса, арада бир яланчыкъ да къатасынъ,
Сокъакъларны дёрт айланып, балчыкъларгъа батасынъ,
Мерекепке теракъай салкъын сув да къатасынъ.

Ал, ал кельди «Антикъаджы бабанъыз» деп бакъырсанъ,
Масал айтып алдатмагъа балаларны чакъырсанъ,
Бала тугуль, балабан да келе сени коръмеге,
Сен де башлайсынъ тилинъмен тизип ялан орьмеге.

Козълеведе бир апайгъа бит иляджы саткъансынъ,
Иляджына азгъанакъай эмен тозу къаткъансынъ,
Бонынъ ичюн бир къач апай сени бираз къыйнагъан,
Бирси таякъман ургъанда, бирси къулакъ чийнагъан.

Джаным антикъаджы баба, этме боны эйлеме,
Софусынъ сен, дюнья малы ичюн ялан сёйлеме,
Ярын ахрет кунюнде сонъ джеэннемде ятарсынъ,
Халкъ дженнетте отургъанда, кимге китап сатарсынъ?

1920, декабрь, 20.

ШАЙ ДЕМЕНЪИЗ, БАБАЙЛАР!

— Шапке кие, огъурсыз, джик айырып сач тарай,
Акъ якъасын къатгырып, джамилерге терс къарай,
Алчакъ эвни бегенмий «бизге керек» — дий — сарай»,
Янълыш сизнинъ бильгинъиз — деп мени бир джаттай
талай.

— Шай деменъиз, бабайлар, сизлер энди къарт къорай,»
Заман насыл эмир эте... керек яшамакъ шулай,
Дюнья шимди башкъа болды, халкълар бир-бирин
торай.
Къуранымыз да замангъа коре яшатмакъчюн ёл арай.

Шапке кие башчыгына, шинели ёкъ къалтырай,
Коксюндеки тоймелери, джез, къушаггы къалтырай,
Одасында ашамлыкъ ёкъ, бош чанакълар шалтырай,
Кисесинде акъча да ёкъ, о заваллы къатер, ай?

Кече-куньдюз дува эте, дёрт козюмен ёл къарай,
Бугунь бабам кельмедими? — корьген койдештен сорай,
Къарггыш айта бабасына, козьчиклери монъдырай,
Келе «миллет» къавесине пек ачыкъкъан тилькидай.

Баба кирген ресторангъа бинъликлери шытырдай,
Тышта сувукъ джавун джава, тамчы тама пытырдай,
Кейф къарарын тапкъандан сонъ столларда тасырдай,
Уйде къалгъан ана, апа, бабай ичюн фал къарай,

Бир минсиз болып, ап-акъ болып, дарылманъыз,
бабайлар, яшларгъа шай,
Арув болмазмы бир мектеп ачса, бизге беш-он бай?
Окъув ичюн джан атмакъны дин эмири, борджынъ сай,
Ондан башкъа болай кетсе, ат туягын басар тай,

Бизни сизге, сизни бизге бегендирмей тарткъалай,
Берген меселени ачыкъ айтмакъ пек къолай,
«Дюнъяда биз яшайыкъмы? Эбет, яшайыкъ, балай,» —
Ич шубесиз куле-куле джевап берирсиз булай.

Айса заман шимди бизге окъув бильгини сылтай,
Ешилленип, гулленеджек топ юртумыз ал Алтай,
Торунларынь бирлеше... мазлум бабай гурь къартай,
Иште, бонынъ ичюн бизге окъув керек «Къурултай».

Акъмесджит, ноябрь 25 — декабрь 8, 1919 с.

ДЖАШЛЫКЪКЪА

Аркъадашлар, джигитлер, бугунь бизнинъ
Бизмен бирге, акъызлар, эм де сизнинъ,
Энъ биринджи борджумыз — джигит болмакъ,
Гъаемизчюн джан къыйып, къанлы болмакъ.

Тюфеклернинъ, топларнынъ атылгъаны,
Къызыл къанлар сувларгъа къатылгъаны,
Ёкъса бизге бир огют болмадымы?

Ёкса куллюк кунълери толмадымы?

Джанъы дюнья, джанъы кунь, халкъ да джанъы,
Ярыкъланды къартайгъан Шаркънынъ танъы,
Джаш джуреклер бизлерге: «Айдынъыз» — дий,
«Юкъладынъыз, янълыш кунь сайдынъыз» — дий,

«Тюфек, китап тюшмесин къолунъыздан»,
«Сизни кимсе къайтармаз джолунъыздан»,
»Тюрлю маска кийгенни атынъыз» — дий,
«Козъ яшларгъа ал къанын къатынъыз» — дий,

«Гъаенъ ичюн къан акъыз заман яшы,
Къандыр акънынъ йыкъылмаз темель ташы»,
«Хаинларны къайырып соймакъ керек,
Джуртын якъып неслини джоймакъ керек».

«Аранъызда хаинлар къалмагъан сонъ,
Халкъ ишине ич аякъ чалмагъан сонъ,
Къол тутушып, бирликип кетинъыз — дий,
Мазлум Шаркъны сиз азат этинъыз, — дий,

— Мына бизнинъ борджумыз иште, джашлар,
Бугунъ энди ишлемий эски башлар,
Джанъылыккъа татарны тартмакъ керек,
Арамызда джигитлер артмакъ керек,

Къоркъакълардан сырамыз темиз болсын,
Коркъакъ уйде отурсын, семиз болсын,
Биз олардан айрылып кетмелимиз,
Джигитликни шай исбат этмелимиз,

Варсын ольсин къач миллион къансыз инсан,
Мезар болсын орталыкъ джансыз инсан,
Тек бир тугуль он кере ольмелимиз,
Бинъ олюмле джанны бинъ больмелимиз,

Дипломатлар токътанъыз, сизлер энди,
Сизге эсир тугульмиз бизлер энди,
Фельсефесин дюньянынъ джояджакъмыз,
Авропанынъ итлерин сояджакъмыз.

Январь 1, 1921 с.

АНАМА

Ах, сёзюнъ текрарсыз кокюс кечирмий,
Къаба бир давушман «Анам» диялмам,
Асретли козюмнинъ яшын тыялмам,
Аналар акъ сютин ахсыз ичирмий.

Тильсиз айвандайын джансыз бешикте,
Сёнеджек чыракъдай янып яткъанла,
«Ифо» деп кульдюрип сен сёз къаткъанда,
Перденинъ арасын ачкъан тешиктен.

Меним менлигим, де менлик тувдыргъан!..
Менликте менлигим, ах, аначыгъым!..
Бахшышым тутульми ал яначыгъым?

Туйгъусын инджертип хаял къувдыргъан,
Яныкъ, шаирлер, Эдибе тотайгъа,
Эминлер, Фикретлер, эдип Токъайгъа!..

Апрель 4—21, 1920 с. Акъмесджит.

ТАНЪДА

Джурек ойнай, къан къайнай, джан талаша,
Ойлу, мунълы джатаман танъгъа якъын,
Бир джылдызман бир джаш къыз фал къараша,
Йылдыз айта: — Алданма! Тюшюн, сакъын... —

Къыз йылдыздан айрыла, ал атлана,
Дарма дагъын корюнип сачын тарай,
Коклерни дёрт долаша, къанатлана,
Кулип къона къатыма, магъа къарай.

Бульбуллардай джёлътиреп дертин айта,
Мен тешкерип къарайман къайта-къайта,
Коб отурмай къатымда учып кете,
Айландыра башымны, дели эте...

Молла саба эзаны чагъыргъанда,
«Ах, кетти» — деп тёшекте къыбырдайман,
Кендже марка хоразлар бакъыргъанда,

Джулялы бир сѣз айтаман, шыбырдайман.
Медарсыз бир хастадай теним кыза,
Сакъат джурек авлиге, гонъюль сыйлай,
Асретлигим тазертип, дертим кыоза,
Ах, дегенде кыйнамай, кыаным бузлай.

Танъ юкъусы булайтып нафле кете,
Деликыанлыкъ чагъымнынъ сачмасы бо,
Джашлыкъта кыыз севдасы джангъа джете,
Инсанда яшав гулюнинъ ачмасы бо.

Август 9, 1921 с.

АЧЛЫКЪ

«Ачнынъ алын токъ бильмез» — къартлар сѣзю,
Мына шимди о сѣзнинъ тамам озю,
Ачнынъ алын анъламай кыарны токъ бай,
Шериаткъа инсанлар хор бола шай.

Миллионларман, бинълермен ач кыоранта,
Тек ач тугуль, сувукъта, кыар-боранда,
Джан чекише гъариглер пек хорлана,
Корьсенъ — джана джурегинъ, козь тотлана.

Ташлап кыача бабайлар эвин, элин
Ачлыкъ тазе Кыырымнынъ букти белин,
Эй, джигитлер, бу джурт шай сѣнеджекми?
Мазлум татар богъа да конеджекми?

Тамарында мерамет кыаны болгъан,
Ачлыгъындан бурлукъып бенъзи солгъан,
Факъырларны тюшюнип бир кыарасын,
Ич аямаз эмгегин, беш парасын.

Сеслеринден джюрюльмий джол боюнда,
Сес де биткен тек джан бар бир союнда,
Ольгени де аз тугуль арасында,
Токъ тюшонсин боларгъа кыарасын да.

Ачлыгъындан делирген бабайлар бар,
Озь баласын ашагъан анайлар бар,
Кыардаш инсан баласы союлырмы?
Шайтип бизнинъ неслимиз джоюлырмы?

Шай биткенде бир якъта джарлы-джансыз,
Бу бир якъта къарны токъ беш-он къансыз,
Ашай, иче, чылдыра, тойда джайнай,
Боны корип, тамарда къанынь къайнай.

Къайда я о? «Видждан» деп бакъыргъанлар,
Къардашлыкъкъа бизлерни чакъыргъанлар,
Ёкъса онлар шимдилик джырламаймы?
Гонъюллерни яланман сырламаймы?

Эгер видждан эсери олса бизде,
Къарны токълар шаатсыз богъа сизде,
Борджумызны биз бугунъ бильмелимиз,
Ач етимлер козьашын сильмелимиз.

Кимде боны борджумыз деп бильмесе,
Отъмегинден ачларгъа пай тильмесе,
Къысметине шайтанлар зеэр къатсын,
Джерге батсын о инсан, джерге батсын.

Декабрь 20, 1921 с.

ТАНЫШ БОЛДЫМ

Чалкъа тюшип кунешлеп джата эдим,
Куле-куле джувурып Меръем кельди:
— Не кулесинъ шу шартмек?» — Отур, — дедим,
— Келеятыр биревлер, турса, — дедим...

Шай дегенджек къаршымда бир эки кыз,
Алтын айдай джалтырап пейда болды,
— Сёз къатайыкъ шоларгъа, де, Меръем, биз!
Къуванч къаны козюме келип толды,

— Бакъырма, сен джетсинлер къатымызгъа,
Олар меним пек якъын танышларым,
Отурсынлар кельсинлер къаршымызгъа,
Экевин де мен сагъа багъышларым.

— Джаным Меръем солдаки яман дызман,
Тап узакътан козюме козь ташлады,
Якъын таныш болайым мен шу кызман,
Битти сабрым гонъюмде той башлады.

Беш-он адым узакъта отурдылар,
Бирси кулип Мерьемге селям берди,
Шакъылдашты бахчаны тотурдылар,
Бизге къарап биреви къашын керди.

Мерьем айтты: — Джурь энди биз барайыкъ,
Сени таныш этийим мен оларман,
Шоларман таныш бол, бир къарайыкъ,
Джетеклешир джурерсинъ сонъ боларман.

Бардыкъ да шарт токътадыкъ къатларына,
Башта Мерьем: — Мерхаба, къызлар! — деди,
Бир къарадым къызларнынъ башларына,
Энди селям сырасы магъа эди.

Къуванчымдан унуттым селям сёзюн,
— Хош кельдинъиз бо ерге! — дийджек эдим,
Айталмадым онынъ да тамам озюм,
Джарты-джурты «Драствуй,» — къызлар! — дедим.

Мерьем мени оларман таныш этти, —
— Аркъадашым, яш шаир Амди — деди,
Котерильдим, башым тап кокке джетти,
Къызларнынъ да козылери менде эди.

Алчаракъ къыз къолчыгъын узаткъанда,
— Макъбуле — деп тияран шыбырдады,
Баштан-аякъ боюма козь аткъанда,
Кирпиклери, къашлары къыбырдады.

Отурдыкъ да башладыкъ сорашмагъа,
— Окъуйсызми, къызлар, сиз? — деп башладым,
Алдын алып онларгъа джол ачмагъа
— Шайлы къызлар, сизлерсиз... — деп ташладым.

Бир сырасын кетирип, алчаракъ къыз
— Шаир — поэтми? — деп сорады,
Стих яза экенсиз, сиз аркъадаш,
Шай деди де, козюме бир къарады.

Докъсан лакъкъа отурдыкъ, сонъ къайттылар,
Мерьем кельди оларны озгъармагъа,
— Савлыкъман къал, яш шаир, — деп айттылар,
Олар кетти, башладым сызгъырмагъа.

Янгъыз къалгъан сонъ джаным пек сыкъылды,
Яваш-яваш ойланып боны яздым,
Богъазыма санки бир дерт тыкъылды,
Тарсыкътым да, пармакъман джерни къаздым.

Кельди козюм огюне алгъыр къызлар,
Башладылар сёз къатып ойнашмагъа.
Достым: Къызман корюштинъ, къальбинъ сызлар,
Хаял сени чагъырыр къайнашмагъа.

Алчаракъ къыз бир шейлер айта эди,
Коксю ачыкъ къол керип магъа къарап,
— Яш шаир, мен суемен сени — деди,
Алтын сары сачларын майлай тарап.

Къаным къыза, джаным, дост Къызны корьсем,
Башлайман мен язмагъа туталмайман,
Кече-куньдюз берабер къызман джурьсем,
— Айырылып мен ондан кеталмайман.

Юз яшасын шу къызлар, бинъ яшасын
Дюнъя, ахрет онлардан айрылмайым,
Къалпагъымны сатайым, къыз ашасын,
Къыз: — Айды, джурь, — дегенде, къайрылмайым.

Февраль 27, 1921 с.

ДЖИГИТ ТЮРКЮСИ

«Бойна» макъамыман айтыла.

Гуль багъчада гуль ачса алынмазмы?
Джигит болгъан къызларгъа джалынмазмы?

Гуль багъчада оссе, джигит узер,
Яшлар къаде котерсе, къызлар сюзер.

Гуль багъчада гуль ачса, кунъ солдырыр,
Къызлар къаде туткъанда, яш толдырыр.

Гуль багъчада гуль ачса, ич алдырмам,
Джигит чыкъса, къаршыма ялындырмам,

Джигит аткъа атланса, тюзгюн тутса,

Къансыз джансыз мешчанны джалмап джутса.
Мелевшеми, гулими узыдирмен,
Къаделерни кызыларгъа сюздиримен.

Ноябрь 28, 1921 с.

КОЗЫЛЕРИ

Сейтумер ТУРУПЧЫгъа!..

Якъты мени ах, шу кызынынъ сырма, эля козылери,
Козылерининъ сырын айта татлы-татлы сёзлери.
Авзы-бурну бир ший тугуль, вай шу илле козылери,
Шу кызычыкъкъа лаяйкъ тугуль шу козылернинъ
озылери.

Козылерине бир къарасам, озь сюретим коремен,
Ах, дегенде, атеш тюше тап къальбимнинъ тёрюне,
Шу кызычыккыннъ козылери ичюн сатар эдим озюмни,
Ах, къатийим!.. Севда этти козылерине козюмни!..

Август 17, 1921 с.

ЗЕЛИХА ТОТАЙ ЧОБАН-ЗАДЕНИНЪ АЛЬБОМЫНА

Юз бинъ яша къарт чобаннынъ къошта тувгъан джаш
кызы,
Джолунъ болсын тувгъаныннынъ таптап кеткен бир
изи.
Астындаки джюйрюгинден ибрет алсын джигитлер.
Согъышкъанда утандырыр, кызы джигитни огютлер.

Еди давул он зурнагъа бир де борлу чалдырып,
Алтын токъуз, бир алтын таш къошкъа къавли
салдырып,
Тоюнъда мен куреширмен, джанакъайман ашырман,
Джорта-джорта къарагъачтан Чельтекмен сув
ташырман.

Август 18, 1921 с.

ТАТАР ШАИРЛЕРИНЕ

Алайымыз бирдай этип джырлаймыз да, джырлаймыз,
Сонъ тым-тырыш бир-биримизнинъ чынълагъанынъ
дыньлаймыз,
Асыл ким ичюн хутбе окъуй, къайда кете бильмиймиз,
Болай этип бир татарнынъ козь яшыны сильмиймиз.

Чынъымыз шо татар ичюн боны-шоны этермен,
Татар ичюн окъумагъа Истанбулгъа кетермен!..
Мен татарнынъ кок байрагъын озюмизден алдырмам,
Тойгъа барсам, чингеге нотсыз зурна чалдырмам.

Алайымыз шу бир нотман тюм-тюз этип джырлаймыз,
Дюньягъа сѣз туттырадjackъ татар тилин хорлаймыз,
Бу меселе белли болды, биз татарны суемиз,
Чыракъ болып джанар-джанмаз къап-къаралай
киермиз.

Бизлер макътанув корюнип кечтик богъай джигитлер?
Сыра кельсе, заман озса, яш да къартны огютлер,
Мына менде шондай бетер огютлиймен сизлерни,
Бираз джолсыз айтаман мен шондай эткен сѣзлерни.

Биз къальбине киралмаймыз татарлыкънынъ
татарнынъ,
Анъламаймыз къальбиндеки гизли дертин татарнынъ,
Башкъа-башкъа, башкъа тильмен башкъа зевкъман
айтамыз,
Салп-солп эте татар багъын балталай да къайтамыз.

Татарнынъ да озъ тили бир, суюгиси бар, зевкъы бар,
Мане, масал, джырлары бар — чечекли бир терен джар,
Башкъа тильмен, башкъа зевкълы джырны татар
джырламай,
Гонъюль джошмай, джурегинден «Ах, джаным!» деп
дыньламай.

Лермонтовнынъ, не Пушкиннинъ, не Фикретнинъ
сѣзюне,
Ич инанмай чюнки исси уйгъун тугуль озюне,
Мешребемизге биткен сасыкъ, джат отларны узийик
Майны сютнен айыргъандай бир сюзгючмен сюзийик.

Джигит чынъы джаш джуректен акъып чыкъсын
сёзюмиз,
Къачан болса, сонъда барып токътайджакъмыз озюмиз,
Озь коюнде озь чечеги татарнынъ монъ джырлары,
Къалибинден тышкъа чыкъмай сакълы къалгъан
сырлары.

Иште, боны тапып берсек, татарнынъ озь къолуна
Бинъ бир джигит бир акъ сёзнинъ къурбан болур
джолуна.

Сентябрь, 9, 1921 с.

ЯШ ТАТАРГЪА

Тамарында къан къайнагъан чагъынъда
Къоркъма, чалыш, гуллер ачсын багъынъда,
Эр кольгеден урькме, сакъын сакъынма!
«Акъ» ярдымджы сенинъ эки ягъынъда.

Борджунъ сенинъ халкъынъ ичюн чалышмакъ,
Эр фурсатта сагъа керек алышмакъ,
Лякин акъкъа къаршы къылыч такъынма,
Ляйыкъ тугуль джат ишине къарышмакъ.

Къарт эмельге янъы темель къургъанда,
Заман сени сыкъса, сыкъып ольдюрсе,
Джанчыгъынъны учъке-дертке больдирсе,

Кене чалыш, тенде джанынъ тургъанда,
Макъсадынъа бир кунъ бирден етерсинъ,
Енъи «акъ» деп кокке учып кетерсинъ.

Майыс 27, 1920 с.

Неширге Айше Кокиева азырлады.

ЧЁЛЬДЕ ЯЗ АКЪШАМЫ

Кунь этеги ерге тийди,
Къызыл-чабакъ алланды.
Кок къоюджа антер кийди,
Чилле-къуртлар джанланды.

Яз геджеси джайды гольге,
Алтын пуллы шербенти.
Туман болып саркъты чёльге
Булутларнынъ дильбенти.

Тоз ятыпшты, салкъын
тюшти,
Чыкъ къаплады отларны.

Джылкъыджы къарт алып
чыкъты
Отлатмагъа атларны.
Сес-солукъ ёкъ, тек кимерде
Чегерткилер чырылдай.
Тосат-тосат талгын ельмен,
Алтын ашлыкъ шувулдай.

Джигеринъе синъип къала
Темиз ава къокъусы...
Кимге тиер, яз геджеси
Бойле чёльнинъ юкъусы.

1923 г.

АКЪШАМ ДЕНЪИЗ ЯЛЫСЫНДА

Мавы кок денъизнинъ тосюмен къарышып,
Сынъырсыз уфукътан сувунмакъ истей.
Айнынъ мор шавлеси, далгъаман барышып,
Мудавет денъизде джувунмакъ истей.

Замбакъдай бурьленип къызаргъан йылдызлар,
Гедженинъ назына къатланмакъ истей.
Севилямек, охшалмакъ истеген яш къызлар,
Тылсымлы ятыда раатланмакъ истей.

Этекли булутлар-магнолий гулундай,
Кедайгъа корюнмей ачылмакъ истей.
Окели толкъунлар-опкъын дагъ селиндай,
Фышкырып, копюрип сачылмакъ истей.

Шунынъчюн бу гедже, табиаат сырларын,
Севдалы юрегим анъламакъ истей.
Къалемим уджундан тёкюльген йырларын,
Федакяр яшлыкъкъа чынъламакъ истей.

1925 г.

ШАЙЛЫ КЪЫЗ

Эй, шайлы къыз, уятчан	«Къайдан алсын шиирни
къыз.	шаир,
Гонгълум сагъа конгендай.	Болмаса ильамджысы?»
Танъда тувгъан Чолпан	
йылдыз,	Сенде исе, бар къальбиме
Сени кунылеп сѣнгендай.	Тескин берген сукюнет.
	Курсюнгенде, къалемиме
Далгъалангъан алтын	Къанат керген бир къувет.
сачынъ,	
Санки куреш джультеси.	Опъке, азар, гъам сезиле
Ёкъ, гузелим, джульте	Кулюмсемелеринъде.
дегиль,	Бааръ эшкъы, сувсынлыгъы
Санки кунеш культеси.	Коксюнъ дѣгмелеринде.
О саф, нарын юзлеринъде	Отурьшынъ, турушынъда
Бадем чечек тюсю бар.	Бир янъылыкъ сезиле.
Мунълы, гъамлы	Бутюн булар умют бере
козлеринъде	Алдымдаки омюриме.
Сырлы гедже сюсю бар.	
	Шунынъ ичюн, муляйим
Эгер сени коралмасам,	къыз,
Кунюм оте тасаман.	Къальбим сагъа исинди.
Геджелери хаялынъны,	Янъгъыз къалгъан Чолпан
Къуджагъыма басаман.	йылдыз
	Бизни кунылеп курсюнди.
Шиирлерим эп джылана	
Тюшмесе эшкъ тамчысы...	1927 г.

АРЫКЪБАШ ЭТЕГИНДЕ

Яш кедайнынъ къаршылыкъсыз ашкъыдайын,
Къыр устюнде янып-сѣнди къызыл-чабакъ.
Кель экимиз, ойнай-куле ташкъындайын,
Сув боюндан тырмашайыкъ къыргъа таба.

Кель, Эмине, кокке перде керильгенде,
Сув боюндан къыргъа таба ёл алайыкъ.
Индже туман тель-тель олып орюльгенде,
Арыкъбашнынъ этегинде джал алайыкъ.

Бакъ, бу татлы, шень омюрнинъ агъушында
Озен куле, багъ-багъчалар, дагълар куле.
Бакъ, Бельбекнинъ эркеленип акъышында
Аят сеси, куреш сеси эшитиле.

Бакъ, Эмине, сельбилернинъ арасындан
Сейдам-къая пысып бизге къараятыр.
Ай да чыкып мор булутнынъ къорасындан,
Шавлесини устюмизге джаяатыр.

Коресинъми, кокнинъ сырлы сергисинде,
Аллы-гулли мелевшелер, гуллер ачкъан.
Буллюр сувнынъ кумюш къаплы кузгюсинде
Меним кольгем колеткенънен къучакълашкъан.

Меним кольгем колеткенъе кольге эткен,
Башын къойып сенинъ сыджакъ тизлеринъе.
Айт, гузелим, бу къадар сыр къайдан кельген
О ярашыкъ, о маналы козылеринъе?..

Айт, Эмине, бу сеадет оджагъында,
Анги шаир, янмаз ярнынъ яслысына?
Табиатнынъ бу джилъвели къуджагъында,
Анги Керем тюркю орьмез Аслысына?

Ким истемез, кунъдюз ишлеп ёрулгъан сонъ,
Яр тизинде ёргъунлыкътан арынмагъа?
Арынгъан сонъ, янъы къувет, гъайрет тоглап,
Саба ишке, тазе кучънен сарылмагъа.

Кель, Эмине, кокке перде керильгенде,
Сув боюндан къыргъа таба ёл алайыкъ.
Индже туман тель-тель олып орюльгенде,
Арыкъбашнынъ этегинде джал алайыкъ.

Коккозь, 1928.

АСРЕТ

Ай ярыгъын танъ белледим,
Сескенип яр, уяндым.
Башымдаки ястыгъымны
Сенсинъдир сандым.

Нидже айлар, нидже йыллар
Асретинъе даяндым,
Энди сабрым къалмады яр,
Туташтым яндым.

Ятсам, турсам тилимдесинъ,
Эля козылюм, Джеваирем!
Тюшюмдесинъ,
эсимдесинъ,
Джеваирем, Джеваирем!

Яшлыкъ башкъа эки
кельмез,
Эки кельмез, бир келир,
Бир шенъ бакъыш, бир
кулер юзь
Косьтер гузелим!

Омюримизнинъ язы
тюшдай
Отип кетер, къыш келир,
Гонълюм сени севип
сармакъ
Истер гузелим!

Ятсам, турсам тилимдесинъ,
Эля козылюм Джеваирем!
Тюшюмдесинъ,
эсимдесинъ,
Джеваирем, Джеваирем!
1930.

РУСТЕМ*

Бир корьгенде дживан сени,
Къанатларым къырылды.
Кирпиклеринъ юрегиме
Ханджер олып урулды.

Кель, Рустемим, кель, дживаным, ал мени,
Шу къаранлыкъ зиндандан къуртар мени.
Къуджагъынъа яткъыз мени, сар мени.
Яндым, Рустем, яндым сенинъ севгинъден.

Ай догъмадан, кунъ догъмадан,
Шу диярдан къачайыкъ
Мейдан чёллер, сейранларда
Ал гуль олып ачайыкъ.

Кель, Рустемим, кель, дживаным ал мени,
Шу къаранлыкъ зиндандан къуртар мени.
Къуджагъынъа яткъыз мени, сар мени,
Яндым, Рустем, яндым сенинъ севгинъден.

1931.

*«Насредин оджа» музыкалы комедиясындан Лейлянынъ ариясы. (Э. Ш.).

АРЗУ

Повесть

Сервер сонъки йылларда тек бир шей акъкъында — янгъызылыкъ акъкъында тюшюне. Онынъ озъ квартирасы олса, ичине кирип, къапысыны килитлесе, озъ тѣшегине созулып ятса... Эй-эй, бутюн дюньяны унутыр, кимсени корьмез, кимсенен иши олмаз, яткъан еринде ятаберир эди. Онъа кимсе, «сен не ичюн ятасынъ?» демез. Еринден турмайып ятар, бир шей акъкъында тюшюнемез, къавгъа-даваларнен тюш киби кечип кеткен агъыр йылларны да, апайыны да, беш яшындаки огълуны да — кимсени хатырламаз эди. Бу бир узакъ хаял. Амма онъа иришмек мумкюн.

Сервернинъ апайы Муршиде даима кулип юрген, арыкъ мучели шень къызчыкъ эди. Олар бир институтта, амма башкъа-башкъа факультетлерде окъудылар. Сервер шень къызчыкъны бегенди. Окъувны битиргенлеринен эвленилдер. Бир йыл къадар муаббет яшадылар. Экрем догъгъан сонъ, Муршиде яваш-яваш денъишти. Табиатында асабийлик пейда олды. Тез къыза, ачув устюнде чиркин лафлар айта.

— Айлыгъынъ пек аз, сен алимент тѣлесенъ керек, — деди Муршиде бир кунъ.

— Насыл алимент? Сен шаштынъмы шу?!

— Мен сеннен чалышкъан бир къадыннен таныш олдым. О сени насылдыр Тамараны пек урмет эте, онынъ ичюн откъа-сувгъа кирмеге азыр, деди. О насыл Тамара?

— Тамара бизим завода... технолог олып чалыша, — деди Сервер. — Пек яхшы къадын.

— Айлыгъынънынъ бир къысымы, демек, мына шу яхшы къадынгъа кете. Ойлеми?

Сервер шашмалады. Керчектен де, технологлар арасында дава чыкъкъанда, Сервер Тамаранынъ тарафыны туткъан эди. Чюнки Тамара ишни яхшы биле, ишчилерге огрете, анълата. Альбина исе... Э, Муршиде Альбинанен корюшкендир? Эбет, бундан гъайры...

— Сен таныш олгъан къадыннынъ ады Альбинамы? — деп сорады Сервер.

— Адыны бильмейим, амма мен ичюн бунунъ эмиети де ёкъ, — деди Муршиде. — Мен эр шейни анъладым ве бир къараргъа кельдим. Мангъа сенинъ киби акъай керек дегиль.

Бакъыт эр шейни чезер, деп тюшюнди Сервер. Бойле шейлерге даянмакъ керек.

Амма вакъыт тююмлерни даа сыкъы багълады. Муршиденинъ элеми кеттикче артты. О тосат-тосат Сервер чалышкъан идареде пейда ола ве адамлар арасында онгъа кычырып башлай:

— Къайда о, Тамара адлы къанджыкъ? Косьтер, козылерине тюкюрейим утанмазнынъ! Къана о?

Бутюн коллективде зый-чув лаф даркъады. Сервер Тамаранен гизлиден кезе экен, апайы дуйгъан ве бу ерге кельген...» Муршиде эр кельген сонъ ошеклернинъ тафсильяты артты. «Олар лабораторияда корюше экенлер, апайы шунынъ устюне келип туткъан». «Ёкъ, мусафирханеде, айры оадада отургъанда тутулгъанлар...» Сервер бу лафларнынъ ардыны кесмек ве бу алгъа ниаат бермек ичюн апайына дуйдурмадан башкъа заводкъа авушты. Апайы янгы иш ерини сорагъанда айтмады.

— Гизлейсинъ э? — деди Муршиде кинаенен. — Эп бир билерим. О ерге де барып, сенинъ ким олгъанынъны анълатырым. Адамлар сенинъ форсангъа, фасонынгъа бакъып, джиддий, намуслы инсан деп беллейдирлер. Эбет, беллейдирлер! Бакъ турушынъа. Яраббим, насыл олды да мен бойле алчакъ адамгъа къоджагъа бардым. Яшлыгъымны якътым...

Апайы сёйленип башлагъанда Сервернинъ вуджуды сыкъыла, башы агъыра эди. Кет-кете баш агърысына юрек санчылары да къошулды. Бу апай ондан не истей? Сервернинъ айлыгъы яхшы, анда-мында масраф этмей, эписини эвге кетире. Муршиде озю де баягъы къазана. Меселе тек айлыкътамы экен? Ёкъса, шу онгъмайджакъ Альбинанынъ лафына ишанып, оны кунълейми? Не битмеген кунълев! О вакъыттан сонъ арадан эки бучукъ йыл кечти. О вакъытта янгы догъгъан Экрем тезден учъ яшыны толдураджакъ, амма Муршиденинъ мизаджы денгъишмей.

Сервер саба ишке эрте кете. Иш саат докъузда башлана, амма о апайы уянгъандже зува. Акъшам эвге къайтув вакъты якъынлагъанда юрегини къасевет сара дерсинъ, эвде оны яныктылы хабер беклей. Олар энди чокътан бир софра башында отурып ашамайлар, кене инсан киби лакъырды этмейлер. Кет-кете Сервер бу алнынъ денгъишмейджегини

анълады. Муршиденинъ табиятындаки бу денъишювнинъ себебини де анълап оламады.

Бир кунъ акъшам эвге кельгенде онъа къапыны сия козлю эсмери къадын ачты. Серверни нефретли назарнен сюзген сонъ:

— А-а, киев, кельдинъми, къана, къана, кир, — деди къадын техдит этиджи давушнен.

Сервер къайнанасыны таныды. «Хош кельдинъиз» деп фысылдаяракъ, макеме идаресине киреяткъан джинаетчи киби босагъадан атлады. Демек, анасынынъ къойнуны да толдургъан, шимди буюк шамата чыкъаджакъ, деп тюшюнди. Чыкъсын, Сервер, баре, озъ къабаатынынъ неде экенини билир. О да бакъып турмаз...

Сервер ичери киргенинен Экрем онъа сарылды. Амма ятакъ одасындан чыкъкъан Муршиде баланы чекип алды, артына шамар урды ве: «Къач кере айттым санъа, шу нишаретке япышма деп!» дие къычырды. Бала агълады. Битасы исе оны багъырына алып тынчландырды.

Керчектен де макеме башланды. Алайы къабаатлады, къайнанасы исе къатий укъом чыкъарды: «Джююл мындан, арам нишарет, бир даа тюзюнъни косътерме!..»

Сервер о акъшам не олгъаныны аля анълап оламай. Оны ничюн къувдылар? О ничюн озъ квартирасыны терк этти? Буларнынъ эписи энди кечмиште. О шу акъшам чемиданыны алып эвден чыкъты. Бирден-бир арзусы тынч вена ерде, кимсенинъ козюне корюнмейип яшамакъ эди. Эгер, бир кунъ ола, онынъ озъ квартирасы олса, ичине кирип, къапысыны килитлеп, созулып ятса... Бу онынъ энъ юксек арзусы. Шимдилнк, тек арзу.

Сервер эки йыл къадар ятакъханеде яшады, сонъра алъвалыны анълатып, идаре реберине ариза язды. Онынъ ятакъханеде яшагъаныны козь огюне алып, квартира невбетине яздылар. О бекледи. Даа бир йылдан сонъ оны завод профсоюз комитетине чагъырып, элине бир одалыкъ квартира ичюн ордер бердилер. Мына, онынъ хаялы керчеклешмекте.

— Шимди дос-догъру барып, квартира ичине кире билемми? — деп сорады къоркъа-пуса.

— Эбет, — дедилер. — Башта ЖЭКке барынъыз, документлеринъизни ресмийлештиринъиз, анда сизге квартиранынъ анахтарыны берирлер. Кирип яшай беринъиз.

Сервер ЖЭКе чапты. Онынъ паспортыны, арбий билетини, квартира ичюн ордерини алып къалдылар. Ордерни алып къалгъанларына Сервер бираз раатсызланды.

— Эки кунъден сонъ келинъиз, — деди паспортистка

кыадын. — Эм документлеринъизни, эм де анахтарынъызны алырсынъыз.

О эки кунъ Сервер ичюн айларгъа созулгъан киби эди. Тюшюнде квартирасы башкъасына берильгенини коре. Бир сефер исе, о озь квартирасынынъ босагъасындан атлагъанынен къаршысында Муршиде пейда олды, онынъ янында анасы тура, о нефрет толу козылеринен Серверни тельчелей ве чылдыргъан адам киби худжур сес чыкъарып кычыра, узун тырнакылы панджаларынен Сервернинъ юзюни тырнап башлай. Сервер терден шыр-сув олгъан алда кычырып уяна... Ниает, эки кунъ кечти. Паспортистка кыадын Серверге бутюн документлерини кыйтарып берди.

— Мына сизге анахтар, — деди ве столынынъ чекмеджесинден эки дане йылтыравукъ анахтар чыкъарып берди. Сервер кетейта эди, кыадын оны токътатты. — Анахтарларны алгъанынъыз ичюн мына бу ерге имза чекинъиз, — деп стол устюне буюк ве кыалын дефтер чыкъарып кыйды. Сервер ачыкъ саифеден зорнен Мустафаев деген фамилияны тапты ве къаршысына имза чекти. Сонъра:

— Энди кете билемми? — деп сорады.

— Кете билесинъиз, — деди кыадын.

— Сагъ олунъыз, айса, мен кеттим, — деди ве алель-аджеле тышкъа чыкъты.

Ава сыджакъ ве тынчыкъ. Тереклернинъ ем-ешилъ япракълары юксек арареттен салпырап кыалгъанлар. Сокъакъта кимсе ёкъ. Сервер озюне таныш эвнинъ дёртюнджи кыатына чапып чыкъты ве озь кыапысынынъ къаршысында токътады. Анахтарны деликке сокъуп бурды. О айланмады. «Бу иште бир илле олмалы, — деп тюшюнди. — Мангъа бу ордерни янъылып бергендирлер. Мына, кыапы да ачылмай». О анахтарны шиддетнен бир кыач кере даа бурды ве о бирден килит ичинде айланды, кыапы ачылды. Ичериде улькюнлик. Сервер чар-чабик босагъадан атлады ве киргенинен кыапыны ичтен килитледи. Эр итималгъа къаршы, анахтарны килит устюнде кыалдырды. Эгер янъылып, даа бирисине анахтар берселер, кыапыны тыштан ачып оламазлар. О исе тышкъа чыкъмаз.

Сервер яваш-яваш юрип, квартирасыны доланып чыкъты. Буюк бир ода, баягъы кениш джамсофа, ашхане, аят, ванна одасы, аякъёлу... Эр шей бар. Кранларны ачып бакъты. Тек сувукъ сув келе. Эбет, шимдилик. Сонъундан сыджагъы да олур. Газ собасыны якъып бакъты, яна. Эр шей еринде.

Сервер буюк одагъа кирип, онынъ ортасына, полгъа созулып ятты. Мына о керчеклешкен хаял. Мына, о озь ода-

сында созулып ята. Пол тахталары устюнде ятмакъ къатты ве къолайсыз эди. О бираздан турды ве отурып сигар якъты. Бир шей акъкъында тюшюнмеге къарар берди. Эвге яваш-яваш одыр-будыр алып, къартайгъандже бир озю раат-раат яшар. Энди онъа ич бир шей керекмей.

Арадан эки йыл даа кечти. Сервер озь айлыгъынынъ бир къысымыны апайына ёллай, амма онынъ эвине барып, огълуны корьмеге сакъына эди. Къолум-къомшулардан о кеткенинен Муршиденинъ анасы кочип кельгенини, шимди олар бераберликте яшайткъанларыны сорап бильди. Муршиде къомшуларнен лакъырды этмей, даима чырайыны сытып юре экен. О ишке кеткенде, Экрем битасынен эвде къала экен. Сервернинъ бир заманлар озю къувулгъан эвге бармагъа джесарети етмеди. Барса, кене къавгъа башланса... Бундан гъайры, Экрем оны корьсе, баланынъ юреги бозулып. Шимди оны унуткъандыр. Эки арада озюни хатырлатып, баланынъ къальбини яралар... Сервер озь тюшюнджелеринде озюни бутюн чарелернен акълай ве баштаки эвине бармай эди. Онынъ озь эвинден къувулув акъшамынынъ адджысы анъында даима тазерип тура.

Йыллар кечтилер. Сервер эп озь эвинде яшай, айлыгъынынъ бир къысымы бухгалтерияда тутуп къалдырыла ве сабыкъ къорантасына ёлланыла. О бойле алгъа алышып къалды. Ич бир шей оны раатсызламай, яшайышы далгъасыз денъиздеки гемининъ ялдавына бенъзей. Орталыкъ сакин ве мусаффа, фуртунадан дялялет ёкъ.

Кунылернинъ биринде онынъ иш ерине насылдыр къадын телефон этти:

— Апайынъыз Муршиде хастаханеде, — деди къадын сеси. — Ярын саба операция япаджакълар. Отюнинъ ичинде таш бар экен... Огълунъыз битасынен берабер эвде. Сиз хастаханеге, онынъ янына барсанъыз яхшы олур эди. Озюнъиз билесинъиз, операциядан сонъ... адамнынъ эр кеске базнасы отьмез. Сиз япа биледжек ярдымны бу вазиятте башкъа адам япып оламаз.

— Къайсы хастаханеде? — деп къыгчырды Сервер.

— Республика клиника хастаханесинде, хирургия болюгинде.

Сервер ишинден изин сорап, хастаханеге чапты. Муршиде кровать устюнде янбашынен ята. Онъа сия козьлерини тегереклендирип бакъты. Умумен о баягъы азгъан, юзю сёнюккен, яш къызгъа бенъзеп къалгъан. Сервернинъ селямына джевап оларакъ, козьлерини ачып-юмды, амма къыбырдамады.

— Муршиде, мен шимди эшиттим, — деди Сервер шаш-

малап. — Насылсынъ? Ярын операция япаджакъ экенлер... Бельки бир ярдым керектир... Мен хирургнен лакъырды этерим, акъча беририм... даа не япмакъ керек? Сен айт манъа.

— Эгер манъа бир шей олса, — деди Муршиде зайыф ве къуру давушнен. — Сен Экремни унутма. Анам энди къартайды, аякълары агъыра, зар-зорнен юре. Экрем исе энди яш бала дегиль. Анам оны даима янында тутып оламай. Умумен, Экремни янынъа алырсынъ. Иште, бу.

«Иште, бу». Муршиде сёзюм битти, демек ерине даима «иште, бу» дей эди. О адетини ташламагъан.

— Муршиде, сен мытлакъ тюзелирсинъ, бойле титис фикирлерни ташла...

— Эгер тюзельсем, бу лафларнынъ кучю олмаз, сен кене озъбашынъа яшай берирсинъ, — деди Муршиде къатгыджа давушнен.

Сервер чапып-чапкъалап, ярын операция япмасы керек олгъан хирург къадынны къыдырып тапты. Ады Неля Николаевна экен. Мавы козьлю, сары сачлы, безъ черели толуджа мучели къадын.

— Динълейим, — деди Неля Николаевна Серверге бакъып. — Беш дакъикъа вакъытым бар.

— Эким, бу операция хавфлы дегильми?

— Операцияларнынъ эписи хавфлы.

— Шай амма, аяты хавф астында дегильми?

— Ёкъ, хавф астында дегиль, амма бираз муреккеп ве агъыр операция.

— Эким, мен сизге, операциядан сонъ, беш юз кумюш кетиририм, — деп сомурданды Сервер. — Шимди янымда ёкъ, амма ярын мытлакъ олур... Джаным, бар кучюнъизни къойып, арекет этип операция япынъыз... Яш баламыз бар.

Неля Николаевнанынъ чырайы сытылды.

— Бу лафны бир кере айттынъыз, бир даа айтманъыз, — деди кескин давушнен. — Ярын апайынъызны операция япаджакъ адамны бугунъ акъаретлейсинъиз. Асылында мен сизни анълайым, онынъ ичюн джаным агъырмай. Сиз де мени анъланъыз... ве бир даа акъарет этменъиз.

Неля Николаевна кетти. Сервер исе бири-бирине къапа-къаршы фикирлер искенджесинде къалды. «Ёкъса, аз теклиф эттими экен? — деп тюшюнди. — Ёкъ. Мен акъылсызлыкъ яптым. Бир кереден пара акъкъында лаф этмек олурмы?..»

Сервер шу гедже юкъламады. Саба танъда кене хастаханеде эди.

— Пек эрте кельгенсинъ, — деди Муршиде. Меним невбетим саат он бирлер къарарында келеджек.

Сервер сес-солукъсыз онынъ кровати янындаки курсю устюнде отурды. Бир къач кере джамсофагъа чыктып, ситар ичип кельди. Ниает, саат он бир олды. Эки къалын палатагъа узун арабачыкны уйтеп алып кирди ве онынъ устюне Муршидени яткъызды. Муршиденинъ юзюнде бир тюрюл эеджан сезильмеди. О Серверге бакъып, къуру даушнен:

— Бир шей олса, баланы янынъа ал, анам кене агъамларгъа кетер, — деди. Козылерини юмды. Бираздан ачты ве ненидир унуткъан киби, — иште, бу, — деди, ве кене козлерини юмды.

Устюнде Муршиде яткъан арабачыкны уйтей-уйтей алып кеттилер. Сервер лифт къапысы янынадже арабачык артындан кетти. Амма Муршиде бир даа козлерини ачмады. Арабачыкны лифт ичине уйтеп кирсеттилер. Демир чабаклы къапылар дангъырдап орътюльдилер. Бунынънен эр шей битти. Муршидени бир даа сагъ-селямет кореджекми-корьмейджекми? Серверни дешет басты. Шимди, бу дакъикъада Муршиденинъ дердини енгиллештирмек ичюн недир япмакъ керек. Амма не япадагъыны тасавур этип оламай. Хирургъа акъча теклиф этти, о алмакъ истемеди. Даа не япа биле?

— Аркъадаш, бу ерде турманъыз, — деди безъ халатлы къадын. — Эвингизге къайтынъыз. Бугунъ операциядан чыкъкъанларны реанимация палатасына къоярлар. О ерге исе кимсени ёлламайлар.

— Реанимация къайда? — деп сорады Сервер.

— Бешинджи къатта, — деди къадын. — Эгер невбетчи эмширенен аңлашып олсанъыз, акъшам, экимлер къайткъан сонъ, сизни о ерге ёллая биле.

Сервер кетти. Дос-догъру озюнинъ биринджи эвине барды. Қайнанасы оны корип агълады. «Мына насыл куньлерге къалдыкъ, Сервер. Муршиде пычакъ тюбюнде...» Энди докъуз яшына кельген Экрем бабасына кийик назарнен бакъты, онынъ янына кельмеди, эп битасына сыйыкыты. Бираздан битасы «бу сенинъ бабанъ, бар янына» деген сонъ Экрем къоркъа-пуса онынъ янына кельди. Даа бир къач дакъикъадан сонъ, баба-бала бир-бирлерине сарылдылар.

Сервер акъшам устю чайник, пияла, бир банка тавукъ сорпасы, эки шише минераль сув алып хастаханеге кельди. Кельди амма, азбар къапы янында тургъан къарт оны ичери кирсетмеди. Сервер ялварды-ялкърды, айтты-аңлат-

ты, файдасыз. Ахыр-сонъу къартнынъ къолуна учъ кумюшлик параны туттырып, кене ялварып башлады.

— Яхшы, — деди къарт, амма сизни анда тутсалар, къалавдан тырмашып кечтим деп айтырсынъыз. Акс алда...

— Эбет, эбет, мен къалавдан кечтим, — деди Сервер ве деръал ичери кирди.

Бешинджи къатта оны невбетчи эмшире коръди. Янына чапып келип:

— Къайда кетесинъыз? — деп сорады.

— Къадынъм, Мустафаева Муршиде, бутунъ операциядан чыкъты...

— Мустафаева шимди къыбырдамайып ята. О якъкъа мумкюн дегилъ. Тез артынъызгъа къайтынъыз. Тез! Шимди невбетчи эким келеджек. Коръсе, манъа да патлар.

Сервер бу къадынгъа ялварувнынъ файдасыз экенини анълады. Кольмегининъ кокюс джебинден пара чыкъарып, эмширенинъ джебине сокъты.

— Сиз не япасынъыз? — деп фысылдады эмшире ве козюнинъ къыйыгъындан халатынынъ ачыкъ джебине бакъып алды. — Сиз мени ким беллединъыз, алынъ буны.

— Ялварам сизге къардашым, манъа бу гедже апайымнынъ янында олмакъ керек, — деди Сервер.

Эмшире бираз даа сёйленген сонъ элини саллады.

— Юрюнъ, шимдилик меним одамда отурынъ, къадыннынъыз янына сонъ кирерсинъыз.

Сервер эмширенинъ артындан кениш одагъа кирди.

— Сиз мына бу перденинъ артында отурып турынъыз, — деди эмшире ве оны кошеле бири-бирине къуралгъан агъач черчивелерден ибарет перде артындаки тапшан устюне отуртты. Озю чыкъып кетти. Баягъы вакъыттан сонъ элинде без халатнен къайтып кельди.

— Буны кийинъыз, башынъызгъа да бу къалпакъны кийинъыз. Башкъаларгъа озюнъизни мында чалышкъан киби этип косътеринъыз, — деди.

Сервер устюне без халат, башына без къалпакъ кийди ве эмширенинъ артындан буюк ве улькюн палатагъа кирди. Палатада алты кровать бар. Оларнынъ энъ тёрдекисинде, пенджере янындаки кровать яткъан къадын теренден ынъранды. Сервер Муршиденинъ сесини таныды ве аман о тарафкъа догъурылды.

— Аякъ уджунда юрюнъиз, — деди эмшире. — Бойле тасырдасанъыз хасталарны уянтырсынъыз. Мында тек агъыр хасталар яталар.

Эмшире чыкъып кетти. Сервер аякъ уджларында юрип, Муршиденинъ янына кельди ве башы устюне эгильди.

— Сув, — деп фысылдады зайыф давуш.

Сервер элиндеки чантасы ичинден минераль сув шишесини чыкьарды ве пиялагъа текяран тѣкти. Сагъ элини ястыкъ астындан кечирип, мукъайтлыкънен Муршиденинъ башыны азачыкъ котерди ве дудакъларына пияланы токъундырды. Муршиде агъызыны ачты ве бир къач ютум сув ичти. Сонъра кене сусып къалды.

Сервер чанатасындаки шишелерни чыкьарып тумбочка устюне къойды. Озю шу ердеки курсюге отурып, Муршиденинъ яры къаранлыкъта агъарып корюнген беяз чересине тикильди. Бетинде къан ёкъ. Сачлары исе къап-къара. Бу чере ве бу сачлар онынъ ичюн къыйметли эдилер. Бу дудакълар онъа чокъ гузель ве эеджанлы сѣзлер айткъан эдилер. Сервернинъ бутюн аяты ве келеджеги Муршиденен багълы эди. Сонъ, не олды? Э, оны эвден къувдылар ве о кетти.

Ян тарафдан богъукъ инъильти эшитильди. Сервер элесленди. Яваш еринден турып, кроватьлар арасындаки бош ёлакъкъа барды. Богъукъ инъильти текрарланды. Амма о бу ода ичинде дегиль эди. Сес, ничюндир, палатанынъ сол тарафында диварлар бою тургъан шкафлар беттен келе эди. Сервер яваш-яваш юрип шкафлар янына кельди ве оларнынъ арасында перде чекильген аралыкъны корьди. Пердени чекип бакъкъанынен шашып къалды. Шкафларнынъ артында кене бир палата бар экен. Иште, сыранен тизильген шкафлар буюк оданы экиге больгенлер. Анда дѣрт кровать устюнде дѣрт адам сес-солукъсыз ята. Сервер пердени йиберип, артына къайтаджакъта демики сес текрар эшитильди. О аякъ уджларында юрип, экинджи палатагъа кечти. Эки палатанынъ къошулгъан еринде, шкафлар устюнде янайткъан мавы лампочка бу якъны зар-зорнен айдыната. Бу палатанынъ да озь къапысы бар экен. Сервер ода ортасында сусып турды. Къаршысындаки кроватта яткъан хаста агъыр инъиледи. Сервер онынъ янына барып, устюне эгильди. Индже бетли къадын козылерини ачып, фышнап ынъранаракъ: «Дая», деди.

Сервер аман коридоргъа чыкьты. Коридор чым-чырт. Эмшире одасында, башкъа одаларда да кимсе ёкъ. Бутюн къапыларны чекип бакъты. Хызмет одаларында да кимсе ёкъ. Тек энъ четтеки кичкене къапычыкъ килитли эди. Сервер ярым саат къадар долангъан сонъ, кимсени тапалайып кене палатагъа къайтты. Даяны чагъыргъан хаста энди токътамай ынърана ве тѣшеги ичинде яваш-яваш къыбырдана эди. Сервер онынъ башы устюне эгилип:

— Сизге не керек, сувмы? — деп фысылдады.

— Дая, — деди кьадын. — Дая-а!..

Сервер хастанынъ бутюн вуджуды терлегенини дуйды. Онынъ безъ кольмеги де сылакъ, вуджуды исе аевленип янмакъта эди. Недир япмакъ керек.

Сервер кьадыннынъ янындаки тумбочка устюнде тургъан термосны котерип бакъты. Агъыр. Онынъ кьапагъыны ачып, безъ мешребеге андан чай тѣкти ве тыпкъы Муршидеге япкъаны киби, хастанынъ ястыгъы астындан элини кечирип, ястыкънен берабер башыны азачыкъ котерди ве мешребени онынъ дудакъларына токъундырды. Кьадын бир къач ютум чай ичти ве кене «Дая-а...» деп ынъранды. Бельки бу кьадынгъа башкъа бир шей керектир? Бельки... Сервер меселени анълагъан киби олды ве кене коридоргъа чапты. Анда кимсе ёкъ. Кене хызмет одаларынынъ кьапыларыны ачып бакъты. Палатадан хастанынъ «Дая-а!» деп агъламсырагъан сеси энди коридоргъа эшитильмекте эди. Сервер чапып ичери кирди. Хаста козылерини ачкъан. Юзю, сачлары сылакъ, фышнап-фышнап нефес аларакъ: «Дая, мен тышары чыкъмакъ истейим», — деп фысылдады. Сервер кровать астына эгилип бакъты. Анда бойле хасталар ичюн махсус савут бар эди. Оны элине алды. Амма энди не япмакъ керек? Хаста кьадын акъырын давушнен агълап башлады. Нефес алувы о дереджеде агъырлашты ки, Сервер тап къоркъты. Хастанынъ устюндеки чаршафны яваштан чекти. Кьадыннынъ къурсагъы бинтнен сарып багълангъан, белинден ашасы чыпакъ эди. Сервер акъырын аракетлернен бадиеи онынъ астына сокъты, чаршафны орытти ве шкафлар арасындаки кьапыдан Муршиде яткъан палатагъа кечти. Озь курсюси устюне отурып, апайынынъ юзюне бакъты. Муршиде бирден козылерини ачты ве Серверге бакъып:

— Сен мындасынъмы? — деди. Сервер башыны кьакъытты. — Анавы савутны манъа алып бер.

Сервер апайынынъ риджасыны деръал ерине кетирди. Сонъра, савутны аякъѣлгъа алып барып тѣкти. О кельгенде Муршиде юкълай эди. Сервер онынъ янында бираз отургъан сонъ, экинджи палатагъа кечти. Демики хаста козылери юмукъ алда кьыбырдамай ята эди. Сервер онынъ астындаки савутны яваш-яваш чекип чыкъарды. Савут четлеринедже толукъ эди. О аякъ уджларында юрип кетти. Сервер савутны бошатып къайтып кельгенде хаста энди терен юкъуда эди.

Кьыбырдамай яткъан хасталар бирден козылерини ача ве Серверге бакъып даяны чагъыралар. Сервер аман оларнынъ асларына анавы савутны къоя ве айны бир ишни

текрарлай. О, сабагъадже бу эки палатада яткъан хасталарнынъ эр бирине бирер, экишер, кимерде исе учер кере бой-ле хызмет косътерди. Ёрулды, палата ичи тунчыкъ ве сыджакъ, хасталар токътамай терлей, амма Сервер къапыларны ачып къоймагъа сакъына, олар шимди терлилер ве пек зайыфлар. Кучюджик ельвизектен сувукълана билелер. Даянмакъ керек. Оларгъа менден юз кере къыйын, амма олар даяналар.

Сабагъа якъын кене Муршиде козылерини ачты, сув сорады. Бир кереден эки пияла минераль сув ичти ве кене юкълап къалды. Орталыкъ ярыкъланып башлагъанда коридорда шытырды эшитильди. Сервер чыккып бакъты. Гедже килитли олгъан энъ четтеки кучюк къапы ачылгъан, онынъ янында ири мучели къадын турмакъта. О къадынлар палатасындан чыккъан баяз халатлы эркекни корип шашты.

— Сиз кимсинъиз? Мында не ишлейсинъиз? — деди къалын сеснен.

— Сиз озюнъиз ким оласынъиз? — деп сорады Сервер.

— Мен дая олам, я сиз кимсинъиз?

— Сиз насыл даясынъиз? Бутюн гедже къайда эдинъиз? Хасталар сизни чагъырдылар, мен къач кере къыдырдым...

Сервер къадынгъа якъынджа барып, юзюне бакъкъанынен онынъ шимди юкъудан уянганыны анълады.

— Демек, сиз юкълай эдинъиз э?

— Сен кимсинъ? — деп джекирди къадын. — Менден не истейсинъ?

— Мен мында яткъан хаста къадыннынъ акъайы олам.

— Анълашылды, — деп элини саллады дая. — Анълашылды. Сизлер даима весвеседжи оласынъыз.

Сервер ачыкъ къапыдан ичери бакъты. Анда чаршафлар ве теъшеклер обасы устюнде бир къадын даа ятмакъта эди.

— Бу ким? — деп сорады Сервер.

— Ким оладжакъ, — деди дая. — О да меним киби дая. Кыгчырманъ, уянтырсынъыз.

— Сизлерни уянтмакъ дегиль, атмакъ керек, — деп къычырды Сервер. — Хасталар бутюн геджеге озъ алына къалдырылгъанлар, сизлер исе мында шишесинъиз, арсызлар.

— Эй, арлы, тез джойыл мындан, — деди дая къадын. — Акъыл огретме. Алсанъ, ишинъни алырсынъ. Сексен куюмшке гедже-кунъдюз биревлернинъ бадилерини ташымагъа борджлу дегильмиз. Бар, истесенъ, шикъет эт. Мен де шикъет этерим. Къадынлар палатасында гедже эркек адамнынъ булунувы мумкюн дегиль. Сен исе...

Бу арада экинджи къадын да уянды, о еринден туруп, халатыны кийди ве коридоргъа чыккыты. «У-у-ух» деп эсне-

ди ве керильди. Бу бириси бираз яшча ве арыкча эди. О эснеп битирген сонъ шап-шап этип тамшанды, кокюс кечирди ве семиз къадынъа бакъып:

— Душа, кимнен чеккелешесинъ шу саба танъдан? — деди.

— Мына, мында бир законджы пейда олгъан. Бизлерге «нечюн юклядынъыз?» дей.

— Ким о?

— Мындакилернинъ бирисининъ акъайы эмиш.

— Э-э, — арыкча текрар эснеди. — Ёлла, ёлла узакъча ерге. Баш кутмесин.

Семиз дая Серверни керчектен де «ёллады». Куфюр сёзлернен мындан деф олмасыны талап этти. Сервер зорнен озюни тутты. О бир шей айтмайып палатагъа кирди ве Муршиденинъ янына кельди. О козылерини ачкъанынен:

— Муршиде, санъа бир шей керекмейим? — деп сорады.

— Сув бер, — деди Муршиде ве кене эки пияла сув ичти. — Энди сен къайт. Ерулгъандырсынъ. Амма акъшам мытлакъ кель. Бир гедже даа. Гедже даяларны тапмакынынъ чареси олмай экен. Шимди манъа анавы савутны бер.

Сервер къайтты. Экимлер кельгендже кетмек керек. Акс алда лаф-сёз олур ве оны бир даа ёлламазлар. Умумен, шу даяларнен де тутушмакъ керекмей эди. Барып да акъшам олар кене мында олсалар онынъ гедже къалувына мани ола билелер. Э, бильгенлерини япсынлар. Амма Сервер бир гедже даа келир ве мында къалыр. Бир гедже даа.

Сервер огълу ве къайнанагы янына барып, Муршиде озюни яхшы дуйгъаныны, онынъ янында бир гедже даа булунса, тюзеледжегини айтты.

— Ана, мен энди озюме барып бираз юкълайым, — деди Сервер. — Акъшам хастаханеге кетеджекте кирерим.

— Анда-мында барып отурма, — деди къайнанагы, — кир, Экремнинъ янына ят да юкъла. Сизлер тургъандже мен аш бакъарым.

Сервер ятакъ одасына кирди. Экрем татлы юкъуда. Баланынъ бенъзи солгъун. Эбет, бала анагы ичюн къасеветлене. Ананынъ яхшысы-яманы олмай. О бир дане. Оны дюньяда ич бир затнен тенъештирмек мумкюн дегиль. Анагы бар адамлар башкъа тюрлю олалар. Сервер союнып ятар экен, озь анагыны хатырлады. Анагы саба танъда тура, оджакъта къап-къара комеч пишире, оны кок безге сарып сандал устюне къоя ве озю ишке кете. О кеткен вакъытта орталыкъ даа къаранлыкъ ола. Сервер уянгъанынен

комечтен бир парча кьопарып ашай. Эписини бир кереден ашамак мумкюн дегиль. Кене ята. Ярым саат кьадар сабыр эте ве кене бир парча ашай. Бала экенде о даима хаста ола эди. Шимди о вакытта насыл хасталыкьнен чекишкенини хатырлап оламай. Акъшам анасы кельгендже ята. Анасы кельгенинен эр шей денъише. О башта Серверни кьучакълай, огюне отурта ве онынънен лакъырды эте. «Тезден дженк бителжек, — дей анасы. — Энди аз кьалды. Сонъ орталыкьта отъмек чокъ олур. Мен санъа шекеркьыйыкъ пишиirim, кьурабие пишиirim... сонъ сен балабан акъай олурсынъ. Мен исе о маальде кьарт кьартый олурым. Сен мени бакъарсынъ».

Сервер анасынынъ бойнуна сарыла. Буюген сонъ оны насыл этип бакъаджагыны тасавур этип оламаса да анасыны бакъмакъ пек яхшы иш олгъаныны анълай ве эр сефер: «Ана, мен сизни мытлакъ бакъарым», деп фысылдай эди.

Анасы башта бабасы акъкында чокъ айта эди, сонъки вакытларда оны анъмай. Сервер озю хатырлаткъанда: «Иншалла, бабанъ да келип чыкъар», деп ташлай.

Серверге анасыны бакъмакъ кьысмет олмады. О секиз яшына кельгенде анасы агъыр хасталанды ве сувукъ кьыш кунълерининъ биринде кечинди. Серверни дешет басты. О энди насыл яшар? Кимнен яшар? Гелже бир озю кьаладжакъмы? Агълай-агълай сеси кьарылып кьалды. Юрегини хырпалагъан суаллерге джевап истеп буюклерге термилъди.

Анасы джыйыладжакъ куню узакъ койде яшагъан Бекмырза дайысы кельди. Сервер оны эвель де бир кьач кере корьген эди. Бекмырза дайы Сервернинъ анасыны мезарлыкъкъа алып кетеджекте пек агълады. Сервер онынъ анасы ичюн яныкълайджакъ даа бир адам бар экенине айретленди.

Экинджи куню Бекмырза дайы Серверни озюнен алып кетти. Сервер дайысынынъ Иззет алды огьлунен берабер ятып-турды, берабер мектепке кьатнады. Иззет оны догъмушы киби севди. Сервер бу кьорантанынъ озь адамы олып кьалды. О дайысындан бабасынынъ дженкте бельгизиз гъайып олгъаныны анълады.

Орду хызметини битирген сонъ окъувгъа кирди, алий малюматлы инженер олды. Эвлendi. Мына огьлу Экрем доктуз яшында, озю исе отуз алтыгъа кете. Амма кьоранта яшайышы бойле олып чыкъты... Эбет, Сервер озь анасыны насыл севген олса, Экрем де озь анасыны ойле севе. Бойле бир адий акъикъатны о бу кьадар кеч анълады. Умумен, Муршиде фена кьадын дегиль. Бираз торс, асабиетли, ам-

ма тап о кьадар дегиль, чюнки о Экремнинъ анасы. Экрем ичюн о екяне. Я Сервер ичюн?..

Сервернинъ фикирлери чыбалды. О яваш-яваш юкьлап кьалды. Тюшюнде хастаханедеки шу эки палата арасында чапкьалап юрди. Дая кьадынлар оны чонтыкъ сипиркилернен дегип кьувдылар. О ялварды, амма даялар амансыз эдилер. Сервер сескенип уянды. Уйле авган, оада бир озю. О кийинди ве кишилик одасына чыкьты. Анда китап окьуп отургьан Экрем башыны котерип:

— Битам, уянтма, юкьласын, деп айтты. Онынъ ичюн сизни уянтмадыкъ, — деди.

— Битанъ кьайда?

— Ашханеде, анама тавукъ сорпасы пишире.

— Ананънынъ сорпасы бар, — деди Сервер, — эйиси, онъа томат шырасы алып бармакъ керек.

— Мен шимди барып гастрономдан алып келирим, — деди Экрем ве еринден атылып турды.

Ашханеден Шефикъа енъге чыкьып кельди. Элинде табакъ.

— Отур Сервер, кимсин насыл ач олгъандырсынъ, — деп табакъны стол устюне кьойды. — Сорпасыны Муршидеге кьалдырдым, этини сен аша.

Сервер керчектен де ач эди. О кьайнана кетирген тавукъ этини ашыкьып ашады.

— Пек ашыкъма, — деди Шефикъа енъге. — Ашкъазанынъны агьыртырсынъ. Чайнап аша.

Керчектен, Сервер не ичюн бу кьадар ашыкъа? Даа вакъыт эрте. Хастаханеге орталыкъ кьаранлыкьлашкъан сонъ кетеджек. Хастаханеге кетеджегини хатырлагъанынен кейфи бозулды. Анавы чанкильдевик даяларгъа бир даа расткельмегейди बारे. Умумен, кимсени корьмейип, кимсенен лакьырды этмейип, дос-догъру Муршиденинъ янына барып чыкъса, пек яхшы олур эди.

Акьшам Сервер чантасыны элине алып, эвден чыкьты. Шефикъа енъге дуа окьуп оны алгъышлады. Куськюн чырайнен эп сусып отургьан Экрем бирден агьлап йиберди. Сервер огьлуны да, кьайнанаасыны да анълай. Муршиде оларнынъ бири ичюн ана, дигери ичюн эвлят. Олар шимди тек Муршиде акькында тюшюнелер.

Акьшам тунчыкъ эди. Кунеш баткъан олса да онынъ куньдюзки араретинден кьызгъан земин яваш-яваш нефес аларакъ, шу сыджакълыкьны аламге кьайтармакъта эди. Сокъакъта адам аз. Сервер троллейбуске минип, хастахане янынадже кельди.

Хастаханенинъ азбар кьапысы янындаки будка ичинде

отургъан къарткъа селям берди. Бу дюньки къарт дегиль эди.

— Ата, апайым операциядан сонъ агъыр алда, манъа бу гедже онынъ янында булунмакъ керек, — деди Сервер ве къартнынъ элине учъ кумюшлик кягъытны туттыраракъ, девам этти. — Мусааде этинъиз, мен кечейим.

— Яхшы, амма бу не? Парамы? Оны манъа ничюн бересинъиз?

Сервер шашмалады.

— Иште, бир чай ичерсинъиз...

— Чай ичмеге акъчам етерлик, — деди къарт. — Меним сизинъ киби огъулларым бар. Олар мени унутмайлар. Чайымдан да, ашымдан да, умумен, бутюн кереклеримден хабар алып туралар.

Бу сёзлерни айтаракъ, къарт Сервернинъ парасыны къайтарып берди. Сервер алмайджакъ эди, къарт инат этти:

— Алынъ, алынъ ве бир даа бойле япманъ. Шимди кече билесинъиз. Апайынъызгъа сагълыкъ истейим. Балаларынъыз бармы? — деп сорады о.

— Бар, — деди Сервер, — докъуз яшында огълумыз бар.

— Балачыгъынъызнынъ бахтына сагъ олсун... Айды, мен сизни тутмайым, барынъыз.

Сервер къарткъа тешеккюр айтаракъ, къапыдан кечип кетти. Хастахане бинасынынъ бешинджи къатына коте-рильген сонъ баягъы тынчланды. Коридорда улькюнлик, эр шей яры къаранлыкъ ичинде. Палаталарнынъ къапылары япыкъ. Сервер Муршиде яткъан палатанынъ къапысы янына якъынлагъанда коридорнынъ дигер башында саба озю такилешкен анавы шишман дая пейда олды. Серверни таныгъан олса керек, къаба давушнен узакътан:

— Эй, токъта! — деп кычырды. Сервер токътады. Къадын якъынджа кельген сонъ девам этти: — Сен къаякъкъа догъурылдынъ, законджы эмдже?

— Къадынымнынъ янына.

— Гедже маалинде къадынлар палатасында эркеклернинъ булунувы къатиен ясакъ этильгенини бильмейсинъми? Умумен, баш экимден рухсетнаменъ бармы? Къана, олса, косътер?!

— Рухсетнаменъ ёкъ, — деди Сервер достане давушнен. — Амма мен бу гедже мында олмакъ кереким.

— Олмаз. Бунынъ чареси ёкъ. Меним исе сени ёлламагъа акъкъым ёкъ. Акъкъым олса, джан-къурбан, ёллар эдим. Манъа не...

Сервер бу къадыннен давалашувнынъ акъибети онынъ файдасына олмайджагъыны анълады. Не япып олса да оны

коньдирмек ве Муршиденинъ янына кирмек керек. Сервер даянынъ янына барып, деми къаравул къарт къайтарып берген учъ кумюшликни онынъ кирли халатынынъ джебине сокъты.

— Мен саба танъда кетерим, Душа енъге. Сизге зарарым токъунмаз ве меним мында экенимни кимсе бильмез.

— Насыл этип бильмейджеклер? — деди Душа енъге. — Къадынлар палатасында эркек адам булунаджакъ да, буны кимсе бильмейджек экен. Бакъ сен онъа. Гедже къадынларнынъ озъ ишлери ола, озъ аджетлерини коръмек кереклер, сен исе оларнынъ янында... — О лакъырды эте-эте элини пара къойылган джебине сокъты, андаки къагъытны баягъы эзгеледи, онынъ бир уджуны чыкъарып бакъты, сонъра: — Олмаз, законджы эмдже, олмаз, — деп башыны о якъкъа-бу якъкъа саллады. Дерсинъ, о шимди Серверни палатагъа ёлласа, пек яхшы оладжакъ, амма ёллап оламай ве бунга пешман эте. Дая кокюс кечирди: — Олмаз, къайтынъыз.

Сервер бир дане он кумюшлик параны кене шу джепке сокъты.

— Душа енъге, бир геджеге... танъ ачылып башлагъанынен мен де ачылырым, валлаи...

Душа енъге тюшюнди-тюшюнди ве ниает элини саллады:

— А-а, не олса олсун, яхшы, амма мен сизни кийиндирим, къадынлар сизинъ эркек олгъанынъызны бильмек кереклер.

— Насыл этип?

— Э-э, анда къаранлыкъ, олар исе арада-сырада бир козьлерини ачалар. Сен башынъа безз явлукъ багълар, безз халат киерсинъ, — деди дая ве Сервернинъ балакъларына бакъып сусты. — Билесинъми не, мынавы балакъларынъны ойле тир ки, халат астындан корюнмесинлер. Айды юр, мен озюм сени кийиндирим.

Сервер Душа енъгенинъ артындан кечкен гедже эки дая юклагъан анавы кучюк ода ичине кирди. Душа енъге онъа безз халат ве безз явлукъ берди. Штанынынъ балакъларынъны тизинден юкъярысынадже чермеледи.

— Мына, энди бизим къардашкъа ошадынъ. Анда, ичериде, аякъ уджларында юр. Кимерде о бир палатагъа да кирип чыкъ. Эгер бир де-бириси даяны чагъырса — э, олар даима чагъыралар — манъа келип айтырсынъ. Мен бу ерде олурым. Бираз чырым алайым.

Лакъырды эткенде Душа енъгенинъ агъызындан насылдыр худжур къокъу келе. Бу къокъу Сервер ичюн таныш де-

гиль. Къавурылган кунбайлан къокъусына бенъзей. Бундан гъайры, Душа енъге кечкен гедже невбетчи эди, бугунъ не ичюн эвине къайтмады экен?

— Душа енъге, сиз о гедже де мында невбетчи эдинъиз, не ичюн бугунъ де къалдынъыз?

Душа енъге чаршафлар, тѣшеклер, ястыкълар обасы устюнде кендине ятакъ азырламакъта эди. Сервернинъ суали онынъ зытына токъунса керек, ачувлы давушнен:

— Чюнки орталыкъта дая ёкъ, — деп джекирди. — Бу иште кимсе чалышмакъ истемей. Шимдики заманда сексен кумюшинъе гедже-кунъдюз бадие ташыйджакъ акъылсызны тапып оламазсынъ. Эр кес окъумыш олды, эр кес акъыл огрете... — Душа енъге ынкъылдап-ахылдап озъ ятагына минди, онынъ ири вуджуды тѣшеклер ичине батып кеткен киби эди.

— Айса, мен палатагъа кеттим, — деди Сервер.

— Огъурлар. Керек олсам, чагъырырсынъ, — деди юкълу давушнен Душа енъге.

Сервер палатагъа киргенинен токътады. Козълери яры къаранлыккъа алышкъан сонъ, Муршиденинъ кровати булунган кошеге догъурылды. Муршиденинъ козълери ачыкъ эди.

— Мен кельдим, насылсынъ? — деди Сервер элиндеки чантаны кровать янына къояр экен.

— Шукюр, яхшым, — деди Муршиде. — Бутюн вуджудым сызлап агъыра.

— Экимлер бакътылармы? Не дедилер?

— Бугунъ Неля Николаевна эки кере келип бакъты. Шимдилик яхшы, бинтлерни чезмейик, деди.

— Мен санъа сорпа кетирдим.

— Истемейим, — деди Муршиде.

— Бир банка помидор сувы, оны пек файдалы дейлер, — Сервер банкарарны чанта ичинден чыкъарып, тумбочка устюне тизиштире башлады.

— Бир шей истемейим, — деп ынъранды Муршиде.

— Помидор сувыны санъа Экрем ёллады. Тюкяндан озю алып кельди.

— Бир пияла тѣчки, ичип бакъайым шуны, — деди Муршиде.

Сервер онъа бир пияла томат сувы ичирди.

— Яхшы экен, — деди Муршиде. Эппи вакъыт индемейип ятты. Сонъра: — Башынъа нечюн явлукъ багъладынъ? — деп сорады.

Сервер кулъди.

Дая къадын хасталарны къоркъузырсынъ, баре олар сени къадын беллесинлер, деп явлукъ багълатты.

Муршиденинъ юзюнде кулюмсиревге бенъзеген аджныкълы ифаде пейда олды.

— Дая, о мында бар экенми?

— Бар экен, семиз къадын...

— Анавы багъыравукъ олса керек. Савутны бир кере алып бергендже гъав-гъав къычыра... Сен, Сервер, шу шейни манъа алып бер. Сен кельгендже даяндым...

Хасталарнынъ вазияти дюнькисине нисбетен баягъы денъишкен. Энди олар аз юкълайлар, чокъ ынърана, ах чеке, сыкъ-сыкъ даяны, эмширени чагъыралар. Невбетчи эмшире кимерде бир корюне, амма даядан хабер ёкъ. Сервер бир къач кере онынъ къапысына барды. Амма къапы килитли эди. Хасталарнынъ алы о дереджеде агъырлашты ки, Сервер оларнынъ бирине сув, бирине савут берип етиштиралмай. Гедженинъ экинджи ярысында хасталарнынъ ынъранувларындан ибарет олгъан умумий бир фигъан къопты. Сервер чапа-чапкъалай текмилъ такъаттан кесильди. Хасталар оны керчектен де дая беллеселер керек, базылары къычыра, дарыла, ачувлана, базылары исе ялвара — амма эр кес оны озъ янына чагъыра. Бу алны Муршиде де сезди.

— Олян, санъа не олды шу? — деди о бир кере уянгъанда. — Сен тек мен ичюн дегиль, эр кес ичюн чапкъалайсынъмы шу?

— Ёкъ, — деди Сервер, — санъа шай корюнгендир. Дая къадын озю кирип-чыкъа.

Муршиде сусты ве козылерини юмды. Юкълаймы, ёкъса шай ятамы, бельгисиз. Сервер Муршиденинъ янында чокъча огърашкъаныны сезген хасталар онъа элемли давушнен:

— Дая, биз мында эпимиз бирдаймыз. Сизинъ бир хаста этрафында айлана берювинъиз яхшы дегиль, — дейлер. — Бизге де бакъынъыз.

(Девамы бар).

*Мектеп программасы
муджиби*

Эмиль Амит

ДЕНЪИЗ ТАШЧЫКЪЛАРЫ

Икяе

Мавы козь денъизге бакъсанъ, кунешнинъ зиясындан козюнъ къамаша. Къашан толкъунлар чакъылларнынъ устунден чапкъылып ялыгъа чыкъа ве эр бир ташчыкънынъ бирер кучючик кунеш къалдырып, артларына къачалар. Серинден ельчик эсе.

Эльмира эгилеп бир кучючик ташчыкъ алды. Ташчыкъ озю сувукъ олса да, этрафкъа бенгаль атеши киби чешит ренкте нурлар сача.

Къызчыкъ артына айланып:

— Ана! Бакъынъыз, насыл дюльбер ташчыкъ! — деп кыгчырды. Онынъ сесчиги безъ къозуларны анъдыргъан далгъаларнынъ шувултысына къарышып кетти. Буюк джанбазлыкънен чапкъылып, сувдаки уфакъ балыкъларны тутып юткъан шаин къушлар, далгъалар устунде токътамай авелейлер. Онъ тарафта исе, къуш къанатына бенъзе-

ген ве эп узакълаша берген акъ елькен саллана. Эльмиранынъ анасы балабан, юксек ташнынъ устуне минген, элдеринен козылерини кунештен талдалап, денъизге козылерини тикип, бакъып къалгъан. Аякъ устуне туруп, мавы денъизнинъ дюльберлигине шашып ойгъа далгъан. Ель онынъ къырмызы антерининъ этегини байракъ киби ельпирете, Онынъ орюлген сачлары дагъылгъанлар, юзю исе...

Къызчыкъ озь-озюне: «Не къадар дюльбер меним анам», — деди де къараргъан янагъыны кунешке чевирип кулюмсиреди. Онынъ артында къум гъыджырлады. Бакъса, янына бабасы кельген. Бабасы Эльмираны элине котерип алды ве сувдан азачыкъ корюнип тургъан тайгъалавукъ ташнынъ устуне атлады. Сонъ онъайтын кетирип, козыленип, ялыдан даа узакътаки ташкъа секирди, ондан сонъ учюнджи ташкъа, дёртюнджи... Эльмира башта къоркъты ве къолчыкъларынен бабасынынъ бойнуна сарылды. Бабасы исе, оны пек тутып, бир таштан дигерине, ондан даа дигерине ойле кямил бир атлай ки, дерсинъ, о бу тайгъакъ, сылакъ ташларнынъ устюнден атламагъа та балалыгъындан огренген. Эльмира энди къоркъмайып, козь къамаштырыджы ялтыравукъ чакъылларнынъ устуне чапкъыляяткъан толкъунларнынъ шувултысыны анъдыргъан сесчигинен шакъылдап кульди.

— Баланы йыкъарсынъ! — узакътан анасынынъ сеси оларгъа зорнен ишитильди.

Бабасы аман-аман денъизнинъ ортасында токътады ве аювгъа ошагъан балабан къаягъа бакъып къалды, гуя къая эгилип денъизден сув ичейта... Эльмиранынъ бабасы тюшюнджели эди. О бир вакъытларда бу ерлерде сув алты къайыгъында ялдагъаныны хатырласа керек. Эльмира бабасынынъ кедерли юзюне бакъты ве беклемезден сорады:

— Бабай, айтсанъыз, сув алты къайыкълары насыл оларлар я?

Бабасы онъа эеджаннен бакъты да чырайыны сытты.

— Энъ эйиси сен о къайыкъларны бильмесенъ яхшы, къызым, — деди о талгъын сеснен. — Яхшысы, сен бакъ, денъиз недай дюльбер ола! Бакъ. Э-ге-ге-гей: — бабасы олгъан сесинен бала киби багъырды, эм де янъгыравукъ сеснен бала киби шакъылдап кульди.

— Э-ге-ге-гей! — къувурчыкъ къозуларны анъдыргъан далгъаларнынъ устюнден атлап-атлап бу сес узакъларгъа кетип, денъизге синъди.

— Яхшы бакъ, къызым. Эвге къайтып барсакъ... денъизнинъ насыл дюльбер олгъаныны достларыньа айтырсынъ...

Эльмира башта денъизни корьгени ёкъ эди. Денъиз акъ-къында онъа къартанасы чокъ икяе эте эди. Анасынен бабасы да чокъ айта эдилер. Эльмира оны о къадар балабан, сынъырсыз... о къадар мавы, ешилъ, о къадар къарарсыз дюльбер, аджайип беллемей эди.

Эльмира да сувдан бурунынынъ уджуны чыкъарып тургъан ташнынъ устюнде турмакъ истеди. Бабасы яваштан оны ташнынъ устуне къойды да, озю онынъ этегинден тутып турды.

Далгъаларнынъ балачыкълары буюклеринден айырыла ве келип-келип онынъ аягъына урулалар. Эльмира эвде озъ мышыгыгъыны сыйпагъаны киби гуя олар шай озылерини сыйпатмакъ, охшатмакъ истейлер. О, авучыны далдырып, къюю тюсю сувдан бир авуч сув алды. Авучында о сув, чокъракъ суву киби ачыкъ тюс, буллюр сувгъа чевирильди. Эльмира сувнынъ дадыны бакъаджакъ олып агъызына алды.

— Адджы да, о бабай! — деди Эльмира тааджипленип.

— Эльбет, къызым...

— Я нечюн? Сен эвде экенде, барсам, денъизден ичип-ичип тояджагъым, деген эдинъ де. Сен ичип тойдынъмы?

— Ёкъ, къызым...

— Я нечюн?

— Оны не къадар чокъ ичсенъ, о къадар даа чокъ ичеджегинъ келе. Анасы энди асабийленип, узакътан элиндеки явлугъыны саллап, оларны чагъырып башлады. Бабасы Эльмираны кене къолуна котерди ве бир таштан дигерине атлай-атлай ялыгъа чыкъты.

— Энди давранмакъ керек, — деди анасы. — Самолёт учмагъа олгъаны-оладжагъы бир саат вакъыт къалды...

— Кетемиз, кете, — деди де бабасы Эльмираны ерге, сыджакъ къумнынъ устуне тюшюрди. — Пек абдырама, етиштирмиз.

Бир афта Эльмира бу ерлерге, бу сёйленчек толкъунларнынъ юрек охшайдыгъы шувултысына ойле алышты ки, оларны ич ташлап кетеджеги кельмеди. О, эльчигини бабасынынъ авучындан чыкъарып сувнынъ янчыгъына барды. Къызчыкъ ашыкъып-ашыкъып антерининъ кучючик джеплерине чешит ренкли йылтыравукъ ташчыкълар толдура башлады. Озю де энъ дюльбер, энъ йылтыравукъ, энъ гузель сойларыны сайлап алды. Далгъалар исе яваштан онынъ аякълары янына йылышып келип, сары сандалларына тиелер. Анасынен бабасы да сандалларыны сылаткъаны ичюн, ничюндир оны сёгмедилер. Аксине, олар экиси де онъа бакъалар, муляйим юзлеринде исе тебессюм.

Бир кьач сааттен сонъ олар энди башкьа шеэрде эдилер... Денгиз узакъта кьалды. Таксиден тюшеяткьан Эльмираны корьген огьланчыкълар шу анъ онынъ къартанасыны тенбилемеге чаптылар. Олар пек яхшы билелер — къартанай бойле кьуванчлы хабер ичюн муджде, яни лезетли бир шейлер берир. Битасы Эльмираны, анасыны, бабасыны босагьагьа чыкьып, кьаршылады. Битасы пек кьуванды, эписини опил чыкьты. Къаве тедаригине башлады.

Анасынен бабасы бири-бирине лаф бермей, ашыкьып, насыл барып-кельгендерини, насыл гузель раатлангьанларыны икяе эттилер. Олар битайгьа балабан юнь шал ве Москвада махсус онъа алынгьан электрикнен кочькен къаве дегирменини багьышладылар.

Битасына бир шей багьышлап оламагьаны ичюн, Эльмира бир тюрлю ынджынгьан киби олды. Лякин шу арада биринде бирер кунеш олгьан, чешит ренкли йылтыравукъ ташчыкъларыны хатырлады. О, экинджи одагьа чапып барып анасынынъ чемоданыны акътарды. Эльмира ташчыкъларыны авучына сыра-сыра тизип, кьуванчнен битасына чапып кельди.

Битасы бакъты да, шашты. О, торунчыгьынынъ бахшышына ойле кьуванды, атта къавеси биле янып кьалды. Янгьан къаве кьокъусы эвнинъ ичине джайрады. Битасы къавесининъ янгьанына да кьулакъ асмады. О, Эльмираны кьучакълады, онынъ янагьындан, козылеринден, манълайындан сыйпап опыти.

— Бу меним ичюн энъ кыйметли бахшыш, — деди битасы, яваштан кьулагьына фысылдап.

— Биз берабер барсакъ, мен сизге бойле ташчыкъларнынъ чокъ олгьан ерини косътеририм, — деди. Эльмира.

Онда эр ташчыкьнынъ устюнде бирер кунешчик яна!..

АДРЕССИЗ МЕКТЮП

Икяе

Эсма аптенинъ тек бир огьлу бар эди. Лякин севимли эвляды дженкке кеткенден сонъ, ондан ич бир тюрлю хабера-тебери кельмедиле. Шимди Эсма апте озю яшай. Сойакърабасы да ёкъ. Юреги пек тарсыкькьан вакъытларда кьолум-къомшугьа кирип чыкьа, я да: «Умьют дюньясыдыр, бельки, бир кунъ ола пейда олур»деп, юрек аджджысыны тынчландырмагьа тырыша.

Эсма апте бизге кельгенде, анам джан-юректен кьувана.

Олар экиси де миндер устуне чёкип отура да, фильджанларындаки къара къавени ичип, саатлернен дертлешелер.

Анамнынъ талийи Эсма аптенинъкине ошай. Меним агъам да дженктен къайтып кельмеди. Военкоматтан алынган уфачыкъ кягъыт агъамнынъ Ватан огърундаки урушларда Перекоп янында къараманджа эляк олгъаныны бильдирди.

Мына шимди де олар кедернен ах чекип, эвлятларыны хатырлайлар.

— Огълум, Шевкет, сандыкътаки мектюпни бир даа окъучу, — деп анам манъа айланды.

Мен элимдеки китапны ташлап, янаша одагъа чыкътым. Мектюп энъ кыйметли бир хатире оларакъ сандыкынынъ тюбюнде сакълы тура. Бу мектюпни анам эзберден биле. Лякин, юрегине асретлик кедери толушкъан ве баш урмагъа ер тапмагъан заманларында, кене бу мектюпни манъа окъуттыра. Мен озюм тыпкъы-тыпкъына агъама ошагъанымдан, мектюпни окъугъанда козылерини менден алмай, бу саниелерде мени агъам деп зан этсе керек...

Анам агъамны фронткъа озгъаргъанда, коюмизде тек бир къартлар ве балалы къадынлар кългъан эдилер. Чокъкъа бармадан, коюмиз душман элине кечти. Куньдюзимиз геджеге чевирилди. Энди сакъаллы къартлар баштаки киби чубукъларыны тотетип кипарислер янында топлашып, яшларгъа озылерининъ эвельде корип кечирген яшайышлары акъкында икяе этип отурмайлар — шимдики яшлар озылери энъ агъыр сынавандан отъемкте эдилер. Ёл янында чалынмагъан ашлыкълардан кельген бодене сеслери тынды; баштаки киби чёльде отлап тойгъан тавлы сыгъырлар да койге къайтып кельмейлер, кельселер де, оларны къаршылап алмагъа киши ёкъ.

Геджелери къара кокни сары-сары ёлакълар сызгалай, узакътан насылдыр бир терен давушлар эшитиле. Бирден сескенген киби, ер гурюльдей ве эвлерининъ диварлары сарсылганындан пенджеренинъ джамлары къырыла.

Мына шу къоркъунчлы геджелернинъ биринде, орталыкъ топ-тюфек давушына богъулгъан бир вакъытта, кок юзюни шемшекдай ярып, балкълдап янгъан бир шей лиман ичине келип тюшти. Онынъ топракъкъа урулувындан ве патлавындан ер тепренди, пенджерелер сарсылды. Анам мени деръаль къучагъына алып, азбаргъа чапып чыккыты да, узакътаки янгъындан къан тюсюне бояланаяткъан лимангъа козь тикип:

— Кезлевге еталмады, заваллы! — деди къайгылы сеснен.

Тамам шу арада кок юзюнден энмекте олгъан акъ бир шей козылерине илишти. Ерден ёллангъан къуршунлар, атешлер окълар киби, онъа къаршы учтылар. Арадан бир къач дакъыкъа кечер-кечмез, немсе солдатлары мотоциклетлерини гурюльдетип, кой ичинден лимангъа тараф ашыкътылар. Бираздан эки кере пыштав атышы ве автомат давушлары эшитильди. Сонъ, эр ер тынып къалды.

Шу гедженинъ бузлу сабасында немселер ич бир адамгъа лиман тарафына кетип-кельмеге рухсет этмедилер. Анда, къумлы ялыда, душман тарафындан атылып ольдюрильген совет учуджысы серилип ятмакъта эди. Душман аскерлери койлюлерге оны коммеге изин бермедилер.

Лякин балалар ичюн ясакъ этильген шей бармы я!.. Эки куньден сонъ лимангъа барып чыкътыкъ. Учуджынынъ джеседи козьден гъайып олгъан. Бираз авлакъта кучючик бир обачыкъ — бельгисиз къараманнынъ къабири пейда олгъан.

Биз янгъан самолётны бус-бутюн тешкерип чыкътыкъ ве оны бир даа тамир этип учурмакъ мумкюн олмагъанына инанаджагъымыз биле кельмеди. Къара свастикалы самолётларны урып тюшюрмек ичюн биринджи ким учаджагъы акъкъында арамызда кунъ эвельден дава башлады. Давамыз аз къалды котекке чевирилеязды...

Мен балаларнынъ арасында энъ кучюги эдим. Шай экен, бойле бир муим меселе чезильгенде, онда меним иштирак этмем затен керек танылмады. Учмагъа акъ талап этмек бир якъта турсын, бу акъта меннен лаф биле этмедилер.

Мен джаным агъыргъанындан балалардан айырылып, чытырманлы когем тереклери арасында юрьдим. Юре-юре кене къуршунлардан тельме-тешик олгъан беяз парашютнинъ юксек пытакъларгъа чырмашып къалгъан ерине келип чыкътым. Оны пытакълардан айырып алмакънынъ ич имкяны ёкъ эди. Аягъымнен чюрюген япракъларны къарыштырып башладым. Меним бутюн хаялым наган тапмакъ ве о наганнен яваш-яваш, ешилъкозь фрицлерни атмакъ эди. Эм де таптым! Лякин, наган дегиль де, кенарлары азачыкъ куйген планшет таптым. Онынъ устюндеки къапы уютмадан эди ве онынъ тюбюнде Къырымнынъ харитасы бар эди. Мен къувангъанымдан багъырып джибердим. Меним сесиме балалар топлашып, чапып кельдилер ве буюк меракънен планшетни тутып-тутып бакътылар. Олар атта планшетни денъишмекни, яни онынъ ерине манъа самолётта биринджи учмакъ акъкъыны теклиф эттилер. Мен исе, ачувым къатты олгъанындан разылыкъ бер-

медим. Тез-тез планшетни кьойнума тыкьып, пытакьлар арасындан ёл кьармалап, зувмагъа башладым. Немселер корьмесин деп, кьоркьудан артыма-огюме бакъа-бакъа чапып эвимизге кьайтып кельдим.

О планшетнинъ ичинден бир мектюп чыкьты. Конвертинъ устюнде адреси ёкъ эди. Шунуныъ ичюн мектюп бу вакьыткъадже бизде сакьлы кьалды. Анамныныъ шимди хатырлагъан мектюби де ана шу мектюп эди.

Эсма аптенен анам фильджанларыны табакъ устюне кьойып, козылерини манъа тиктилер. Мен энди кьачындыжы кередир, бу сарарып кьалгъан конвертни ачып, андан мектюпни чыкьардым ве окъумагъа башладым:

«Азиз, анайым! Мен эр бир учушымдан сонъ, санъа мектюп язам. Лякин оларны санъа ёлламаныныъ чареси ёкъ. Фашистлерни топрагьымыздан айдап чыкьаргъан сонъ, санъа бир торба мектюп алып барырым.

Кимерде бир коюмизнинъ устюнден учып кечем. Эвимизнинъ янтайып кьалгъан диварларыны корем. Дженктен сонъ, аначыгъым, янъы эв кьуармыз. Сени азбарымызда корерим деп, самолётымны алчакълатам ве коюмизнинъ устюнден бир кере айланам. Кьоркьудан тапылгъан тешиклерге сакьлангъан душманларны корем. Козьлюгимни манълайыма котерип, козылеримни керип-керип бакъам, лякин сен корюнмейсинъ. Оджагьымыз да тютемей. Агъачынъ олмаса керек... Сабыр эт, анайым, дженктен сонъ санъа араба-араба агъач кетиририм. Сыджакъ оджакъ башында бу дешет йылларныныъ сувугъыны да, ачлыгъыны да, кьайгъысыны да унутырсынъ.

Диварлары ичинде сен ильки кере меним сесимни эшиткен алчакъ эвчигимиз ичюн, чевресинде джайылып, манърашып кьойлар отлагъан чёллер ичюн, анам, мен мукъаддес гъалебе саатини якъынлаштырмагъа бутюн кучюмни аямам.

Душманнынъ дёрт «мессершмидт» самолётыны урып тюшюрдим. Чареси олса эди, бу ава айдутларынен коюмиз устюнде тутушыр эдим. О вакьыт сен де ерден сейир этип, огьлунъыныныъ ватан огьрунда йигитлердже урушкьаныны озь козылеринънен корер эдинъ.

Тюневин коюмиз кенарындаки «Эски мезарлыкькъа» бомба ташладым. Буны юрек аджынтысынен яптым. Анда бабамныныъ да кьабири бар... Лякин, не чаре, фашистлер кьабирлернинъ башташларындан озьлерине атеш ювалары ясап, анда зенит топларыны ерлештиргенлер. Эсаплашув сааты якъынлашаятыр, биз мытлакъ енъермиз!

Сабыр эт, анайым, бекле мени. Мен мытлакъ къайтып келирим.

Шимди кене душмангъа къаршы учаджакъмыз. Ашыкъ-ам.

Огълунъ Эскендер».

Эсма апте къыбырмамай отура. Бетинде индже ёлакъ-ёлакъ бурюшиклер онынъ вакъытсыз къартайгъаныны косътерелер. Онынъ бакъышы тюшюнджели, козю огюнде гуя догъгъан кою джанланды. Эсма апте анда о вакъыт юреги бир шей сезгени киби, терен теляшнен, огълуну фронткъа озгъаргъан эди, бираз вакъыттан сонъ исе, акъ-айыны да дагъгъа, партизанларгъа озгъарды. Къолундаки фильджанда ичилип битмеген къаве сувуп къалгъан... О терен кокюс кечирди ве талгын сеснен:

— Менимкининъ де ады Эскендер эди... — деди.

Агъыр ве муляйим табиятлы бу къартийге гонъюль алыджы, теселля бериджи сёзлер айтмакъ истедим, лякин онынъ кедерли дуйгъуларыны сюслендире биледжек сёз-лерни къайдан тапарсынъ!

Анам терен кокюс кечирип, мектюпни элине алды.

— Эсма енге, меним тонъгъучым къайтылмаз ёлларгъа кетти, ватан ичюн вефат этти. Иште, биринджиси ерине экинджиси осеятыр, деп козълеринен мени ишарет этти. — Бу йигитнинъ мектюбини сиз алынъыз. Ола билир, оны да анасы беклейдир. Кимерде бир ачар, окъурсынъыз. Буны огълунъыз яза, деп эсапланъыз иште...

Эсма апте мектюпни мукъаддес бир шей киби алып, къойнуна сокъты.

— Сагъ ол, чокъ сагъ ол, — деди о самимийликнен. — Бу мектюпни мен эр даим къойнумда, юрегим устюнде ташырым. Умют дюньясыдыр, бир кунъ ола, бельки, огълум да пейда олур... Къайда барсам, ашыкъып эвге къайтам, умютим шунда ки, чюнки, ольди деген кягъыты кельмеди де... Бир сойлары пенсия пешинден чапкъалап юрьдилер. Мен исе бир ерге аслы бармадым, эм сорамадым. Кереги ёкъ, пенсия да, бойле кягъыт да... Ярабби, къайдан келе аслы бу дженклер бизим башымызгъа?..

Иште, ойле о, аналарнынъ юреклери — дженкте гъайып олгъан огъулларыны эп беклейлер. Ольди деселер де, беклейлер. Озълерининъ козълери юмулгъандже беклейлер.

Мен ашыкъып балконгъа чыкътым. Мен бутюн дюньягъа бар сеснен кычырмакъ истейим:

— ИНСАНЛАР! Аналарынъызнынъ юреклери насыл теляшнен чапалангъанына бир бакъынъыз!.. Олар лянетлеген

эр шейге лянетлер ягъдырынъыз! О вакъыт дюньяда ич бир тюрлю яманлыкъ къалмаз.

ЯГЪМУР ТОКЪТАДЫ

Икяе

Ягъмур токътады. Япракълар тоздан арындылар. Булутлар арасындан кунеш чыкъты. Къартбабасынынъ тизлеринде отургъан кучюк Серверчик:

— Кунеш! Кунеш! — деп къычырды ве эльчигини сылакъ пенджереге узатты, — коресинъми?

Къарт торунына айткъан икяесини болип, къолтукъ таякъларынен тюртип, пенджерени ачты. Эвге тазе ава кирди.

— Энди яхшымы, торунчыгъым?

— Яхшы! — Серверчик бол-сал нефес алды. — Мен кок гудюрдисинден къоркъам. Дженкте де ойле ола эдими, къартбаба?

Къарт индемеди. Къалтыравукъ пармакъларынен Серверчикнинъ башыны сыйпады. Сонъ безъ къашлары тюбюндеки кедерли козылеринен аягъына бакъты, аягъына дегиль, къушагъынынъ арасына тыкъылгъан бош балагъына бакъты...

Бала, къартбабанынъ бу арекетини коръди... Бир шей аныламады. Енъинден тутып чекти:

— Къартбаба, айдынъыз... азбаргъа багъчагъа чыкъайыкъ.

— Чыкъайыкъ, балам... Коресинъми, кок юзюнде гогерджинлер учушалар.

Серверчик къуванды.

— Къартбаба, азбар балчыкълы, мени къучагъынъа алырсынъмы?

— Ёкъ, балам... — деди къарт, тыныкъ ве окюнчли давушнен. — Сени къартананъ алып чыкъар. Самур, мында кель! — о, башыны азачыкъ котерип, пенджере бетке къычырды.

— Къартбаба, озюнь алып чыкъ, — деди Серверчик. — Севем, дейсинъ, амма къучагъынъа алып кездирмейсинъ.

Къарт къолтукъ таякъларына таянып, аякъкъа турды, лякин юреги санчып алды. «Севем, торунчыгъым... амма не япмалы?» — деди ичинден, сонъ, бутюн кевдесинен торунына айланып, муляйим кулюмсиреди.

— Самур, — деди о, энди ичери кирген къарысына. —

Серверчикни меним омузларым устюне кьой, оны азбаргъа алып чыкьайым...

Къарт къолтукъ таякъларына таянды да, тек аягъынен адымлап, къапугъа догърулды.

— Бойнумдан яхшы тут, торуным... А! Шай! Бакъ онъа, бою менден юксек олды.

ДЕНЪИЗДЕ ГЕМИ ЯЛДАЙ

Икяе

Сервернен Улькер кене давалаштылар. Оларнынъ шаматасыны эшитип, одагъа аналары ашыкьып кирди. Котерильген тозгъа бакъып къашларыны чатты, вай-вай дер киби, башыны саллады.

— Аджеба, ер юзюнде тап бу къадар баштакъ балалар даа бармы экен?! — деп окюнди.

Сервер Улькернен асла да ойнамакъ истемей. Улькер ондан эки яш кичкене олса да, ара таптымы, онъа илише, геми яп, денъиз яп, деп зорлай. Бойле ресим оларнынъ диваны устюнде диварда асувлы. О ресимдеки геми де, денъиз де гъуя акъикъий. Шимди мавы сув далгъаланып, къаверенкли рамкадан ташып чыкъаджакъ киби келе. Бу бабасынынъ ресими. Бабасы оны пек севе.

Сервер исе ресим устасы. Балалар багъчасында огренди. Онынъ буюк альбомы ве бир къуту ренкли къарындашы бар. Къардашыны оларгъа якъын кетиртмей, ресимни тек озю япа. Эгер Улькер янъылып бу шейлерге эль тийсетсе, Сервер анасынынъ одадан чыкъмасыны беклей де, сонъ, онынъ къулагъындан тутып соза. Бойле алларда Улькер де джевапсыз къалмай: агъасынынъ къарындашларыны джайрата, альбомыны сакълай. Сервер альбомыны кыдырып тапамагъан сонъ аз къала агъламагъа. Улькер исе бундан зевкълана. Тойгъандже кульген сонъ, альбомнынъ сакълангъан ерини косътере. Бундан сонъ, кене байгъуш къулакълар эсап кеселер. Улькер агъасыны даа зияде ачувландырмакъны тюшюне.

Сабанынъ саарь вакътында башта Улькер уяна ве энъкъастан йырламагъа башлай. Сервер исе юкъу байгъынлыгъында. Турып онынъ къулагъыны созаджакъ амма, юкъусыны бозмай.

Мына бугунъ Сервернинъ юкъусыны ич кимсе бозмады. Пенджеренден кунеш кулип бакъты, эвнинъ ичи исинди.

Улькер исе йырламай, аксине, агъламсырап ята. Сервер истер-истемез башыны котерип, кадысына бакъты. Акъикъа-тен, къардашы козыаш тѣкип агълай, сагъ янагъы кызаргъан ве къатмерлешкендай къабаргъан.

— Анай, анай! — деп кычырды Сервер телашнен. — Улькерни балкъурт тишлеген!..

Ачылгъан къапыдан ана чапып кирди.

— Огълум, Сервер, сен не айтасынъ шу, эв ичинде балкъурт къайдан кельсин?

Ана къолуны Улькернинъ башына къойды... шашмалагъандай олды.

— Сервер, огълум, сен янаша одагъа чыкъ... — деди о. — Къардашынъ хасталангъан. Мен экимни чагырып келейим.

Бираздан акъ халатлы бир къадын кельди. Улькер яткъан одагъа Серверни кирсетмедилер. О, къапы артында къалды. Къулагъыны къапыгъа таяп, экимнинъ айткъанларыны эшитеджек олды. Эшитамады.

Эким кеткен сонъ анасы Серверге:

— Огълум, бугунъ эвде къал, балалар багъчасына кетме, — деди.

Энди не япмалы? Оюнджакълардан безди, япмагъа башкъа бир иш де ёкъ.

Сервер альбомыны чыкъарды, къарындашларыны стол устоне тизип къойды, бир къач сание тюшюнип отурды ве ресим япмагъа башлады. Башыны аз-бучукъ янтайып, дикъкъатнен сызды ве боялады. Мавы къарындашнен денъиз далгъаларыны япты, безз къарындаш бу далгълар устондеки акъ гемичикке керек олды. Ачыкъ кокте къушлар авелене.

Сервер ресимни элине алып, баягъы вакъыт онъа бакъып къалды. Дерсинъ денъизде геми ялдай! Сонъ еринден турды, яваштан къапыгъа кельди, ичери кирди. Улькер сакинден хурулдап юкъламакъта эди. О энди бираз тюзельген олса керек. Сервер пармакъ уджларына басып, кроватькъа якълашты, альбомнынъ денъиз ве геми ресими япылгъан саифесини ачып, оны кадысынынъ баш ястыгъы янына къойды. Недир ойланып алды. Сонъ... къарындашларыны да шу ерге ташлады.

Сервернен анасы чай ичелер. Бабасы даа иштен къайтмады. Бирден къомшу одадан Улькернинъ давушы эшитильди:

— Сервер! Бу ресимни манъа яптынъмы?

Сервер чай стаканыны кенаргъа итеп, Улькернинъ янына чапып барды.

— Эльбетте санъа! — деп кулюмсиреди. — Айса кимге олсун? Альбом да, къарындашлар да санъа. Ал, сенинъ олсунлар.

— Сагъ ол, — деди Улькер ве элини онынъ пармакълары устуне къойды.

Ана босагъадан бакъып тура эди. О куле-куле:

— Аджеба, ер юзюнде тап бу къадар акъыллы ве гузель балалар даа бармы экен? — деди.

ДЕШЕТЛИ КЕЧМИШНИ ХАТЫРЛАП...

1937 сенесининъ июнь айы эди. Раметли бабамны кимдир мектюпнен Кезлевден чагыртты. Бабам аджеле азырланып, мени де озюнен берабер алды. (О вакъыт мен он учъ яшында эдим). Корюшов «Средняя» сокъагындаки Бекмамбет агъанынъ эвинде олып кечти. Мектюпнинъ муэллифи — Фетислямов фамилиясында мазаллы, муляйим черели адам, бабамдан эппейи яш эди. Эки-учъ саат девам эткен бу субет вакъытында, мен де шу одада булунып, айтылгъан эр бир лакъырдыны динълеген эдим. Лакъырды бабамнынъ буржуа революциясындан сонъ дердж олунгъан ширирий джыйынтыгъы ве икяелери акъкъында кетти.

Меним анылагъаныма коре, бу эки китапны манаджа рус тилине терджиме этмек ОГПУ тарафындан Фетислямовгъа авале олунгъан экен. Шунынъ ичюн де бу корюшов къатиен гизли отъкерильген. Фетислямовны бабам чокътан биле ве о, онынъ якъын танышы ве досту экен. Бу акъта мангъа бабамнынъ озю сёйлеген эди.

Кезлевдеки корюшовден бираз вакъыт кечкен сонъ бабамны Акъмесджитке чагырдылар. Акъмесджиттен къайтып кельген сонъ, бабам бу чагыртувнынъ себебини анама айтса керек, анамнынъ череси бутюнлей денъишти, юзюнде гъам-къасевет корюнди. Анамнынъ эр кунъ агълагъаныны коре эдим. Аилемизни фаджиалы вакъиа беклегенини эр кес дуя эди.

Бу вакъиадан сонъ анам кобете, сарыбурма, тава локъум, чиберек киби хамыр ашларны сыкъ-сыкъ пиширип башлады. Софра башында отургъан бабамнынъ юзюндеки къасеветнинъ арткъаныны дуя эдим. Чокъ языкъ ки, бабамнынъ ах чекип агълагъанынынъ себеби неде олгъаныны бираз кеччерек аныладым. Иште, бойле алда даа бир къач кунъ кечти.

Йигирми еди июньде анам сарыбурма пишире эди. Бугунъки киби хатырымда. Сарыбурма фурундан, чёюнден азат олунмаздан эвель, бизим эвимизнинъ къапысы огюне бир енгиль машина келип токътады. Машинадан учъ адам тюшти ве бизим къапымызгъа таба қеле башлады. Экиси азбаргъа кирди, бириси исе машина янында къалды.

Ичери кирген адамлардан бириси озюнинъ ады, фамилиясыны бильдирип, анамдан бабамны сорады. Шу вакъыт бабам арманда чалышкъан джемааткъа уйле вакъытында газета окъумагъа кеткен эди. (О, койде колхоз идаресининъ азасы, комиссиясынынъ реиси олмакънен бирликте агитатор ве бедий-авескярлар тегерегининъ ёлбашчысы эди).

Анам мени бабамны чагъырмагъа ёллады. Шу арада о къайдандыр чыкъарып, меним элиме эки китап туттырды ве оларны абайсыздан аякъ ёлгъа ташламакъ керек олгъаныны анылатты. Бойле тедбир та эвельден азырланылгъанына ич де шубе ёкъ эди. Меним якъкан ишимни кельген мусафирлер эслемедилер. Мен анам дегени киби яптым. Сонъра, колхоз арманына ашыкътым. Колхоз арманы бизим эвден пек узакъ дегиль эди.

Армангъа баргъан сонъ, мен бабамны явашчыкътан четке чагъырып, эвимизге кельген «мусафирлерни» тарифледим. О, стол янына барып, элиндеки газетаны дёрт буклеп, устуне къойды, джемаатнынъ дикъкъатыны джелъп этип: «Айдынъыз джемаат, сагълыкънен къалынъыз! Эял этинъиз! Манъа сизнен бир даа корюшмек къысмет олмаса керек», — деди. Явлугъыны чыкъарып козьяшыны сильди. Сонъ шу ерде булунгъан яш-къарт, бала-чагъанынъ юзюнден опип, къатты ве дедиль адымларнен эвимизге тараф ёл алды. Мен аля бугунъ бу сагълыкълашувны козьяш текмейип хатырлап оламаймы...

Бабамнен берабер эвге келип киргенде, софрада фурундан чыкъкъан сарыбурма бувланып тура эди. Анам кельген мусафирлерни де софрагъа давет этти. Амма олар ред этип, озъ ишлерине кириштилер. Бизни исе (мен, анам, аптемни), къатиен бир якъкъа къыбырмамай, оджакъ башында отурмамызны тенбилеп, бабамнынъ иштирагинен эв одаларыны тинтмеге башладылар. Одаларны бус-бутюн акътарып чыкъкъан сонъ, сыгъыр тургъан аранны, атта тавукъ толесини де акътар-тёнтер эттилер. Сонъра мектеп бинасына тараф ёл алдылар. Анда да бир шей буламайып, къайтып кельген сонъ, бизлерге сагълыкълашмагъа он-он беш дакъыкъа муддет бердилер. Ана-баба куню олды. Козьлеримизде яш, агълашамыз. ОГПУ хадимлери исе бабамны машинагъа отуртып, алып кеттилер.

Иште, бу вакъиадан сонъ, биз, учъ эвлят, сагъ бабадан оксюз къалып, мектеп ве институттан вазгечип, озъ къысметимизни арамагъа меджбур олдыкъ. (Агъам шу сенеси Мелитопольдеки кой хозяйствосы институтна окъумагъа кирген эди).

Бабамны алып кеткен кунюнинъ эртесинден башлап, бутюн кой джемаатынынъ бизим къорантамызгъа олгъан

мунасебети бус-бутюн деньишти. Дегиль ки, бизим эвге кельмек-кетмек кьатнашмакъ, атта ёлда-изде кьаршы-кьаршыгъа расткелишкенде биле селямлашмагъа кьоркъа эдилер. Себеби не экен, кой оджасы — Джемиль Керменчикли, миллетчи эмиш, халкъ душманы...

Кьапалгъан сонъ, бабам эки афта кьадар Сакъ район апсханесинде булунгъан, сонъра Акъмесджитке авуштырылгъан.

Акъмесджит апсханеси огюнде тизильген невбет едизекиз сырагъа болюнип та вокзал мейданына барып ете эди. Бу месафе кьарарнен бир километр олса керек? Невбетте тургъанларнынъ эксериети кьадынлар ве балалар олгъанына бакъмадан, низам пек кьатты эди. Апсхане кьапысына етип бармакъ ичюн бир афта аякъ устюнде турмакъ керек ола эди. Невбетте тургъанларнынъ джедвели, айры бир группаларгъа болюнип, эр бир группанынъ башлыгъы эсли-башлы кьадын тайинлене ве суткада бир кьач керелер джедвель невбетини тешкерюв отькериле эди. Эки-учь кере джевап бермегенлернинъ адлары джедвельден силينه эди. Бойле низам тесиринде бизлер кьайта-кьайта апсхане невбетчисининъ огюнде: «Мындамыз» — деп, баягъы вакъыт кечирдик. Ниает, сонъки кере, энди октябрь айынынъ сонъу эди. «Следствие окончено. Можно подавать заявление на имя начальника тюрьмы на счет передачи и свидания» — деген джевапны эшиткенде, заваллы анам севинчинден эсини джояязды. Бизлер шу куню апсхане башлыгъы адына ариза язып, даа он кунь кечкен сонъ, оладжакъ корюшювге рухсетнаме алдыкъ...

Арадан он кунь кечкен сонъ, биз кене де апсхане кьапысы огюнде невбетте эдик. Мында олгъан адамларны онар адам сайып, бир группа тешкиль этип, апсхане бинасына кирсете эдилер. Ниает, невбет бизге де етип кельди. Биз апсхане бинасынынъ экинджи кьатына котерильдик. Узун зал чилтернен учьке болюнген. Дивар тарафындаки биринджи болюк-мабюслер, орта болюк — незаретчи, экинджи диварнынъ бою корюшмеге кельгенлер ичюн эди. Эвеля мабюслерни чыкъарып, озь болюклерине отурттылар. Сонъра, корюшмеге кельгенлерни оларнынъ кьаршысына отурттылар. Ортада исе незаретчилер бойдан-бой кезелер. Бизим бахтымызгъа бабамнынъ догъмуш агъасы, олар камерада айры-айры олгъанларына бакъмадан, теса-дюфен ян-яна тюштилер. Мында биз эмджем — Якъуп Керменчиклининъ джеза муддети он беш йыл лагерь ве беш йыл укъукътан марум этюв, бабамнынъ джеза муддети исе — секиз йыл лагерь ве беш йыл укъукътан марум этюв олгъаныны бильдик. Иигирми дакъикъа бир дакъикъа кьа-

дар олмады, кечип кетти. Незаретчилер корюшнов муддети биткенини илян эттилер. Бу сонъки дакъикъаларны шимди де тарифлемеге не къадар къыйын олгъаныны анъласанъыз керек. Эки тарафтан да эшитилген агълашув седасындан апсханенинъ къавий, мераметсиз диварлары титредисем, янълыш олмаз...

Биринджи мектюп бабамдан 1938 сенесининъ башларында кельди. Мектюпте бабам — орман пычкъаныны ве учъ айда бир кере посылка алмагъа мумкюн олгъаныны бильдире эди. Шу мектюптеки учъ сатыр къара тушнен къаралангъан. Бу цензуранынъ мерафети эди. Шу сатырларда не акъта язылгъаныны окъумакъ кучъ эди. Бу сатырларда бабам бизге насылдыр малюмат бильдирмек истеген олса керек. Албуки, бу истек ерине кельмеди.

Арадан чокъ кечмей бабамдан даа бир мектюп алдыкъ. Кельген мектюпнинъ цензурадан кечмей, насыл этип ёлланылгъанына аля бугунъ акъылым етмей. Мектюп эки къысымдан ибарет эди. Мектюпнинъ экинджи къысымы колхоз бухгалтери ве бригадирине язылгъан. Анда бабамнынъ секиз йылгъа къапалмасына бабам акъкъында язылгъан ифтира материалларыны шу эки адамнынъ имзалавы себеп олгъаны анълашыла. Энди исе шу адамларгъа къаршы иш башланып, бабамны да ойле материаларны имзаламагъа меджбур эткенлери ве тепме-котек ашаса биле, оларны имзаламагъаны бильдириле эди. Бу мектюпнинъ сонъки сатырларындаки эр бир сёз бугунъ язылгъаны киби, аля хатырымда. Мектюп бойле екюнлене эди: «Энди меним Сизге бир риджам бар. Элинъизден кельгени къадар меним къорантама ярдым этсенъиз, мен Сизинъ гуналарынъыздан вазгечерим...»

Биз шу адамларгъа бабамдан бойле мектюп кельгени акъкъында haber эттик. Олар эвимизден къайткъанларына къадар агълап, ОГПУ котеги, тепмелери астында имза чекмеге меджбур олгъанларыны айттылар. Тек озъ джанларыны къуртармакъ ичюн олар къабаатлав актлары тюбуне имза чеккен экенлер.

Козьяшлар къуруды. Антлар унутылды. Биз аптемнен бирликте зар-зорнен еди сыныф битирдик. Агъам исе он айлыкъ курсларны битирип, оджа олды...

Бабамдан сонъки мектюпни 1941 сенеси июнь 12-де алдыкъ. Бабам булунгъан лагерининъ адреси аля бугунъ хатиримде: «г. Архангельск. Левый берег. Село Талага, п/я, № 136/2».

1951 сенеси башлагъан араштырувым ич бир тюрю не тидже бермеди. 1952 сенеси мен текрар Чуваш областынынъ махсус-комендатурасына, полковник Калиновскийге

мураджаат эттим, араштырув нетиджесини о вакъыт манъа полковник Калиновский шахсен озю окъуп бильдирген эди. Бу маальде мен Чуваш АССР Киря станциясында ерлешкен «спецстрой»да дагъ кесюв ишинде чалыша эдим. Полковник Калиновский манъа шуларны окъуды: «Джемиль Керменчикли умер в 1942 году 22 января в Архангельской области». О манъа бу мудхиш хаберни бильдирир экен, озю де бир шейлер акъкъында тюшюне эди. Сонъ бир нокътагъа бакъып къалды. Айтмагъа мумкюн олмагъан шейлерни айтайыммы, ёкъмы деп ойланса керек. Сонъ инсанлыкъ алы деп, озъ сёзюни девам этти: «Сынок, я тебе хочу сообщить еще одно сообщение под большим секретом, хотя по присяге на это я не имею права. Но я надеюсь, что наш разговор с тобой останется строго между нами».

Мен бу бильдирувнинъ чокътан бильмеге истегенимни, башымны саллап, анълаттым. Полковник терен кокюс кечирип, кене де озъ сёзюни девам этти. О деди ки: «Все политзаключенные, находившиеся в Архангельских лагерях, были уничтожены пулемётным огнём и зарыты в траншеях, из опасения оставлять их на оккупированной территории».

Мен бу кунъге къадар озъ сёзюмден чыкъмадым. Зан этсем, мен эшиткен бу акърансыз вахшийликни башкъалары да эшитсе, кимсеге зарары олмаз. Чюнки бойле къара кунълер миллионларнынъ башына келип кечти.

1959 сенеси, аптемнинъ фамилиясы денъишкенине бакъмадан, онынъ адресине, Янгюльге, Одесса арбий округунынъ арбий трибуналы тарафындан ёлланылгъан шеадетнамеде Керменчикли Джемиль акъсыз суд олунып, ич бир тюрлю къабаатсыз апске алынгъаны ичюн, бутюнлей реабилитирленгени тасдыкълана.

Дешетли кечмиш артта къалды. Лякин савулмагъан яралар эп сызлай. Онъа къаршы ич бир илядж ёкъ. Кечмиш хатырлавлары исе бу яраларны даа пек тазертелер. Козюмнинъ огюне севимли бабам ве эмджемнинъ сымалары келелер. Элимде булунгъан шиирлер дефтери бабамнынъ девирине бир даа къайтмагъа давет этелер. Олар меним дюнья байлыгъындан да паалы хатраларым. Бу шиирлерни мен бир вакъытлар бабамнынъ «Кучюк достларыма» серлевалы китапчыгъындан арап уруфатындан рус уруфатына кочюрип алгъан эдим. Китап шимди Якъуб Шакир-Алининъ огълу Риза Шакиралиевдедир. Шиирлер китаптан кочюрилип алынгъан сонъ, машинкадан чыкъарылды ве оларны Эшреф Шемъи-заде козьден кечирип, базы бир тюзетмелер де япкъан эди. Меним элимде булунгъан шиирлер китапчыгъы айны шу тюзетмелерден сонъ машинка-

дан чыкъарылгъан тексттир. Оларны джан-гонълюмден окъуйыджыларымызнынъ дикъкъатына теклиф этем.

Эрдживан Керменчикли.

РЕДАКЦИЯДАН: Эрдживан Керменчикли тарафындан редакциямызгъа такъдим этильген шиирлерни окъутъанда, бизде, бир сыра суаллер догъгъанындан себеп, «Кучюк достларыма» китабынынъ асыл нусхасыны эльде этмек ичюн мерхум Якъуб Шакир-Алининъ огълу Риза Шакиралиевке мураджаат эттик. Албуки, бу китап Якъуб Шакир-Алининъ дженазе мерасиминден сонъ джоюлгъан экен.

Шундан отърю, Эрдживан Керменчикли ёллагъан шиирлернинъ тек бир кысымыны, бизде суаль догъурмагъан сойларыны нешир этемиз.

ТАТАРЫМ!

Баш устюмде долашыйыр бир булут
 Мана диюр: «Татарлыгы, сен, унут!»
 Хайыр, достум, сен бу дертден фаригъ ол,
 Шу сёзлери хатиринъде эйи тут.
 Сен не дирсен, татар огълу татарым,
 Татарлыкъдыр беним ифтихарым!
 Лятиф бааръ рузгярлары кусерсе,
 Дёрт тарафтан адджы еллер эсерсе,
 Ерлер, коклер, дагылар, дашлар, денъизлер
 Юзь чевирип ёлларымы кесерсе,
 Ёл арамам, орталыкъда ятарым,
 Амма дерим: татар огълу татарым!
 Къоркъунч шемшек ич дурмайыб чакъарсе,
 Эр тарафы йылдырымлар якъарсе,
 Бинъ йыл ягъмур, бурчакъ, къар, бузлар ягъуб,
 Дюшен селлер орталыгы йыкъарсе,
 Юкселирим, алчалырым, батарым,
 Ер алтына кирсем, йине татарым!
 Дюнья батса, дерья ташса, чагъласа,
 Ай, кунеш де къоркъуб къачса, агъласа,
 Еди къат ер, еди къат кок бирлешуб,
 Татарлыгы инкяр итсе, сакъласа,
 Ери, кокю бир-бирине къатарым
 Инкяр итмем, йине татар, татарым!
 Жебраиль сана шаатлыкъ идерсе,
 Микяиль де къысметини кесерсе,
 Азраилин элинде къылынч келюб
 Эсрафилъ де сонъ сюрени окъудурсе,
 Укъукъ узеринде бинъ йыл ятарым,
 Ред идерсе, зорле дерим — татарым!
 Арш-и-аля ахирете энерсе,
 Левх-и-мехфуз козь огюме келирсе,
 Еди джеэннем, секиз дженнет, бир сырат
 Аваз кесер, татар дегильсинъ дерсе,
 Джумлесини бир тарафа атарым
 Джеэннеме китсем, йине татарым!
 Алманлар да сенден тараф олурсе,
 Дженнет гъурилеринден соралырсе,

Эр милете дженнетден ер верилirse,
Татар олан, дженнетден къувулirse,
Абдия-джиханде янарым,
Лякин йине татар, татар, татарым!

«Миллет» газетасы, 1918, октябрь 16.
(И. Керимов кочюрип алгъан).

Анълашылмагъан сёзлернинъ изаатлары:
фаригъ олмакъ — ред этмек, вазгечмек
лятиф баарь — дюльбер баарь
Джебраиль, Микаиль, Азраиль, Эсрафилъ —
Алланынъ мелек-мукъарреплери, якъынлары
арш-и-алъ — бу ерде кокнинъ энъ юксек ери
ахрет — обир дюнья
левх-и-мехфуз — диний мифологияда кокте гизли бир ер
сырат — дженнетке копюр.

СОНЪ СЁЗ

Бен татарым. Энъ кучюджик бир шие бен козь юммам,
Кучюк биле олса, ярдымы душманымдан уммам.
Догърулыгъа, яхшылыгъа эр вакъыт боюн эгер,
Лякин акъсызлыгъа асла, асла, асла бойсунмам.

Эджадамын кесик сёзю кылычтан кескин эди,
Акъикъата къаршы о бир къозудан мискин эди.
О, бир акъсызлыгъа кыызса, ачувланса, копюрсе,
Оны дурдурмакъчюн анджакъ, акъикъат дизгин эди.

Онынъ откъюн давушундан титреди бутюн джиан.
Аты кишнерсе, къопарды санки къиямет, туфан.
О, бир кере аскерине «Къон!» деп буйругъы вирсе,
Къаршысына чыкъан душман саврулырды тоз-думан.

Дюньянынъ эр кошесинде варды учъ-беш улькеси,
Ич биринде ёкъды атта акъсызлыгъын кольгеси.
Махкъом миллетлерин акъкъына да урьмет идерди,
Онынъ пайтахты дегильди махкъом миллет джелъкеси.

Бен о татарынъ огълуйым, кери алмаз сёзюни,
Акъикъата догъру бир кере чевирсе юзюни.
Бен истерим дамарында татар къаны долашан
Йигит варсе, сёйлесин догъру, юммасын козюни.

Эй, татары севен, аджыян виджданлар кьоркьмайынъ!
Хабер, зебрлере бакъып, чалышмакътан быкъмайынъ!
Буюк татарлыгъа вирдигинъыз буюк андлары
Намусынъыз узьре вирдигинъизи унутмайынъ!

Бойле ифтира, ботенлер дегиль ялынъыз сизе,
Сизе, бизе, динимизе эм де миллетимизе.
Ойле эмиш-демишлере къара юзюлилер дерлер,
Сейлееджек чыкъсын мейдане, сейлесин козь-козе.

Татар, ничюн баш устюнде далгъаланмай кок санджакъ,
Ничюн учь-беш хайне сен олуйырсынъ оюнджакъ?
Ёкъса, аля кераметми беклеюрсинъ онлардан,
Ёкъса, аля кемигинъе даянмадымы пычакъ?

Татар! Ур, йыкъ, урул, йыкъыл! Девир, девриль, кене
кьалкъ!
Яшат, яшат! Ольдир, кьалкътыр! Не истер, сейлесин
халкъ.
Юксельмек дегильми, арзунъ? Ничюн
юксельмеюрсинъ?
Эгер юксельмек истерсенъ, ере дегиль, коке бакъ!

Бен сонъ сёзюми сейлейим, дарыладжакъ дарылсын!
Акъикътата къаршы бир дегиль, бинъ хатир къырылсын.
Къаны бозукъ, кьальби чюрюк, юзю къара бабам олса,
Чыкъсын татар дюньясындан, джеэннеме йыкъылсын!

1917 с. майыс 23. Акъмесджит.

АТЫМ

Варды беним пек кыйметли бир атым,
Ерде — аягъым.
Кокте — къанатым.
Алтындай наллары,
Йипекдай джаллары.
Бир тели гъайып олса, учты къуватым.

Бен татарым, бен аты пек яратам.
Ёлда — дульдулим,
Эвде — бульбулим,
Я — аягъы бурулса,
Я — къанаты къырылса,
Козюне бакъмай, эв малымы даркъатам.

Ишидирсем яхшы бир ат, деръал оны соратам:
— Насыл козю,
— Не тjos озю,
— Къулагъы къамышмы,
— Туягъы джѣгюшми?
Сынджымы ёллап сынаатам.

Севдигинъе къарамай Танърынъ буйругъы.
Қайтты бахтым,
Йыкъылды тахтым.
Атынъ бели букрее,
Козълери чокърая.
Тѣкюлиюр къап-къара йыбрышымдай къуйругъы.

Вар малымы таркъаттым бу аткъа ола,
Ат авура,
Бени атеше къавура.
Атынъ къурсагъы бошай,
Диленджи торбасына ошай.
Атым олурсе, бана бир териси къала.

Эй, раббим, бир саат мухлет вирсенъ не ола,
Атым йыкъылды,
Нефеси тыкъылды.
Атым козюме къарай,
Бенден ярдым сорай.
Эй, раббим! Нишлейим... атым оле.

1914 с., январь 15, Къыргъыз сахрасы.

СЕВИН, ЭЙ, ШАНЛЫ МИЛЛЕТ!

Фелегин зулмы тутмышты дѣрт яны, эр буджагъы,
Бошанмышты бу заваллы ватаннынъ эр оджагъы.
Кечен кунълер козьяшлары залымларле къапланмыш,
Аля белли дегиль эди сонъу, не оладжагъы.

Гизли-гизли сѣйленирди бунынъ сонъу не оладжакъ,
Эр япылгъан зулумлар бойле, ердеми къаладжакъ?
Вакъыт кельди. Артыкъ кемиклерге даянды пычакъ
Зулмы йыкъмакъ шерефини аджеп ким къазанаджакъ?

Мазлум миллет къоркъу иле сайыкъларкен бунларны,
Къараманлар алды мейдан, девирди залымларны.

Чокътан бери буны беклеен миллет бир агъыздан:
— Яшасынлар! — дие алгъышлады къараманларны.

Догъды уриет кунеши, эр тарафы парлатты,
Дост оланлары кульдирди, душманлары агълатты.
Чокътан бери нурсызлыкътан къарармыш гонъюллери
Севинч нуры саба кунеши киби ярыклатты.

Севин, эй, шанлы миллет, къырдынъ эсарет
зынджырыны,
Сапла хаинлерин юрегине кенди ханджеринъи.
Онынъ демир панджасында чокъ чекиштинъ,
инълединъ,
Шимди о да азырласын кенди ятаджакъ ерини.

Вир! Микроблара, есинлер джигерини, юрегини,
Быракъ копеклере, кемирсинлер сасыкъ сюегини.
Онынъ къанлы тырнакълары арасында чокъ эзилдинъ.
Заманыдыр! Быракъ, джеллад вирсин онынъ керегини.

Быракъ! Бираз дамарында долашан къан къурусун.
Быракъ! Бираз зинданларда кемиклери чюрюсин.
Быракъ! Бираз сюргюнлерде бизим киби юрюсин.
Быракъ! Бираз козылеринде асрет къаны бюрюсин.

1917 с., март 11, Кезлеве.

ЧЕЛЕБИ-ДЖИХАНЕ

Инсан яшар, яшар, ахры олюр. Дефн идерлер.
«Алла рахмет эйлесин» — дие, быракътып гидерлер.
Унутылыр намы, дефтерден силинир ады. Ялнъыз
Миллете хызмети вар исе гер, хатир идерлер.

Сен къазандынъ бу шерефи, кечмесе де хызметинъ,
Ич олмаса, варды гонъюнъде хызмете урьметинъ.
Сен ольмезсинъ, сакълар буюк Танъры, бунъа эмин ол!
Олюрсенъ де, яшарсынъ къальбинде гъарип миллетинъ.

1916 с., июль 23, Мисхор.

МУКЪАДДЕС ЭМЕЛИМИЗ ОЛУРКЕН

Анги миллет гъамланырса, алы, истикъбали ичюн,
Джана миннет билirse, олмайы иде алычюн.

Хорланылмаз бунларын миллети ич бир заман,
Вирильмез бойле миллете эмекни ерине саман.

Чокъ умютсиз бакъардыкъ кенди истикъбалимизе,
Дост олан агъларды, душман кулерди алымыза.
Бир кунъ ола бир тарафтан серпильди бир нур зия,
Биз зан эттик: танъ атыюр бизим икъбалимизе.

Мекю тувгъан фаджир газип имиш биз алданмышыз,
Алла къанлы душманы огъратмасын даримизе.
Пек бахытсыз башымыз вар, эгер ниджат истерсек,
Кендимиз саип олмалы, кенди талийимизе.

1916 с., июль 27, Мисхор.

Ирфан Амет

СЫНФИЙ КУРЕШ КЪУРБАНЛАРЫ

Бу меселе XIX асырнынъ орталарында башланды. Алманияда гимназиядан сонъ эки алий мектепте окъуп, бирини де битиремеген, бутюн омюри бою «Капитал» адлы китапны язып, шашмалап, сонъуна чыкъамагъан Алмания еудиси К. Маркс сынфий куреш деген сёзлерни тюшюнип тапты. Инсаниет тарихында асырлар бою олып кечкен адиселер, ичтимай аяттаки арекетлер, дженклер, урушлар, халкъларнынъ кутълевий чыкъышлары, къыскадан айткъанда, къайда бир копек авулдаса, о еркеки арекетлер сыныфларнынъ курешмесидир деген назарие ортагъа къойылды. Инсаниет тарихынынъ инкишаф этмеси, илери кетмеси, прогрессив ёллары — сынфий курешлернинъ нетиджеси экен.

Эсирлик девиринде — къул саиплери ве къуллар, феодализм девиринде — феодаллар ве койлюлер, капитализм девиринде — капиталистлер ве пролетарлар амансыз, зыт, ушлашмакъ бильмеген куреш алып баргъанлар ве алып бармакъталар. Тап иптидаий девирде биринджи адам «бу менимки» деп, бир парча ер орап алгъанда бу куреш башлагъан. Шахсий саиплик — эр шейнинъ, бутюн беляларнынъ, фаджиаларнынъ, бутюн дженклернинъ, халкъ кутълевий арекетлерининъ энъ баштаки, энъ биринджи эсас себеби олгъан.

Мисаль ичюн тарихта эр кеске белли олгъан адиселер: бизим девирден эвель 71-нджи йылда спартакчыларнынъ исяны, 1871 сенесиндеки Париж коммунасы, 1905, 1917 сенелеринде дюньяны сарсыткъан Русие инкъляблары сыныфлар арасындаки курешлернинъ типик нумюнелери сайыла эдилер.

Русие марксистлерининъ ёлбашчысы Владимир Ленин сынфий куреш ишчилер сыныфынынъ энъ кескин силасы деп илян этти. Маркснынъ пармакълары уджундан эмип чыкъаргъан, реаль яшайыш иле алып-береджеги олмагъан

назариесини кѳулакъларындан тартып, Русие мемлекетиндеки шарантке кетирип кѳошты ве арекетке башлады.

Башта бир ишчилер сыныфы инсанлар джемиетинде энѳ огге кеткен энѳ прогрессив, кѳусурсыз, гунасыз сыныфтыр деп илян этильди. Ишчилер сыныфы тешкиятландыргъан ве алып баргъан сынфий куреш бутюн джемиеттеки энѳ прогрессив кучълерни озѳ тарафына джелѳп этип, капиталистлер сыныфыны ѳкѳ этип, социализм, коммунизм кѳураджакѳ бир кучѳ экен. Социализм, коммунизм исе инсанлар джемиетининѳ энѳ юксек, энѳ сонѳки басамагъы оладжакѳ экен. О девирде яшагъанлар дженнет ичиндеки киби бахытлы омюр кечиреджеклер.

Бойле улу, буюктен-буюк вазифени аяткѳа кечирмек ичюн кѳоркъмадан, аджымадан, титремеден, инсан кѳылыфыны джойып, инсан олгъанынѳны унутып, сынфий куреш алып бармак керек. Маркснынѳ, Лениннинѳ айткъанларына коре, о куреш мутлакѳкѳа ишчи сыныфынынѳ гъалebesи иле битеджек. Тарих ойле кете ки, кѳартайып, чюрип капитализм девире эрте-кеч ѳкѳ оладжакѳ, социализм девире башлайджакѳ. Ишчилер сыныфы исе капитализм девирининѳ кѳабирджиси оладжакѳ. Амма капиталистлер де озѳ башларына, гонѳюлли оларакѳ укюмни социализм кѳургъанларгъа бермейлер. Курешмек, курешмек, курешмек керек ола. Бутюн аятымыз куреш олмак керек.

Шуны кѳайд этмек лязим ки, бу сатырларны язмакѳтан макѳсад Маркс—Ленин сынфий куреш акѳкъындаки назариесини толу суретте акс эттирмек дегиль. О бу макъаленинѳ мевзусы да дегиль. Кѳыскъадан сынфий куреш не олгъаныны айткъан сонѳ, макѳсад о курешнинѳ адындан, онынѳ себеби иле не кѳадар кѳурбанлар кеткенини тариф этмектир. Эм де юзѳ элли йыл эвель дюньягъа даркъатылгъан бу сѳзлер бизим ватанымызда, бизим мемлекетимизде, бир несильнинѳ яшагъан девиринде насыл бир нетиджелер бергенини, не кѳадар кѳурбанлар бефтан ерде гъайып олгъанларыны айтмакѳ.

Лениннинѳ ѳлбашчылыгъы алтында тешкиль олунгъан, дюнья юзю корьген социалистик мемлекети не сиясий не де икѳтисадий тарафтан яшап, инкишаф этеджек мемлекет дегиль эди. О башта РСФСР адыны ташыгъан, сонѳ 1922 сенеси СССР-ге чевирилъген бир империя эди.

Яланджылыкѳ, укѳукъсызлыкѳ устюнде кѳурулып, кѳоркъутув, террорны укюмет сиясетине чевирип, 70 йыл яшады. Эрте-кеч о йыкълмакѳ, ѳкѳ олып кетмек керек эди. Ойле де олды. 1991 сенеси Белоруссиаде Беловежская пуща адыны ташыгъан орман ичинде учѳ мемлекет баш-

лыктылары корюшип, СССР деген гунакяр, инсафсыз, вид-ждансыз мемлекетни ёкъ олды деп илян эттилер.

Ленин ве ондан сонъ онынъ шегирти Сталин сынфий куреш адып барамыз деп, дюнья юзюнде корюльмеген джинаетликлерни яптылар. Ленин озю къургъан мемлекетинде аз яшады. 54 яшында оны инсульт деген хасталыкъ о бир дюньягъа алып кетти.

70 йыл ичинде Ленинин бир иконагъа, дейик бир пей-гъамберге чевирип, онынъ васиетлерини ерине кетиремиз деп, миллионларнен, он миллионларнен къабаатсыз адамларны ёкъ эттилер. Ленин 6 йыл совет девлетинде яшап, ольген сонъ къоджаман мемлекет — СССРде сынъырсыз диктаторлыкъ укюми къанлы джанавар, иблис тамгъасы иле тамгъалангъан гурджи къатили — Сталиннинъ къолуна кечти.

Сынфий куреш реаль яшайыш иле ич бир тюрю багъы олмагъан, масал, уйдурма, ялан олгъаныны Сталин пек яхшы биле эди. Оны бильмек ичюн де буюк акъыл керекмей эди. О уйдурманы, о масалны, о хаялны Сталин шахсий укюмдарлыгъыны, диктаторлыгъынынъ пекитмек ичюн толу-сынен, арткъачынен къулланды.

Этрафымыз сынфий душманлар иле толу, биз оларны ёкъ этмек, олар бизни ёкъ этеджеклер деп, 30 йыл ичинде токътамай текрарлап турды, язды, партиянынъ сийасети деп бильдирди ве озъ хаинлик ишлерини истегени киби алып барды.

Сталин, даа Ленин сагъ олгъанда, ВКП(б) Меркезий комитетининъ генерал кятиби олып сайлангъан эди. Ленин ольген сонъ сынфий куреш девам эте, сынфий душманларнен курешмек керекмиз деп, маначыкъ этип, бирер-бирер партиянынъ энъ корюмли реберлерини ёкъ этти. Троцкий, Зиновьев, Бухарин, Рыков (бу адлар чокъ) бири-бири артындан сынфий душманларгъа чевирилип, ольдюрильдилер. 30-нджы йылларда мемлекетте партия ве укюмет тарафындан тешкиль олунгъан сийасий къанлы террор башлады. 1930 сенеси промпартия ады берильген буюк бир группа техникий зиялылар векиллери зиянкярлар деп ёкъ этильдилер. Кене шу 1929—1930 йыллары СССР-де яшагъан койлюлер коллективизация деген эскендже тюбинде къалдылар.

Койлюлерни социализм ёлуна къоймакъ, оларны шахсий саипликтен азат этип, коллектив хозяйствосында иш-летип, социализм къуруджыларына чевирумек керек деди Сталин. 1927 сенесининъ сонъунда олып кечкен ВКП(б)

XV съезди бу фикирни къуветлеп, койлюлерни коллектив-лештирюв къарарыны къабул этти.

Койлерде сынфий курешлер башлады. Койлюлерни ыргат, фукъаре, орта аллы, кулак деген суный группаларгъа болуп, бири-бирлеринен, озь аралары курешмеге меджбур эттилер. Кулаklarны сыныф оларакъ ёкъ этмек керек деп, бутюн дюньяны айретте къалдыргъан арекетлер башлады. Текъран аллыджа, аз-бучукъ яшайшы яхшы олгъан койлюлер эр койде тешкиль олунгъан фукъарелер комитети (комбеды) тарафындан я орта аллы, чокъусы исе кулак олып косътерильдилер, амансыз, инсафсыз, ялан устюне къурулгъан куреш башлады. Онар-онар миллион койлюлер кулаklar джедвелине кирсетилип, эвлеринден къувулып, мал-мульклери алынып Урал, Сибирь дагъларына сюргюн этильдилер. Бир къабааты олмагъан заваллылар бала-чагъаларынен, къоранталарынен вары-вариетлери, мал-мульклери алынып шимальдеки сувукъ дагълар ичерсине септирильдилер. Оларнынъ эксериети шу дагълар ичинде ачлыкътан, сувукътан, хасталыкълардан, каторга эмегине даянамайып, гъайып олып кеттилер. Бу койлердеки «сынфий» душманларнынъ кутлевий суретте гъайып олгъанларыны, бу тарихта корюльмеген джанаварлыкъны Сталин сынфий куреш сиясетининъ биринджи балабандан балабан гъалевеси деп илян этти.

Бу ишлер де аз олып корюльди. Халкъларны къоркъутып, укъукъларындан марум этип, айванлар сырасына кечирмек ичюн Сталин, коммунистлер партиясы иле бирликте эп арекетини девам этти. 1937—38 сенелери «халкъ душманы» деген сёзлер къулланылмагъа башланды. Халкъ душманлары сынфий душманларнынъ энъ корюмли, энъ хавфлы векиллери деп айтылдылар. Ачыкътан-ачыкъ къанлы террор партиянынъ, укюметнинъ ресмий сиясетине чевирильди. Сталин 1937 сенеси февраль—март айларында олып кечкен ВКП(б) Меркезий комитетининъ пленумында эсас докладчы олып, халкъ душманларынынъ эписини ёкъ этмек, сафларымызны олардан темизлемек керекмиз деп, партия огюне вазифе къойды.

Мемлекет куреш майданына чевирильди. Сынфий куреш кескинлешти деп, кене онар-онар миллион адамлар торьмелерге къапалды, ГУЛАГ лагерлеринде азапланып, чекишип, хорланып джан бердилер. Бир къач миллион адамлар исе догърудан-догъру торьмелерде, подвалларда къуршунландылар.

Дженк йыллары Сталин сынфий курешни мемлекет ичинде текъран сакинлендирди. О куреш халкъара мейда-

нына чыктырылды. Энъ хаин, энъ телюкели сынфий душманлар — фашистлер деп илян олунды.

Дженк биткен сонъ Сталин кене де эски авасыны чалып башлады. Омюрининъ сонъуна къадар сынфий курешлерни девам эттирди. Биология илимининъ мемлекетимиздеки энъ корюмли алимлерине къаршы куреш ачылды, ондан сонъ космополитизм, яни тыш мемлекетлерде олгъан яшайышны макътагъанларгъа къаршы куреш башлады. Онынъ артындан еудийлер арасында сынфий душманлар тапылды, Кремль экимлеринден башлап, бутюн СССРде яшагъан еудийлер иле куреш алынып барылды. Кене де миллионларнен адамлар бу кампаниялар вакъытында къабаатсыз джезаландылар. Бу мисаллерни даа чокълатмакъ мумкюн.

1953 сенеси март айында Сталин деген къатильни шейтанлар бу дюньядан алып кеттилер. СССР деген мемлекетте янъы девир башлады.

Бу макъалеледе учъ талий, сынфий куреш къурбанлары акъкъында, мисаль деп, тариф этмек истейим. Шу учъ завалтыны мен яхшы биле эдим. Оларнынъ омюрлеринен сизлерни таныш этмек истейим.

Биринджиси 1929—1937 йыллары Кырым Мухтар Совет Социалист Джумхуриети Халкъ Комиссарлары Советининъ Реиси Абдураим Самединов, экинджиси Кырымда белли медениет эрбабы, маарифчи Мамут Недим, учюнджиси ялы бою койлерининъ биринде яшагъан адий колхоз азасы Хаяли Кара. Бу, джемиетнинъ чешит басамакъларында олгъан, яшайышлары бири-бирине бенъземеген адамлар миллионларнен гъайып олгъан сынфий куреш къурбанлары ичинде эдилер.

Абдураим Ялта районында дагълар этегинде бир къутучыкъ киби ерлешкен ве Лимена адыны ташыгъан койде 1900 сенеси дюньягъа кельди. Къоранталары 4 огълан ве бир къыздан ибарет, озъ эмеклеринен, фукъарелик чекип яшамакъта эдилер.

Белли ки Советлер укюмети адым аткъан эр ерде, шу джумледен Кырымда да ачлыкъ, ёкъсузлыкъ башлай эди. 1921 сенесининъ ачлыгъы хусусан ялы бою койлеринде пек мушкуль, пек фаджиалы бир алда кечти. Юзлернен, бинълернен адамлар ачлыкътан ёллар, сокъакълар ичинде олюп, серилип къала эдилер. Эвлеринде бутюн къорантасынен, бала-чагъасынен ачлыкътан олюп къалгъанлар да аз дегиль эдилер. Уфакъ 70 ханеси олгъан Лименада яшагъанларнынъ учъте бир пайы ач олюм къурбанлары олдылар.

Белли ки ачлыкъ, ёкъсузлыкъ, эр шей къыт олгъан ерде

джинаетчилик башлай, хырсызлар пейда ола, оларнен бир чаре булып, курешмек керек ола. Шу ачлыкъ йылы койде сагъ къалгъан адамлар сыгъырлары олгъаны ичюн ольмедилер. Койлю сонъки кучюни къойып, озъ айваныны эсиргесе, о айван да оны ач олюмден къутара эди.

Койде пейда олгъан хырсызлар койлюлернинъ сонъки айванларыны хырсызлап, я ашай, я да бир ерге алып кетип сата эдилер. Сыгъырыны, айваныны ёкъ эткен къоранта исе олюм джезасына огъратылгъан бир алда къала эди. Джемаат топлашып, бу телюкенинъ огюни алмакъ ичюн чаре арады. Бир комиссия сайланды. Онынъ вазифеси кой ичинде геджелери невбетчилик тешкиль этип, хырсызларны якъаламакътан ибарет эди. Джинаетчилик япкъан еринде тутылгъанны кой ичинде юрсетип, алем масхарасы эте эдилер. Сонъ онъа бир къач къамчы да урула эди. О вакъытта бу тедбир, джемаатнынъ тюшюнип тапкъан усулы, гузель нетидже бере эди.

Абдураим о вакъытта деликъанлы намуслы ве догърулыкъны севген йигит сайылып, о да комиссия джеделине кирсетильген, амма комиссиянынъ ишлерине къошулмагъан.

Баягъы йыллар кечкен, Советлер акимieti пекинген сонъ, чокъ койлерде тешкиль олунгъан, койлюлер озылерини къорчаламакъ ичюн япкъан тедбирини маначыкъ этип сынфий куреш назариеине къоштылар. О комиссиягъа самосудная адыны такъып, кулаklar тарафындан фукъарелер иле курешмек ичюн тюзюльген комиссия эди деп илян эттилер. О комиссия азаларыны бирер-бирер апске алып, къапатып, сюргюн эттилер. Бу, иште, сынфий курешнинъ бир шекили экен.

Самединов бу комиссиянынъ джеделинде олса да онынъ ишлерине къошулмагъан, активлик косьтермеген. Шу себептен шимдилик онъа тиймедилер. О адамда буюк малюмат олмаса да башы яхшы ишлей эди. Оны башта кой Советине сайладылар, сонъ Ялта маариф болюгине алдылар, сонъ кене Ялта район партия комитетинде ишлемеге башлады. Намуслы, ишине федакяр, догърулыкъны севгени белли олып тура эди. Оны даа да осьтюрдилер, Акъмесджиттеки область партия комитетинде болюк мудири этип тайинледилер. Ондан сонъ о Къарасувбазар район партия комитетининъ биринджи кятиби олып сайланды. О месуль иште де озюни тек яхшы тарафтан косьтерди.

Ниает, 1929 сенеси оны Къырым мухтар совет социалистик джумхуриети Халкъ Комиссарлары Советининъ Реиси этип таинледилер. Йыллар бою девам эткен биринджи

джиан, ондан сонъ граждан дженки вакъытында дефалардже денъишип тургъан укюметлер ярым аданы икътисадий джезттен пек мушкуль, пек кыйым бир алгъа кетирген эдилер. 1929 сенеси даа о дженк серпиндилеринен, икътисадият йыкъынтылыгъы иле курешмек керек эди. Абдураим бар къуветини ватанынынъ икътисадий тарафтан юксельмеси ичюн берди.

Текрарлайым, о вакъыттаки чешит тешкилятларда ишлеген сонъ, партия мектебини окъуп битирген сонъ, Абдураим баягъы теджирие эльде этти, амма о, эльбетте, укюмет башлыгъы олмакъ ичюн тасиль алмады, университет, алий окъув юртларында окъумагъа онъа имкъан бермедилер. Онъа бакъмадан догъма истидатлы, башы яхшы ишлеген адам шу пек месуль вазифеде де озюни пек яхшы тарафтан косътерди. 1934 сенеси СССР Меркезий Иджра Комитети Къырым джумхуриетини Ленин ордени иле мукъяфатлады. Халкъ комиссарлары Советининъ Реиси Абдураим Самединов да шу вакъытта Ленин ордени иле мукъяфатлангъан эди. Бу исе мемлекетте энъ юксек, энъ алий мукъяфат эди.

Шу йыллары бутюн мемлекетте, шу джумледен Къырымда да бир дакъыкъа биле токътамайып сынфий куреш алынып барыла эди. Койлюлерни колхозларгъа айдадылар, кулак къуйругъы деген мушкуль адларны такъып, юз бинълернен адамлар бир къабаатсыз джезаландылар. 1934 сенеси 1 декабрьде Ленинград партия тешкилятынынъ ребери С. Киров террорист тарафындан ольдюрильди. О олюм аджеба кимге керек эди? Чокъусы тарихчылар о Сталиннинъ аселет тешкиль эткен провокациясы эди деген фикирге келелер. Мемлекетте сынфий куреш деген арекет янынъ бир импульс алды. «Сол», «сагъ» тарафлы оппортунистлер, бильмем даа нелер тапылып, къабаатсыз адамлар устюне ифтира атып, джезалай, ёкъ эте эдилер. НКВД органлары озылерини бутюн тешкилятлардан устюн сайып, атта партия органларына да къулакъ асмайып, озь истегенлерини япа эдилер. Ойле бир вакъыт башлады ки сенинъ бир севмеген адамынъ, я да душманынъ, я да кунълегенинъ олса оны ёкъ этмек пек къолай олды. Бир кягъыт алып, феялча адам ойле деди, ойле япты деп, ялан язып, НКВД органларына йиберсенъ, о адамы аман апске ала ве ёкъ эте эдилер. Дюнъя экиюзыликлернинъ, фитнеджи, яланджы, айнеджи адамларнынъ къолуна къалды.

Кене сынфий куреш манасынен 1934 сенеси партияны темизлев кампаниясы откерильди. Къырым партия тешкилятында олгъан коммунистлерден 13,6% партиядан чыкъарылды. О вакъытта партия сафларындан чыкъарыл-

гъан адам сиясий тарафтан ольген деп таныла эди. Чокъусы исе акъыкъатта ольдюриле эдилер.

Самединов о комиссиядан селямет кечти.

О йыллары энди текмиль къутургъан Сталин сынфий куреш деген арекетни эп кескинлештирди. Партияны темизлев кампаниясы биткен сонъ, артындан аман бир кампания даа-партия билетлерини алмаштырув башланды. Бу исе экинджи темизлев демек эди.

Абдураим о вакъытта Акъмесджитте янъы япылгъан «укюмет эвинде» яшай эди. Америкадан алынгъан «бюк» адлы енгиль машинада юре, эр ерде оны тебрикле, урьмет косьтере эдилер. Эльбетте онынъ базы койдешлеринде, акъранларында кунъджилик догъура эди. Биревни кунълемек халкъымызнынъ бир адети олгъан. Кунъджюлик чокъ беляларгъа себеп олгъан бир адет эр кеске белли. Абдураимнынъ койдеши Эреджеп оны пек кунълеп, устюне фитне кягъыты (донос)язды. Ачлыкъ йылы о самосуд комиссиясында олды, факъырларны кыйнады, кулакларнынъ тарафында олды деп язды. Органлар бу кягъытны алгъан сонъ, Самединовнынъ аятыны тюби тамырындан акътарып, пичен чѐмелегинде ине арадылар. Буюк иште ишлеген адамларда янъылышылыкълар да ола, ойле адамларгъа ифтира атмакъ да къолай ола. Бутюн аятыны ахтарып ялан-янълышылыкъларны да къошып, о адамгъа буржуа миллетчиси деген ярлыкъны япыштырдылар. 1937 сенеси сентябрь айында область партия комитетининъ бюросы Самединовны партиядан чыкъарды. Эртеси куню НКВД башкесерлери онынъ эвине келип, варыны-ѐкъуны ахтарып, тинтип, озюни алып кетип къапаттылар. Сонъундан анълашылгъанына коре о бир группа Къырым реберлери иле тройка тарафындан къабаатланып, атылып ольдюрильди.

Партиянынъ XX съездинден сонъ Самединовнынъ иши бир даа бакъылды. о бус-бутюн реабилитирленди. Онынъ Ленин орденини кызына къайтарып бердилер. Къардашы Ибраим, огълу Адиль, кызы Джеваир даа сагълар. Ортанджы къардашы Али дженк йыллары партизанлар иле багълы олгъаныны немселер билип, оны якъаладылар. Яш бестекяр А. Каври иле оны Акъмесджит апсханесинде атып ольдюрдилер.

Бойлеликле эки агъа-къардаш, эки тюрлю бири-бирине акс олгъан укюмет джефаларындан, яни бири совет укюметинде «халкъ душманы» деп ѐкъ этильди, экинджиси немсе фашистлери тарафындан совет укюметининъ садыкъ адамы деп атылды.

Энди экинджи, Сталин девириндеки эскендже ичинде чекишип, гъайып олгъан, къырымтатар медениетини коте-рювде буюк ишлер якъан, белли муневвер Мамут Недим акъкъында икяе этейик.

Мамут Недим 1893 сенеси Керчь янындаки Сараймен коюнде догъды. Эки яшында бабадан оксюз къалды. Даа кичкене бала экенде койдеки бай Сулейман Аджынынъ къолунда ыргъатлыкъ этип, къой бакъып, яшамакъ ичюн бир къапым отъмек тапмагъа тырышты.

Мектепке бармакъ вакъыты кельгенде Мамут Сараймендеки кой мектебине кире ве озюни истидатлы, намуслы, тертипли окъуйыджы этип бильдире. Оджалар Мамутнынъ къабилетли бала олгъаныны билип, оны «Джемиеги хайрие» эсабына окъумагъа йибермек къарарына келелер.

1911 сенеси Мамут джаяв Акъярны келип тапа, бираз вакъыт кечкен сонъ гемиге минип, Стамбулгъа барып чыкъа. Капиги бите. Парасызлыкътан, ёкъсузлыкътан пек чекише. Стамбулны ташлап, Бурса шеэринде бара ве о ерде оджалар азырлагъан мектепке кире. О мектепни яхшы косьтергичлер иле битирип, Стамбулгъа келип оджалыкъ япа. 1917 сенеси алий малюмат алмакъ ичюн Алманиягъа кете. Берлин университетининъ икътисадият факультетине кирип, окъуп башлай. Алманияда яшагъан тюрклернинъ балаларына хусусий дерслер берип, бираз пара къазана ве окъувыны девам эте. Немсе ве франсыз тиллерини яхшы огрене.

О девирде Алманияда ишчилер арекети фааль суретте инкишаф эте. Дейик о ерде де сынфий куреш арекети кете. Мамут Недим о мемлекетте тешкиль олунгъан «Спартак бирлигине» къабул олуна. Азалыкъ билетини онъа белли инкъляпчы Карл Либкнехт такъдим эте. Ондан сонъ Мамут Алмания коммунистлер партиясына аза къабул олуна.

Мамут Недим ёкъсузлыкъ, акъсызлыкъ, фукъарелик не олгъаныны пек яхшы биле эди. О коммунизм назариесине инана ве яшайышны эйилештирмек ичюн инкълябий арекетлер керек деп биле, о арекетлерге къошула.

1920 сенесининъ кузюнде Мамут Къырымгъа къайтып келе, озъ талийини озъ халкъынынъ талийинен багламакъ ичюн инкълябий арекетлерге къошулмакъ истей. О вакъытта ярым адада совет аскерлери гъалебе къазанып кирген эдилер ве советлер акимieti къурулгъан эди.

Мамут Недим кандидатлыкъ девиринден азат олунуп, догърудан-догъру Русие большевиклер партиясына аза къабул этиле. О вакъытта Къырымда мешур сайылгъан «Янъы дюнья» газетасынынъ муаррири олып таинлене. Бу

вазифеде секиз йылдан зияде чалыша. Газета о вакытта Кырым область партия комитетининъ нешири эди. Муаррир озь ишинде, яни газета вастасы иле партиянынъ сиясетини халкъкъа анылата, партиянынъ сиясетини омюрге кечирмек ичюн принципиаль куреш алып бара, о сиясет догъру олгъанына джан юректен инана эди. Бунынъле бербер Мамут Недим Кырымда, озь халкъы ичинде энъ юксек малюматлы адамлардан бири олып танылгъан эди. Онынъ кырымтатар эдебиятынъ проблемаларына багышлангъан макъалелери пек буюк меракънен окъула, окъуйдыжыларда терен дуйгъулар догъура эди.

1928 сенеси март айында Мамут Недим Кырым Совет Социалист Мухтар джумхуриетинде маариф халкъ комиссары вазифесинде тасдыкълана. Бу вазифеде бир йыл девамында чалыша. Пек чокъ яшларгъа, окъумакъ истегенлерге акъикый ярдым бере, халкъымызынъ келеджегини козьде тутуп, яш несильге бильги, тасиль алмакъ ичюн буюк ишлер, арекетлер япа, «Козь айдын» журналыны тешкиль этти, белли шаирлерге ве языджыларгъа ярдым этти, оларны месуль ишлерге давет этти. Кыскадан айткъанда, кырымтатар халкъынынъ медениети тездже осьмесине, инкишаф этмесине тырышты.

Юкъарыда къайд эткенимиз киби, бу йыллары Сталиннинъ сынфий курешнен багълы ишлери Кырымда да кеткен сайын кучъ ала, кескинлеше эди. 1927 сенеси Вели Ибраимов адынен багълы адиселер башлады. Сонъундан белли олунгъанына коре В. Ибраимов Сталиннинъ ким олгъаныны, Кавказда нелер япкъаныны пек яхшы биле эди. Онынъ ичюн Сталин онынъ устюне ифтира атып, ёкъ этти. Сонъ Кырымдаки белли татар зиялыларыны руслар толу совет укумети ярым ададан четке чыкъармагъа арекет эттилер. Мамут Недим де кенарда къалмады. Оны Москвагъа чагъырып Озбекистангъа месуль ишке йибереджек олдылар. Сонъ онынъ садыкъ коммунист, итибарлы мутехассис олгъаныны, 16 тиль бильгенини козьге алып, Москвада СССР халкълары меркезий нешриятында баш муаррир этип тасдыкъладылер.

Мамут Недим Москвагъа авушкъанда энди белли мутехассис, къоранта саиби бир адам эди. О Багъчасарайда яшагъан халкъымызынъ дигер белли бир медениет эрбабы, маарифчиси Яя Байбуртлынен якъын таныш эди. Яя эфендини о озь оджасы деп сая, онъа буюк урьмет косьтере эди. Яя эфендининъ къардашы, корюмли, дюльбер кызлардан бири Сеер ханым Байбуртлы Мамут Недимнинъ омюр аркъдашы ола. 1924 сенеси оларнынъ екяне бир эв-

лытлары — Белькис Мамут кызы дюньягъа келе. Москвагъа авушкъанда Белькис энди аман-аман мектепке барджакъ кызычыкъ эди. Къоранта Москвада Мамут Недимнинъ сонъки кунълерине къадар яшады. Дженк йылларында энди тул къалгъан Сеер ханым кызы иле Багъчасарайгъа догъмушлары янына келе. Бутюн дженк йыллары о шезде яшадылар.

Мамут Недимнинъ эвининъ къапысы Къырымдан кельген яшлар, талелелер башкъа зиялылар ичюн эр вакъыт ачыкъ эди. Хусусан халкъымызнынъ мешур шаири, санаат эрбабы Эшреф Шемби-заде о эвде озь адамы, къоранта азасы киби кирип-чыкъа, пек якъынлардан бири эди. Москвада Совнаркомда месуль иште ишлеген, Къырым зиялылары арасында белли бир ад алгъан Осман Зекки Мамут Недим иле пек якъын дост аркъадаш эдилер. Даима къоранталарынен бири-бирлерине келип-кете, субетлеше эдилер. Джафер Гъафар, Лятиф-заде, Къутуп-заде, Якъуб Мусаниф ве пек чокъ халкъымыз ичинде адлары белли олгъан адамлар о эвде эксик олмай эдилер.

Сталин деген имансыз озю джаиль, медениетсиз олгъаны ичюн зиялыларны кореджек козю ёкъ эди. Сынфий душманлар ичинде эписинден чокъ зиялылар эдилер. Сталин оларнынъ эписини ёкъ этмеге тырышты.

Къырымтатар зиялылары да чокъусы Къырымдан чыкып кетмеге меджбур олдылар. Чобан-заде Бакуда, Осман Акъчокрыакълы Киевде, Исмаил Лёманов Ленинградта ве башкъалары. Оларнынъ озь халкъына хызмет этмеге чарелери ёкъ эди.

Сынфий куреш манасынен отузынджы йылларда халкъымыз ичинде текяран адлары белли олгъан зиялыларнынъ аман-аман эписи апске алынып, къапатылып, чекишип, хорланып ёкъ этильдилер. Месея: Чобан-заде Бакуда апске алынып ёкъ этильди, Яя Байбуртлы исе бутюн вазифелеринден азат этилип, сонъки вакъытта Багъчасарайда ликбез (ликвидация безграмотности) оджасы вазифесинде бир къапым отъмек тапмакъ ичюн чалыша эди. Оны да 1937 сенеси 17 февральде НКВД къатиллери буржуа миллетчиси ярлыгъыны такъып, къапаттылар. Махкеме адыны ташыгъан фаджиалы комедиядан сонъ 10 йыл муддетине Архангельск лагерине йибердилер. О ерде хорланып, чекишип, ачлыкъ чекип, мушкуль дертке огърап, джан берди. Бу мисаллерни юзлернен, бинълернен кетирмек мумкюн.

Белли ки 1937 сенеси СССР тарихына мушкульденмушкуль бир йыл олып кирди. СССР ички ишлер халкъ

комиссары Н. Ежовнынъ косътеришлеринен, Сталиннинъ талабы иле миллионларнен адамлар ёкъ этильдилер.

Мамут Недим де шу къурбанларнынъ ичинде эди. О Москвада 1934 сенесинден башлап РСФСР меркезий ильмий тедкъикъат институтында уйкен ильмий хадим вазифесинде чалыша эди. Буюк эмек, вакъыт сарф этип, къырымтатар тилининъ ильмий грамматикасыны азырлады. О диссертацияны Къырым педагогика институты янындаки алимлер шурасында къорчалайджъ эди. О ниетнен 1937 сенеси Къырымгъа командировкагъа келе. Амма о ишни япмакъ онъа къысмет олмай. НКВД джеллятлары онынъ Къырымда олгъаныны билип, шу йылы 26 майыс куню оны мусафирханеден келип апске алалар. Язгъан ильмий ишини де ёкъ этелер. Тюръмелерде хорланып, котекленип, чокъ къыйнавлардан сонъ, 1938 сенеси апрель айында къуршунланды.

О заваллынынъ хатреси оларакъ къорантасынынъ (шимди къызы ве торунынынъ)къолларында эки къыска весикъа, эки кыгъыт парчасы къалды. Оларда бойле языла (терджиме менимки И. А.):

Биринджиси.

МОСКВА ШЕЭР ПАРТИЯ КОМИТЕТИ ЯНЫНДАКИ ПАРТИЯ КОМИССИЯСЫ

№ 49 с 31 октябрия 1958 с.

Озбекистан ССР, Андижан шеэри, К. Маркс сокъагъы, эв 15, кв. 17 Сулейманова-Недим аркъадашкъа

Москва шеэр партия комитети янындаки партия комиссиясы сизге бильдире ки МГК КПСС 1958 с. 4 октябрыде къабул этильген бюро къарары муджиби сизинъ акъайынъыз — Недим Мамут Муратович (1920 сенесинден партия азасы, партбилет № 1215936) партия низамы боюнде реабилитирленди (ольген сонъ). Пр. бг. № 46. Имза.

СССР АЛИЙ СУДЫ-
НЫНЬ
АРБИЙ КОЛЛЕГИ-
ЯСЫ

21 июнь 1958 с.

№ 4н—2407/58

Москва, Воровский
сокъагъы,
эв 15.

Мамут Недимни къабаатлав иши апске алынгъандже 26 майыс 1937 с. РСФСР меркезий миллетлер ильмий-тедкъыкът институтында уйкен ильмий хадим олып ишлеген, СССР алий судынынъ арбий коллегиясы тарафындан 1958 с. 14 июньде къайтарылып бакъылды. Арбий коллегиянынъ 1938 с. 17 апрель куню чыкъаргъан укюми янгъы устю ачылгъан себеплерни эсапкъа алып, лягъу этильди. Джинаетлик япмагъаны ичюн иши текмиль токътатылды ве ёкъ этильди.

Недим ольген сонъ реабилитирленди.

Мууръ

Имза.

Мына истер агъла, истер сачларынынъ юлкъ, истер автомат алып, ёлгъа чыкъ. Бир къабааты, бир сучы олмагъан адамны тутуп, къапатып, къыйнап ольдюр де, 20 йылдан зияде вакъыт кечкен сонъ онынъ ич бир тюрлю къабааты ёкъ эди деп ресмий весикъа бер. Аллам, я раббим! Аджеба, дюньяда бойле укюмет даа бир ерде олдымы?

Биз эки корюмли адамларнынъ талийлерини акъкъында лаф ачтыкъ. Дейик, бу адамлардан бири Къырым укюметининъ башы, премьер, дигери белли медениет эрбабы. Олар ич бир тюрлю джинаетлик япмагъанлары анылашылса да о дешетли йылларда янтышылыкъ, къызгъынлыкъ олып алындылар демек мумкюн. Не къадар аджыныкълы, юрек якъкъан иш олса да эр алда аныламакъ мумкюн.

Я укюмет ишлери, сиясети иле ич бир алып-береджеги олмагъан, колхозларда, топракъларда ишлеп тургъан койлюлер, адий адамлар не яптылар, оларнынъ насыл гуналары бар эди? Сталиннинъ мейдангъа кетирген, халкълар лянет эткен системасы оларны да бош быракъмады.

Учюнджи сынфий куруш къурбаны, амма сынфий курушнен ич бир тюрлю багъы олмагъан колхоз азасы, адий койлю Хаяли Каранынъ талийи.

Бу адам 1892 сенеси Ялта районы Кекенеиз коюнде бир къарар алда яшагъан къорантада ильк огълан олып дюньягъа кельди. Районда буюк, дюльбер койлерден сайылгъан

Кекенеизде о вакъыттаки акъранлары, кой балалары ичинде остю. Кой мектебинде инкъиялпан эвель олгъан къаиделер муджиби окъуды. Башкъа бир ерлерге, шеэрлерге кетип даа да окъумагъа онъа чаре олмады. Къыйын яшайышлар, фукъарелик эр къоранта азасындан, буюк, кучюк демей чалышмакъны талап эте эди. 1915 сенеси чар ордусына арбий хызметке чагъырылды. Атлы аскерлер арбий къысымларында хызмет этти. О йыллары энди биринджи джан дженки дюньяны къаплап алгъан эди. Хаяли да сырасы кельгенде озь къысымы иле урушларда иштирак этти. Озюни юрекли, къоркъу бильмез бир аскер олып косътерди.

Австрия чёлюнде
Атымы багъладым.
Алманияны корьген сонъра
Къылыч къайрадым, —

деп йырлана халкъ тюркюлерининъ биринде.

1917 сенеси инкъялп чыкъып, Русие—Алмания джебэси дагъылгъан сонъ, Хаяли Кара арбий хызметини битирип, ольмейип, яраланмайып, аман-эсен озь тувгъан кою Кекенеизге къайтып келе.

Русие ордусында йылларнен хызмет эткен, базы бир чет мемлекетлерни корьген, дженклерде иштирак эткен адам, эльбетте, баягъы теджрибе эльде эте, атик ола, ойле-бойле шейлерден къоркъмай.

1920 сенеси Къырымда советлер девлети келип, пекинген сонъ, эр кеске берильгени киби, Каранынъ къорантасына да бир парча бостанлыкъ ери, бир парча тютюн тарласы, бир парча багъ болюп берелер. Зенгинлернинъ топракълары койлюлерге болюнип берильген эди. Эр койлю озь башына, русча айткъанда единоличник деген алда яшап башлады. Артель, коммуна, колхоз деген шейлер даа ёкълар. Койлюлер кимиси атыны, кимиси огюзини ишлетип, кимиси тек озю ишлеп кечинмеге башладылар. Топракъ озюнтиники олса, ондан чыкъкъан берекет сабысына къалса, койлю кучюни аджымайып, гедже-куньдюз демей ишлемеге тырыша.

Хаяли Кара узун бойлу, кенъ кокюсли, перчеми дюльбер бир деликъанлы эди. Къоранталарынен ишлеп, бираз пара топлап, Кекенеизде бир типик ялы бою эвчиги къуралар. Арттан бакъкъанда бир къат, огден бакъкъанда эки къат, тёпеси тенеке. Азбарчыгъы чокъ буюк олмаса да бир къач тюп юзюм асмалары, бир-эки мейва тереклери, сыгъыр ичюн бир аранчыкъ эв янында ер алдылар. Хаялининъ

бабасы эвни экиге болип, ярымыны буюк огълу Хаялиге, ярымыны кучюк огълу Бекирге бере.

Бираз кеч олса да Хаяли эвленип, янашадаки Лимена коюнден бир дюльбер келин ала. Яшайыш бир къарар кетмеге башлай.

Хаяли, келеджегини тошюнип, балаларгъа бир шей къалсын деп, бир багъ япайым деген къараргъа келе. Ялы боюндаки багълар чокъусы пек тик олмагъан байырлар янашасында отуртыла эдилер. Багълар суварылмай ягъмурдан, къардан сув алып, осе эдилер. Багъ ичиндеки кутюклернинъ, асмаларнынъ тамырлары пек теренге кете эдилер.

Амма ялы боюнда денъызге якъын, я да почта ёллары янындаки байырлардан багъ япмакъ пек чокъ кучъ-такъат, пек буюк эмек талап эте эди. О ягъмурлардан сонъ кунештен мутлакъкъа къатып къалгъан, ичи тышы ташларгъа толуп къалгъан байыр устуне 1,5 метр теренлигинде плантаж къазып, ташларны атып, ерни гузель темизлеп, бош, сербест топракъ къалдырмакъ къолай иш дегиль эди. Ич бир тюрлю механизм ёкъ, атлар, огъюзлер де ишлеп оламайлар. Ялынъыз къазма, курек, лескер ве къол кучюнен о плантажлар къазыла эди. Бир гектар ерге багъ асмалары сачмакъ ичюн энъ аздан бир мевсим, дейик, ярым йыл вакъыт, пек агъыр эмек сарф этмек керек ола эди. Сонъундан исе, 3—4 йылдан сонъ багъ келир бермеге башлар эди. Татлы, къокъулы, аджайип ялы бою юзюмлери кутюклерде толып къала эди. Яхшы бакъылгъан багълар пек яхшы да берекет бере эдилер.

Багъны бакъсанъ багъ олур,
Татлы юзюм ашарсынъ.
Бакъмаз исенъ дагъ олур,
Сефалетнен яшарсынъ.

дегенлер къартлар.

Хаяли Кара да кучюни, такъатыны аджымайып, буюк эмек къойып, плантаж къазды, ташлы байырларны темизледи, асмалар отуртты. Бир гектардан зияде ер алгъан багъ саиби олды. Кекенеизде о багъгъа Кара Хаялининъ багъы дей эдилер. Энди асмалар осюп, юзюм бермеге башлагъанда, 1930 сенеси, колхозлар пейда олдылар. Эр койлю малмулькюни, айваныны, топракъларыны колхозгъа берип, умумлештирип о джеэннем тешкиляты ичинде ишлемеге меджбур эди.

Хаяли бираз сабырсыз, чалыкъча кельген адам, андамында чапса да чаре ёкъ, багъыны колхозгъа бермек керек

олды. Бермесенъ, озъ башыма яшайым десенъ, налог иле джанынъы якъа, я да койден сюрюн этип, айдай эдилер. Хаялининъ ичинден къара къанлар акъты, аз къалды акъылыны джоймагъа, пек азапланды. Амма къайда барсын, не япсын, о къадар замет къойып, дагъдан якъан багъыны колхозгъа теслим этти. Къорантасы колхозгъа кирди, кендиси исе биринджи йылы колхозгъа кирмеди, ялы бою дагъларынынъ саиби — лесничествогъа барып ишке кирди. Дагълардаки ишлернинъ койлю ишинден чокъ фаркъы ёкъ эди. Лякин о ерде о адам ишчи сайыла эди, ич бир тюрлю шахсий саиплиги, шахсий малы ёкъ эди. Дагълардан кийик емишлер: аджы алма, къызылчыкъ, ахлап, мирзами (ахлап иле армут ашламасы), фындыкъ джыйып, базыларыны къурутып, базыларыны эвине, бала — чагъасына кетирип, дагъджы олып яшады. О иштен де нетидже чыкъмады. кене къайтып келип, къорантасы иле колхозда ишлеп башлады.

Ачлыкъ олгъан йыллар ялы бою тарафында пек агъырдан-агъыр кече эдилер. Невбеттеки 1933 сенесининъ ачлыкъы да къолайлы кечмеди. Ялы бою колхозларынынъ, шу джумледен Кекенеиздеки колхозда да эсас иш тютюнджилик эди. О осюмликни асрап чыкъармакъ бир зулумгъа чевирильген эди. Бутюн койнинъ залисини эсапкъа алып тютюн сачув планы бериле эди. Йылда 365 кунъ олса, тютюнджилик иши бир кунъчик бош къалдырмай эди. Богъдай, чавдар, мысырбогъдай, арпа башкъа захирелер ялы боюнда пек яхшы осе, яхшы да берекет бере эдилер. Амма оларны сачмакъ, колхозджыларнынъ кучюни сарф этмек къатиен ясакъ. Энъ эсас кучъ - тютюнге. Бунъа кооперирование дей эдилер. Къырым тютюн бере, захире исе Русиеден келе. Йылнынъ сонъунда алтын тюрсюни анъдыргъан, базарда, тюкянларда алтын фиятынен сатылгъан энъ яхшы, энъ къокъулы тютюнлер укюмет тарафындан, колхозлардан капик эсабына сатылып алына эди. Бу иш укюмет тарафындан койлюлерни догърудан-догъру алдатмакъ, джоремеге къоймакъ, малыны аман-аман бедавадан тутып алмакъ демек эди.

Богъдай, чавдар, арпа ёкъ. Уннынъ къокъусы-хатиреси ёкъ. Бир ерден пара берип алманынъ да чареси ёкъ. Колхозда кунъ догъуп, къонгъандже ишлесенъ 0,5 кило хам чавдар топачы, чамурны анъдыргъан отъмек бере эдилер. Ишлеп оламагъанларгъа исе о да ёкъ. Кооператив тюкянында (русчасы сельпо) ашамакъ ичюн ич бир шей сатылмай. Шеэрлерде исе карточканен бериле. Не япсанъ яп, ачтан ольсенъ биле кимсе санъа не олды демейджек.

1933 сенесининъ кунълерининъ биринде Хаяли Симе-

изге барып, бир ерден, бир адамдан сонъки капигини берип, бир отъмек ала. Балаларымны барып севиндирейим деп, о отъмекни сакъламай ашыкъып кете. Шу арада къаршысына бир рус милиционери чыкъа. Отъмекни корип, сен къанун боздын деп Хаялиге пыштавыны тиклей ве отъмегини тутып ала. О вакъианы Хаяли ич бир вакъыт унутмай, пек окюнип тариф эте эди.

Юкъарыда Къырым койлеринде сынфий куреш насыл кеткенини къайд эткен эдик. Шимдики вакъытта анълашылганына коре 1937 сенелери НКВД органлары тарафындан эр койге, эр шеэрге не къадар сынфий душман тапмакъ керек олганы план деп бериле эди. Невбет Кеке-неиз коюне де кельди. Шу йылы 8 ноябрь инкълябий байрам сайылгъан кунъде 60-къа якъын адамны аджеле кой советине чагъыргъанлар. Баргъанларны о ерде апске алып, юк машинасына толдуруп, янларына бекчилер къойып, Ялтагъа алып кеттилер. Шу заваллылар ичинде Хаяли Кара да бар эди. Бир айгъа якъын вакъыт кечкен сонъ Къырым НКВД тройкасы (учъ адамдан ибарет джеэннем шурасы) Хаяли Караны къоркъунчлы 58—10 маддеси боюнджа къабаатлап, он йылгъа йиберди. Сонъундан анълашылганына коре (1984 с. 15 мартта) Хаяли Каранынъ ишини бир даа котерип бакъкъанда, оны миллий ошеклер даркъата, колхоз тарлаларындан пичен алды, даа бир эшитме боюнджа инджир будагъыны кырды деп, олмайджакъ шейлернен къабаатлап, он йылгъа укюм эттилер.

Заваллы Хаяли Кара узакъ шаркъта, Комсомольск-на-Амуре шеэри янында, батакълыкълар арасында ерлешкен лагерге тюшкен. Ондан тек бир таныш олмагъан адам язгъан мектюби кельди. О адам шу батакълыкълар, шу инсан олмагъан ерлерде каторга эмегинен ишлеп, хорланып, ачлыкъ чекип, хасталанып гъайып олды.

Биз учъ адамнынъ талийинни икяе эттик. Амма СССР деген мемлекетте алып барылгъан сынфий куреш къурбанлары исе онар миллионларнен эсап олуналар.

Бизлер совет акимиятининъ эсасчысы Ленинни пек виджданлы, пек догъру, пек инсаниетли бир адам деп биле эдик. 70 йыл ичинде бизге ойле деп огреткен эдилер. Амма акъыкъатта ойле дегиль эди. Лениннинъ язгъан эсерлерини нешир эткенде о арты-эсабы олмагъан китапларгъа онынъ «гизли фондда» олгъан эсерлери, язгъанлары, берген эмирлери кирсетильмеди. О гизли къягъытларда Лениннинъ имзалагъан пек чокъ весикъалары бар. «Апске алынъ», «атынъ» «асынъ», «шу ерде къуршунланъ», «бир къач юз адамны себебини бильдирмезден къапатынъ» ве иляхре.

Укюмни къолундан ёкъ этмемек ичюн, шу ребер скем-леси устюнде даима отурмакъ ичюн базы адамлар энъ аша, энъ къоркъунчлы джинаетликлере ёл берелер. Укюм деген шей о къадар махпул, о къадар азиз ола ки оны джойма-макъ ичюн не десенъ япыла.

Сталинни Лениннинъ шегирти деген эдилер. О террор, халкъны къоркъутмакъ, къан тѣкмек ишлерине кельгенде озъ оджасыны чокътан кечип кеткен эди.

Белли франсыз сиясий ве арбий эрбабы де Голль Ста-лин акъкъында шойле деп язгъан эди: «...инсан аджымакъ-ны бильмеген, ич кимсеге инанмагъан, къальбини кимсеге ачмагъан, эр адамдан озюне къаршы арекетлер, хавфлы-лыкъ беклей эди... инкъляб, партия, укюмет, дженк онынъ къолунда алетлер, озъ укюмини сакъламакъ ичюн тебдир-лер эди». Сталин олеяткъанда биле о озю къургъан систе-масынынъ эсири олды. Башына, мийине хасталыкъ ургъан сонъ, о йыкъылып, серилип къалды. Алты саат девамында онынъ янына къоркъуп кимсе кельмеди. Экимлерни чагъ-ырмагъа Бериядан башкъа ич кимсеге рухсет этильмеген. Он, он эки саат отъкен сонъ экимлер оны келип бакъмагъа башладылар. Ернинъ, дюньянынъ алласы, инсанлар ара-сында энъ залым адам джаныны теслим эткен вакъытында адий медицина ярдымы аламады.

Онынъ эмиринен миллионларнен атылгъан, хорланып ольдюрильген адамлар Сталин ичюн тек «къапалы стати-стика» олып, айры-айры адамларнынъ талийи оны зерре къадар меракъландырмай эди.

Инсаниет тарихында XIII—XIX асырларда ат ойнаткъ-ан-инквизиция гизли макемелеринден сонъ гъайып олгъ-анларны алсакъ, онъа бутюн мемлекетлерде укюм сюрген залымларнынъ къурбанларыны къошсакъ, фашистлер де-виринде Алманиядаки террордан ёкъ олып кеткенлерини де къошсакъ, къыскъадан айткъанда, дюньяда 600—700 йыл ичинде гъайып олгъанларны сайсакъ, олар СССР де Сталин укюм эткен девириндеки къурбанларнынъ янында бала оюнджагъы киби корюлелер, чюнки энъ аздан 50—60 миллион джан къыска девир — 25—30 йыл ичинде ёкъ этильди. Бу ракъамгъа экинджи джан дженкинде Сталин-нинъ команданлыгъы астында 30 миллиондан зияде гъай-ып олгъан аскерлер кирсетильмеди. Оларны да сайсакъ бир къоджаман мемлекетнинъ 100% бутюн эалиси гъайып олды демек ола.

Индустриализация, коллективизация, кулаklar, халкъ душманлары, космополитлер, реакцион алимлери, еудий-лернен кутълевий куреш ве даа пек чокъ отъкерильген кам-

панияларнынъ алып кеткен къурбанлары энъ къанлы дженклерде биле олмагъан эди.

Бизлерге, ХХ асырнынъ башларында дюньягъа кельген несильге, бу девир, бу йыллар унутылмаз, фаджиалы йылар олды.

1944 сенеси майыс айында бутюн халкъымызнынъ башына кельген фаджиа, фелякет эр кеске белли. О да сынфий курешнинъ бир шекили эди. Халкъ устуне ифтира атып, саткъынлар, душман тарафына кечкенлер демек, халкъымызгъа бутюнлей сынфий душманларсыз демек эди.

Юкъарыда тариф эткен адамларнынъ къоранталары акъбында да бир къач сёз айтмакъ лязим.

А. Самединовнынъ кыз къардашы сюрдюликте ольди. Озюнинъ эки баласы ве къадыны сагъ къалдылар. 1953 сенеси къайнанасы Андижан шеэринде сувукъ, толалардан япылгъан бир къоба ичинде (о эвельден медресе сохталары яшагъан ода экен) чекишип, хорланып, хасталанып кечинди. Апайы Айше ханым 1981 сенеси Ташкентте «Ватаным»—деп ольди.

Мамут Недимнинъ бир екяне кызы ве апайы сагъ къалдылар. Апайынынъ аптеси ве онынъ акъайы ёксюзлыкъкъа, акъсызлыкъкъа даянамай бири-бири артындан хасталанып Андижан виляети Шахрихан деген шеэрчикте хасталанып кечиндилер. Оларны мусульман адетлери боюнджа джыймакъ да пек кучъ бир ал олгъан эди. Къомшу озбеклер ярдымынен дженазелери къылынып, комюльдилер.

М. Недимнинъ омюр аркъадашы Сеер ханым 34 йыл ватан асретлиги чекип, 1978 сенеси Ташкент шеэринде вефат этти.

Хаяли Кара къапалгъан сонъ къорантасында апайы ве дёрт баласы, бири-биринден уфакъ кызчыкълар къалдылар. Колхозда ишледилер. 1944 сенеси сюрдюн этилип, Самаркъанд виляетинде Пайарыкъ районында ерлешкен Сталин адлы колхозгъа тюштилер. Пек хорланып, къапысы, пенджереси олмагъан бир кибиткада, ачлыкъ чекип, сувукъ коместе отурдылар. 1945 сенесининъ башында бутюн къоранталары иле башта сытма, сонъундан тиф хасталыкъларынен хасталанып чекиштилер. Аналары даа яш. 42 яшында Пайарыкъ хастаханесинде тиф хасталыгъындан кечинди. Балалар эки тарафтан да оксюз къалып, олюм алына кельдилер. Самаркъанддаки фабрикаларнынъ биринде олгъан ярдымджы (подсобное) хозяйствосына барып, сонъки кучълерини къойып, бир шейлер асрадылар. Аман-аман ачлыкъ къурбанлары оладжакъ эдилер. Эр алда

сагъ къалдылар, джанларыны къуртардылар. Шимди эписи сагъ, къоранталы, бала-чагъалы олдылар. Эписи бирер-бирер не къадар къыйын олса да азиз ватанларына келип ерлештилер.

Шимдики вакъытта о сёзлер: сынфий душман, сынфий куреш, халкъ душманы, ят унсурлар ве иляхре унутылып, тарихымызгъа кирип къалдылар. О дешетли вакъытлар кетти, ёкъ олдылар. Амма совет укюмети девиринде сыныфларнынъ куреши, душманларнен даима урушып, социализм къурмакъ ичюн курешемиз деген лафлар ады-эсабы олмагъан къурбанларны алып кеттилер. Бефтан ерде гъайып олгъанлар ичинде халкъымызнынъ энъ корюмли, мешур адамлары, яш балалар, къадын-къызлар, ишчилер, колхозджылар, адий адамлар бар эдилер.

Алла о къурбанларны рахмет эйлесин!

Бу сатырларны окъугъан адамда шу тоталитар системагъа къаршы, оны къургъанларгъа, инсафсыз, къан ичиджи къатиллерге къаршы ачув, игренюв догъар деген умютейим. Тарихымызда ойле девирлер бир даа олмамасы ичюн бар кучюмизни къойып куреширмиз дейим. Ойле олса мен озь вазифемни эда эттим деп саярым.

Акъмесджит шеэри, Майыс, 1996 с.

Фейзи Рахман Юртэр

КЪЫРЫМТАТАРЛАР АЛМАНИЯ ВЕ АВСТРИЯ ЛАГЕРЬЛЕРИНДЕ

1946 сенесининъ майыс айында Альбершвенде лагерине келип чыкътыкъ. Ландектен Альбершвендке кельгендже башкъа лагерьлердеки ватандашларымыз да бизлерге къошулдылар ве Ландек лагерининъ коменданты Альбершвендке ёллагъан джелвелиндеки адамларнынъ сайысы бир бучукъ кере арткъач олып чыкъты. Бири-бирине къавушкъан айле азаларыны къалдырдылар ве бекарларны Миттенвальд къасабасы дживарындаки лагерьге ёлладылар. Миттенвальд лагеринден дагълар-орманлар кечип Амет Къарашай ве шимди Бразилияда яшамакъта олгъан Осман Сефершах кельдилер, амма оларны да июнь айында Миттенвальдке къайтардылар.

Альбершвендде, Алып дагъларынынъ этеклеринде еди юз кв. метр къадар ер къораланып алынгъан лагерьде булунмакътамыз. Яз вакъытында о ерлерге Алманиядан, Голландиядан, Бельгиядан ве Данимаркадан туристлер келе экенлер. Бу ерге келип ерлешкенимизден бир-эки ай кечкен сонъ хайырсыз бир хабер даркъады. Брегензте булунгъан франсыз капитаны чешит лагерьлерде булунгъан муаджирлернинъ такъдирлеринен багълы тешкилятнынъ башы экен. О бизим лагерьнинъ башы франсыз лейтенантына телефон этип, Венадаки совет лагеринде булунгъан офицерлерден бир къачы Альбершвенде лагерине келип, мында булунгъан муаджирлернинъ акъикый Тюркие тюрклери олгъаныны я да дженк вакъытында Рүсиеден къачып сий сыгъынма арагъанлар олгъаныны тайин этмек кереклер, деген.

Эр кеснинъ ичине сувукълыкъ кирди. Генчлигинде Уралгъа, Сибирьге сюргюн этилип, узун сенелер эзиет чеккен ве джезалылар лагерьлеринде эсир муамелеси корьген, шимди исе къыркъ жыында олгъанлар чокъ эди. Адамлар о сюргюнликте корип-кечиргенлерини айтып битиралмай эдилер. Халкъымыз, эбет, бир кунъ ола бойле алгъа къала-

жагыны ве бойле суальге джевап береджегини аңлай эди. Адамлар, келеджеги бар исе, кореджеги де бардыр, деп кендилерине теселли бердилер, дуа эттилер. О куню Меджит Сукюттийнинъ эвине келип-кеткенлернинъ арды узюльмеди. Меджит агъа сакин эди. Бундан бир бучукъ сене эвель о Гразда булундыгъы заман, Чорманнынъ разы олмамасына бакъмадан, ватандашларыны сахте бир мууръ иле Иннсбруккъа алып кельген ве бойледже оларнынъ аятларыны сакълап къалгъан эди. Инглизлер бир сене эвель Леобен ве Клагенфурт лагерылериндеки украинлерни ве акъ гвардияджыларны къайтарып башлагъан эдилер. Адамлар озылерини танкларнынъ астына атып гъайып эте, амма къайтмакъ ве 25 йылгъа сюрдюн олунмакъ истемейлер. Ниае, БМТ меджбурен советлерге адам къайтарувны ясакъ этти.

Сейдамет Абдиш агъа чий къартоп вастасынен Тюркие Джумхуриетининъ чешит мемлекетлердеки эльчиханелерининъ муурылерини пек усталыкънен ясай эди. Мууръде ярым айнынъ ортасына ерлештирилген йылдыз инсангъа умют бере эди. Консуллыкълардан справкалары олмагъан адамларнынъ ресимлерини топлагъан Меджит акъай оларны справкаларгъа япыштыра, сонъра узерлерине мууръни урамакъ, аит тешкилятларнынъ имзаларыны чеке эди. Бу иш асылында буюк бир сахтеярлыкъ олса да инсан аяты къыл уджунда тургъанда бундан о якъыны пек тюшюнмез. Бойделикле юзлердже инсан искендже этильмеден аятыны къуртара эди.

Лагерьдеки ватандашларымызнынъ юреклерни раатсыз, неден исе бир сынавдан кечеджеклер. Къоркъунч куньлер олмаса да азырлыгъыны кунъ эвельден корелер. Сахте справкалар халкъымызнынъ элинде бир тутамакъ эди. Кунъ эвельден анылашкъанымызгъа коре, кимсе русча аңламайджакъ, совет офицерлерининъ суаллерине къыскадан «нет» деп джевап береджек. Къоркъсанъ да озюньни къоркъмагъан этип косьтереджексин. Совет офицерлери сени соргъу этерек, шашмалатаджакъ, амма сен аңламайджакъсынъ.

1946 сенеси июнь айынынъ экинджи ярысында бекленильмеген мусафирлер лагеримизге сюрюп кельдилер. Бириси шишман, экиси исе арыкъчадан кельген сувукъ черели адамлар. Оларнен берабер эки франеыз да кельди. Язы ишлеринен огърашкъан бир эстониялы да орталарында юре эди. Кельген советлер терджиманлыкъ да япалар. Лагерь комендантынынъ одасында бир имтиан кечирильди. Эки совет офицеринен франсыз капитаны масанынъ орта-

сына отургъанлар, терджиманлар да шу ерделер. Мерхум Шамурат акъайнынъ къызы да терджиманлыкъ япа. Лагерь коменданты бизлерни дикъкъатнен козете. Суаль-джевап башланды. Лагерьде булунгъанларнынъ, джедвели орталыкъкъа чыкъты. Франсызлар бизим халкъны къорумакъ ве оларнен алякъа багъламакъ истемейлер.

Капитан адамларгъа бакъып: «Как дела орлы?» деп къычырды. Сонъра: «Къырымлы олгъанынъ белли, юзюнъден къан тамлай, — деди кимгедир тикилип. — Сталин сизлерни афу этти, ватанынъыз йыкъыкъ, озъ ватанынъызгъа къайтынъыз ве о ерлерни янъыдан къурунъыз ве озъ ватанынъызда бол-сал яшанъыз...» Бу адам даа чокъ лафлар айтты. Табийй ки, бу лафларны бизимкилер анълай, амма озълерини ич анъламагъан этип косътерелер. Терджиманлар бу лафларны дюньянынъ бир къач тилине терджиме эттилер.

Консуллыкълардан алынгъан справкаларны корип, совет офицери: «Буларнынъ эписи айны шекильде, буларнынъ эписи айны фабрикадан чыкъкъан киби, не оларны мында азырлайлармы?» — деди. Франсызлар бу лафны гъает сувукъ къабул эттилер, бунынъ ичюн бу фикир бир даа текрарланмады.

Совет офицерлери о куню ишлерини битирип оламадылар. Бизим къырымлы я да тюркиели тюрк олгъанымызгъа даир бир фикирге келип оламадылар. Текрар келеджеклерини айттылар.

Аджыамет акъайнынъ огълу Исмаил о геджени юкъусыз кечирди. Догъгъан коюнден «сен зенгин баласысынъ» деп алып, Сибирьге сюргюн этильгенине он беш я да он алты йыл олгъан. Оны Къапысхор коюнден алып, Судакъкъа кетире ве анда да бир тюрлю шей сорамайып, поездкъа минсете ве Сибирьге ёллайлар. Къара поезд афталарнен кете, къырымлы мусульманлар эп Аллагъа ялваралар. Онынъ янында огълан къардашы Хафиз, апайы ве балалары да бар экен. Кимерде поезд токътай, къапылар аралыкъ этиле ве ичериге ашаладжакъ базы бир шейлер узатыла ве кене къапы къапатыла. Аякъёл итияджлары бу заваллылардан соралмай биле. Уралны кечип, Тобол озени боюндаки бир лагерьге барып чыкъалар. Совет режиминен узлашып оламагъан адамларнынъ эписи мында. Тобол дженюпке догъру акъа ве Обь деръясына барып къошула экен. Олар кескен агъачлар бу озенлерден акъызыла экен... Исмаил агъа тахта баракларнен тап о вакъытларда таныш олгъан. Э, Къырымнынъ ялы бою къайда да Сибирия къайда! Исмаил агъа саба танъда тура ве намазыны къыла, Танърыгъа ялва-

ра. Адамларны тышкыа чыкыаралар. Бригадир деген кимсе лагерь тертибини анылата, оларнынъ козылерини кыоркыуза. Бир саат кыадар месафедде олгъан ормангъа агъач кесмеге кетелер. 20—30 метр юксеклигиндеки тереклерни кесмелешкен балталарнен кесип башлайлар. Балабан тереклер гурюльти-шаматанен йыкыылалар. Джан татлы, адамлар терек астында кыалмамакъ ичюн кыачалар.

Исмаил агъа намуснен чалыша, япылмасы керек олгъан ишни бир минсиз япа. О дереджеде чалыша ки, тап о ерде онъа такъдирнаме илян этелер, истесе Москва—Волга каналыны кыазмагъа ёллайджакъ экенлер. Бу вакытларда кыардашыны гыйып эте. Кыардашыны дефн этмек, балаларыны Кыырымгъа ёлламамакъ керек. Кыардашынынъ мезарында узун-узун дуалар окъугъан сонъ Москвагъа догъру аракет эте. Раметли буларны анылаткыанда о кунылерни текрар яшап кечирген киби козылери яшлана эди...

Исмаил агъанен берабер олгъан кыырымлылар о лагерьде кыалалар. Янъы ерде де Исмаил агъа бар кучюнен чалыша ве бир медальнен такъдирлене, джеза муддети кыыскартыла. Москва—Волга каналынынъ кыуруджылыгыны битмек узре экен, Исмаил агъа джеза муддетини битирип, Кыырымгъа кыайта. Исмаил агъанынъ анда медаль алгъаныны мында да эшиткен экен, биревлер «медалинъ кыайда?» деп шакъа этелер. Э, явурнынъ медали батсын, деп джевап бере Исмаил агъа. Озылерининъ койлерине кыайтмагъа сакъына, ялынаякылар кене бир ифтира чыкыара билелер. Ички районынынъ Кыылчора коюне ерлеше. Колхозгъа кирип чалыша. Озюни иште косытере. Бир кыач сене сонъ дженк башлана. Козюни ачып-юмгъандже Исмаил агъа кене лагерьлерде оладжакъ, кене советлернинъ соргъусына джевап береджек. Бу алда адам юкылап олурмы. Иште, бутюн гедже бутюн корип-кечиргенлери бир фильм киби козылери огюнден кече...

Совет офицерлери эки афтадан сонъ кене кельдилер. Олар эки киши эдилер франсыз капитаны да оларнынъ янында, кене терджиманы иле бераберлер. Кене баштакыси киби халкыны коздын кечирмек, оларнынъ ким олгъанларыны тайин этмек истейлер. Олар БМТнинъ «Истемеген меджбурен советлерге теслим этильмесин» деген кыарарыны билелер. Адамларымыз бирлик эди, зораки кочирювге кыаршы бар кучылеринен курешмеге азырлар. Бу ишнинъ сонъу ненен битеджеги белли дегиль, оны тек буюк Танъры биле. Иште, бойле бир шараитте Аджыамет огълу Исмаил агъа комиссиянынъ соргъуларындан кечмек ичюн лагерь комендантынынъ кабинетине догъру юрди. Гедженинъ

юкъяусызлыгындан сонъ корюниши яхшы дегиль эди. Эр не къадар гизлесе де чокъ эджанлы олгъаны дукола эди. Шу эрифлернинъ тешкерювинден тездже къуртулса эди...

Къол ишаретинен масагъа якъынджа кельмек кереклигини анълаттылар. Совет офицери русча оларакъ зенаатыны сорады, Исмаил агъа да русча «Садоник» яни багъчеван деп джевап бере. Бундан сонъ не олгъаныны бильмейим, чюнки о ерде ёкъ эдим.

Буларнынъ тиллерини анъламайджакъмыз деп эр кес сёз бирлиги якъан ерде советлерден энъ зияде эзiet чеккен Исмаил агъанынъ бойле демесине эр кес шашты, сонъундан шакъа этип юре эдилер. Совет офицерлери бизлернинъ ким олгъанымызны бу кереси де анълап оламадылар ве биз кене келирмиз, деп кеттилер.

Авропа лагерьлеринде олгъан тюрклернинъ вазиятинин огренмек ичюн Тюркие бир делегация ёллагъаны акъкъында хабер даркъады... Кельген, амма къаерге? Кимлер Италияда, кимлер Исвечреде, кимлери де Алманияда олгъаныны сёйлейлер. Почта, телеграф вастасынен хаберлешмекнинъ чареси ёкъ. Мисаль ичюн Миттенвальдде олгъан ватандашларымыздан хабер алмакъ ичюн я олардан бириси кельмек керек, я да бизден бирев бармакъ керек.

Германия дженкни башлады, мерхаметсиздже миллионларнен инсанларны ольдюрдилер. Ич унутмам, 1944 сенесининъ язында Тюринген эялетинде бир ходжалыкъта догъу ишчиси оларакъ чалыша эдик. Устюмиздеки ишчи урбасынынъ кокюс къысымында авуч къадар мавы без устоне сары арифлернен «ОСТ» деп язувлы эди. Бунъа бакъмадан, Кеула кою национал социалист партиясынынъ башы бир джумаэртеси куню акъшам емегине давет этти. Домуз эти емегениме тааджиplenген сонъ саратовлы Шурканы да манъа терджиман оларакъ чагъырды. Шурка рус ве биз онынънен бир ерде чалыша эдик. Факъат о совет орду-сы якъынлагъаныны эшиткенде севинчинден юзю дёрткоше ола эди. Немсе исе эр бир дженкте енъеджеклерине ишана ве бизни де инандыраджакъ ола эди. Бизде о не сёйлесе, тасдыкъ этерджесине башымызны саллаймыз. Акъшам къайткъанда Шурка: «Мына корерсинъ, алты айдан сонъ советлер мында олурлар», — деди. Мен ич бир тюрко джевап бермедим.

О койде Гитлер генчлерининъ чокълугындан сокъакъларда юрильмез эди. Янларындан кечкенде исе козылерини акъайтып бакъа ве сёгюне эдилер. Мен исе чекинмеден оларнынъ орталарындан кече, олар сёгюнселер мен де озь тилимде сёгюне эдим. Бир кунъ польшалы, украиналы ве

Ресимде (солдан): Фейзи Рахман Юртэр, Эдиге Къырымал
ве Абдулла Сойсал.

галициялы яшларнен берабер бираханеге кете эдик. Джаденинь ортасына топлангъан он беш къарарындаки Гитлер югенд яшлары бизлерни тротуардан кениш ёлгъа кечемиз кереклигини ишарет эттилер. Эр кес ёлгъа тюшти, мен исе орталарындан оларны къакъыштырып кечип кеттим. Яшлыкъта инсанда мангъал киби юрек ола экен. Артымыздан «Унтерменшен!» деп багъырдылар. (Ашагъы инсанлар манасында). Мен де оларнынъ кендилерине ишарет этерек, озьлери «Унтерменшен» олгъанларыны анъалаттым. Бутюн буларгъа джесаретни къайдан алгъанымны сорайджакъ олсанъыз, койнинъ партия шефи мени эр джумаэртеси куню кино бакъмагъа теклиф эте. Кино башламаздан эвель озю санагъа чыкъа гъарп ве шаркъ дженклериндеки гъалебелер акъкъында айта, санадан тюшеяткъанда исе «Сиег Хеиль!» деп багъыра эди, башкъалар исе сагъ эллерини котерип «Хеиль Гитлер!» деп джевап бере эдилер. Бундан сонъ фильм башлана. О койде чешит миллет ишчилери чокъ олувына бакъмадан тек меним ичюн истисна япа эди. Дженк вакъытында гитлерджи яшларны быракъайыкъ, етмиш-сексен яшындаки ихтияр къартлар биле бири-бирлеринен «Хеиль Гитлер!» деп селямлашалар. О заманнынъ фильмлеринде юз бинълернен немселер Гитлер ичюн джан алып-джан берелер. Озь кечмишини бу дереджеде инкъар эткен миллетни омюримде коръмедим.

О дурумларны оларнен берабер яшайджакъсынъ, десе-лер ишанмаз эдим. Арадан шу къадар йыллар кечкен сонъ

шимдики немселерни динълесенъиз шашып къалырсынъыз. Бир улькенинъ адамлары топлусынен ялан сёйлейлер. Эр алда, бутюн булар топлумнынъ характерине аит олса керек.

Бу дженкке озъ истегинен къошулгъан австриялылар бизлер немсемиз деп къамарозланып юре эдилер. Америка ишгъалинден сонъ исе безъ байракълар тикип, бизлер немсе дегильмиз, бизлер австриялылармыз, дедилер. Дюшеннинъ досту олмаз, дейлер. Немселер енъильген сонъ эр кес оларгъа душман олды ве эвельки итикъадларындан къайттылар.

Шараитнинъ бойле агъыр олувына бакъмадан, Тюркие делегациясынынъ къаерде олгъаныны огрендик. Меджит Сукютий агъабейнинъ эвинде беш-алты киши топландыкъ: мерхум Тохтар Керим, мерхум Сейдамет Чатырлы, Абдулла Горьгунли, Сейдамет Абдиш, Меджит агъа ве мен. Субетимизнинъ эсас мевзусы шу эди: тез вакъытта Миттенвальдке кетиледжек ве анда булунгъан тюрк капитанына Альбершвенде лагеринде совет офицерлери къыдырынып юргени ве Тюркие укюмети тез вакъытта ярдымгъа етишип, бизлерни бу белядан къуртармасы анълатыладжакъ эди. Эбет, бойле ишлер яшларгъа авале олуна. Гедже саат онда учъ аркъадаш ёлгъа чыкътыкъ. Учюмизнинъ бири Миттенвальдде къаладжакъ эди. Сервернен экимиз артымызгъа къайтаджакъмыз. Сынъыргъа къадар отуз километр кетмек керек. Веисаш коюнде немсе сынъырджылары олмаса да амма Америка аскерлери чокъ эди. Веисашнынъ беш километр усть къысымында олгъан Стеибиш кою янында сынъырны кечтик. Дакъикъа сайын Америка аскерлери расткеле, бизлерден документ сорарлар деп пек къоркътыкъ. Козылеримиз этрафта, озылеримиз исе эп кетемиз. Бир станция даа кеткен сонъ поездкъа миндик. Минмемизнен юкъламамыз бир олды. Козылеримизни ачкъанда поезд Миникке якъынлашмакъта эди. Уянгъанымызнен мен бойнумда дуа шекилинде асувлы олгъан Джафер Сейдамет Къырымэрнинъ Алманияда булунгъан Эдиге Къырымал ве Абдулла Сойсалгъа ёллагъан мектюбини тешкерип бакътым. Янымда исе Тюркиенинъ Одемиш шеэринде догъгъаным акъкында справка бар. Барып да тутулсакъ, тюркмиз дейджекмиз.

Миттенвальдке кетеджек поездкъа билет алдыкъ. Даа ярым саат вакъытымыз бар. Торбаларымызны чыкъарып, къапынмакъ истедик. Немселернинъ эксериети ач, сефиль. Станцияда долашалар. Бир къачы келип, отъмекни къайдан алгъанымызнен меракъланды. Бизлер къалгъан отъмемизни оларгъа дагъыттыкъ.

Миттенвальдке уйледен сонъ кельдик. Бу ерни аскерлер дурагъы демек мумкюн. Лагерьде булунгъан адамларнынъ эксериети Къырымтатарлары олса да башкъа тюркий халкъларнынъ векиллери де баягъы бар эди. Лагерьнинъ къапысында американ урбалы учъ-дёрт киши тура. Бириси мерхум агъамнынъ Ялтада берабер окъугъан аркъадашы Мустафа эди. Оларнынъ янына якъынлап, мулайимликнен: «Сен Мустафа дегильсинъми? Мен окъув аркъадашынынъ кърдашы олам, шимди Австриядан келемиз» дедим. О деръал бизлерни ичери кечирди. Киргенимизнен танышларымыз сарып алдылар, оларнынъ чокъу бир йыл эвель Ландек лагеринден кельген. Селям-келямдан сонъ эр кес Альбершвенде лагериндеки сой-акърабалары, танышбилишлери акъкъында сорап башлады. Экинджи куню Миттенвальд лагеринде регистрациядан кечтик ве элимизге справкалар алдыкъ. Анда адамларнынъ яшайышы яхшы, америкалыларнынъ берген ашлары да яхшы. Бизге де бу ерде къалынъыз, деп зыкъарладылар. Пек чокъ танышларнен корюштик. Энь агъыр кунълерни оларнен берабер кечирген эдик. Къыйынлыкълар адамларны бири-бирине якъынлаштыра. Эр алда. Шимди бу аркъадашларымызнынъ эксериети Америкада яшай.

Кельгенимизнинъ учюнджи куню лагерде тешкиль этильген тюрк джемиетине кеттик. Джемиетнинъ реиси Булгъаристандан кельген Осман адлы бир йигит эди. Анда Джеват ве Селяхетдин бейлернен таныштыкъ. Селяхетдин бей электрик муэндиси экен. Джеват бейнинъ исе зенааты акъылымда ёкъ, ялынъыз Анкара Иллер банкынынъ мудир муавини олгъаны акъылымда къалды. Не исе де о генчлер Миттенвальд лагеринде эйи бир муит яраткъанлар. Джемиетнинъ ай-йылдызлы документини лагерде булунгъан бутюн тюркий халкълар векиллерине бергенлер. Шу анъ манъа да бир дане документ ясап бердилер.

Мен оларгъа Австриянынъ Альбершвенде лагериндеки вазиятни анылаттым ве чареси олса, Тюркиеден кельген капитаннен корюшмеге ярдым этмелерини истедим. Разы олдылар. Осман эфенди апайындан ярын мени капитангъа алып бармасыны риджа этти. Бизге анылаткъанларына коре, Тюркиеден кельген миллий телюкесизлик хызмети капитаны экен, Америка офицерлери яшагъан лагерде токтагъан. Джеват бей бизим бараджагъымызны телефоннен онъа бильдирди.

Эртеси куню Осман бейнинъ апайынен берабер ярым километр къадар узакълыкъта олгъан офицерлер лагерине кеттик. Къапыдаки Америка сакъчыларына дердимизни

зорнен аңлаттыкъ ве ичери кирдик. Мердивенлерден бир къат котерилген сонъ, къаршымызда кенишче бир салон пейда олды. Бу америкалыларнынъ бары экен. Мына шу барда, тирсеклерини бештахтагъа таяп, озара лакъырды этип отургъан бир группа офицерни коръдик. Текъаран-текъаран да ичелер. Биз къапыда пейда олгъанымызнен капитан Ихсан Онесен бей бизге догъру юрди ве бизлерни олдыкъча самимий къаршылады. Башта о ханымнен «хош кельдинъиз» деп селямлашты. О къадын да мени такъдим этти: бу киши Австриядаки иркъдашларымыз булунгъан лагерьден кельди, сизге о ердеки иркъдашларымыз акъкъында малюмат береджек, деди. Мен деръал лаф этип башладым: «Альбершвенде лагерине кельгенимизден берли Венадан токътамай совет офицерлери келелер, якъында кене келеджеклер, эп бизден соргъу сорайлар, халкъымыз бойле арекетлерден чокъ къоркъты, хусусан къартлар ве советлер заманында совет идареси тарафындан сюрگون олунгъан ве я оларнынъ дарбесини кечиргенлер пек къоркътылар, геджелери юкъламайлар биле...» Ихсан бей мени гъает джиддий тавурнен динълей. Сонъра меним Миттенвальдке насыл кельгенимни сорады. Мен эр шейни олгъаны киби аңлаттым. Ихсан бей: «Тюрк генчлери эр ерде джесюр олалар, бойле арекетинъизнен сизни тебриклейим, истесенъиз, огюмиздеки афтанынъ сонъунда Джеват бейни де янынъызгъа алып, Альбершвендке ресмий арабанен ёлларым», деди. Мен де янымда Сервер адлы бир аркъадашым олгъаныны, сиз огюмиздеки афтанынъ сонъунда Альбершвенде лагерине келинъиз, бизлер исе кельген ёлумыздан къайтырмыз, сизге тешеккур этерим, деп сагълыкълаштым.

Бир къач куньден сонъ достум Сервернен бирликте Австрия—Алмания сынъырыны куньдюз куню кечтик. Алмания тарафта тутулсакъ, Миттенвальд лагеринде берильген документни ве Джеват бейлер берген ай-йылдызлы документни, Австрия тарафында тутулсакъ, Альбершвенде лагеринден берильген документни косътереджекмиз. Чокъ шукюрлер олсун, бойле бир сыкъынтыларгъа къалмадан, кунъ батмасына бир саат къалгъанда Алманиянынъ сонъки кою Стеибиш янында сынъырны кечтик. Бундан Алмания весикъаларыны чорапларымыз ичине гизлеп, Австрия документини джеплеримизге къойдыкъ. Эгер тутулсакъ, адаштыкъ, дейджек ве Альбершвенде лагеринден олгъанымызны айтаджакъмыз. Учъ-дёрт саат къадар ёл юрген сонъ, не исе де Альбершвенде лагерине келип еттик. Лагерьге

кельген сонъ чокъ мемнюн олдыкъ. Анам-бабам мен ичюн пек раатсыз олгъанларыны аныладым.

Мен кельгенимнен бир къач куньден сонъра Ихсан Онесен деген тюрк капитаны келеджегини ве артыкъ совет офицерлерининъ баскъысындан къуртуладжагъымызны анылаттым. Саба танъда Меджит Сукютийге кетип, вазиетни анылаттым. Сонъра баракнынъ кошелеринде топлангъан халкъымызга да олгъан лафларны айттым. Базылары пек инанмадылар. Насыл олды да шимдигедже кельмеген бу юзбашы, шимди аджеле суретте келеджек, дедилер. Шимди вазиетни эйидже анылагъан сонъ башкъа ишлерини экинджи планга къалдырды, дедим. Арадан эки кунъ кечкен сонъ адамлар сабырсызланмагъа башладылар. Къана, келеджек эди де, не олды? киби лафлар башлады. Кешки, совет офицерлери кельмезден эвель кельгйди... Табий ки, эр кес бекленильмеген фаджиадан къоркъа эди. Бир къач куньден сонъ Ихсан Онесен, Джеват бей ве франсыз капитаны бераберликте кельдилер. Халкъымыз къуванчнен идаре эвининъ огюнде топланды. Франсыз лейтенанты лагерь мемури оларакъ, оларны ресмий суретте къаршылады. Ихсан ве Джеват бейлер мени корьгенлеринен кулип, не заман кельгенимни сорадылар. Мен де бугунъ учюнджи кунъ, деп джевап бердим.

Ихсан Онесен бейнинъ бою къарарнен бир метр сексен сантиметр, эсериден кельген, лафы-сёзюнен озюне сайгъы уянткъан адам эди. Онынъ къаерли олгъаныны бильмегеним алда шимдики теджрибемнен Адана, Антеп ве я Диярбакъыр орталыкъларындан ола биле деп тахмин этем. Анкеталарны толдургъан муддет заманында Ихсан бей Альбершвенде коюнинъ бир мусафирханесинде яшап турды. Кельгенимизнинъ экинджи куню Ихсан бей, Джеват бей бир де эстониялы сарышын къыз ве бизим яшлардан да эки адам бирлешип, бир волейбол командасы тиздилер. Дигер тарафтан тамамиле бизим генчлерден тертип олунгъан волейбол командасынен ойнадылар. Ихсан бей гъает гузель волейбол ойнай эди. Бизим лагерьимизде де зевкънен волейбол ойнагъанлар бар эди. Къаршы тараф командасындан Юнус: «Сиз ашагъан шоколадларны бизлер ашасакъ, сизлерни чокътан енъер эдик» деди. Анкета толдырув ишлери битти ве бир къач куньден сонъ Ихсан бейлер бизим халкънен сагълыкълашып кеттилер.

Ихсанбейлер бизим лагерьде булунгъанда совет офицерлери кене кельдилер, факъат мында тюрк офицери олгъаныны анылагъанларынен кимсенен корюшмейип кеттилер. Эр алда о адамлар да «булар Тюркиели тюрклер олса

керек» деп тюшюнген олсалар керек. Бир даа лагеримизге кельмедилер. «Советлер биле бизим тюрк олгъанымызгъа инандылар» деп адамлар къуваныша эдилер. Бир тюрк офицерининъ бизим лагеримизге кельмеси адамларнынъ рухларыны пекитти, адамлар озьлерини тутып алды, аретлерде, ишлерде эминлик бар эди. О вакъытта лагерьде олгъан базы адамларымыз Тюркиедеки сой-акърабаларындан мектюплер ала эдилер. Тюркие хаберлерини ала, Лондондан ББС радиосынынъ хаберлерини динълей эдилер. Ихсан бей келип, лагерь мудирининъ одасында бизлерге анкета толдуртаткъан вакъытта бизимкилер Тюркие акъкъында баягъы шейлер сорап бильдилер. Ялынъыз Ихсан бей шимдиге къадар джанынъызны къуртармакъ ичюн озюнъизни Тюркиеде догъды деп косьтересинъиз, чокъ догъру япкъансынъыз, шимди исе Къырымда догъгъан еринъизни ве адынъызны, сойадынъызны ве лагъабынъызны догъру язаджакъсынъыз, деди. Мен башта Тюркиенинъ Одемиш районында догъдым, деп яза эдим, чюнки о районда бизим союмыз яшай эди. Шимди исе анкетагъа керчек догъум адресимни яздым: Къырымнынъ Судакъ районндаки Айсерез кою. Лагерьдеки бутюн ватандашларымыз догъгъан ерлерини ве адларыны догъру косьтердилер.

Ихсан Онесен бейнен сагълыкълашкъанымызгъа бир ай къадар олаятыр. Бир кунъ тюрк газетасында, Югославия кокюнде учкъан бир американ учагъына къаршы бильмейип атеш ачылгъаны, зораки эндирилгени ве атеш эснасында бир къач америкалынен бир тюрк капитаны, яни Ихсан Онесен бейнинъ яралангъаны акъкъында языла эди. Бу янъылыкъ бир къач дакъикъада бутюн лагерьни сарды. Бу югославлар оларны зораки эндирген сонъ, чанталарыны да ачып бакъкъан ве ичиндеки анкеталарнынъ фотокопияларыны чыкъарып алгъандырлар. Оларны да советлерге теслим эткендирлер. Бойледже, бизни къапкъангъа тюсюреджеклер, деп къоркътылар. Амма, Аллагъа чокъ шукюрки, эки сенеден сонъ Тюркиеге къавуштыкъ. Бу вакъытта Авропа лагерьлеринден кельген тюрклернен багъ туткъан бирден-бир газета «Тасвир» газетасы эди. Эгер янъылмасам, Набир Наби адлы журналистнинъ джумхуриет газетасында бир макъалеси басылды. Макъаледе шойле сатырлар бар эди: «Тюркиеге юрт тышындан келеджек олгъан иркъадашларымызнынъ бир анъ эвель кельмек истегенлери яхшы, ялынъыз кельген сонъ хаял къырыктылыгъына огърамаmaları ичюн пек терен хаялгъа далмасынлар». Биз бу хаберни окъугъанда даа лагерьде эдик. Адамлар чешит лафлар айталар. Эбет, Тюркие къыдыргъан шейинъ тапыла

кьойгъан мемлекет дегиль. Чокъ шейлер умют этип де кельген сонъ пешман олмасынлар, дей. Табийй, керчек яза, тедбирли, азырлыкты келинъиз, дей. Базылары исе: «Ёкъ, джаным, бу адам бизлернинъ кельгенимизни истемей. Бу адам Тюркиени яманлай, даа коммунист олып чыкъмасын». Эр къафадан бир сес чыкъты, амма лагерьлерде булунгъан ватандашларымызнынъ юзде докъсан фыйзы Тюркиеге келип чыкътылар. Истиснасыз оларакъ эр кес чекишти. Газета бизни тенбиледи, амма бу тенбилев чокъ кеч олды. Авропадан Америкагъа, Канадагъа да кетмек мумкюн эди. Асылында бу ишлер япылды, амма арадан 12—15 сене кечкен сонъ, олар эписи бир Америкагъа барып чыкътылар.

Тюркие газеталарынынъ язганына коре советлер Тюркиенен достукъ алякъаларыны тазертмейджек экен. Сталин Карс ве Ардахан виляетлерини истей ве богъазлар узеринден незаретни эльге кечирмек макъсадыны куте, вазиет гъает джиддий эди. О вакъытта Исмет паша керекли джевапны берди ве аит чарелерни коръди, амма Тюркие Авропа лагерьлериндеки иркъдашларыны къабул этмеге ашыкъмады. Бу арада Джафер Сейдамет Кырымэр бизлерни къорчалап, укюметнен музакерелер алып барды. Джафер агъа бизлерге токътамадан косътеришлер, насиатлар ёллай, бирлик ве бераберлик ичинде сабырнен беклемемиз кереклигини текрарлады. Бу мектюплерни акъшамлары Меджит Сукютий сесини чыкътарып окъуй, адамлар сессиз динълей, сонъра эр кес бир олып джевап яза эди. Меджит агъанынъ мектюплери даима «Азизим Джафер агъа» деп башлангъаныны хатырлайым, Меджит агъанынъ Джафер агъагъа язгъан мектюплери бир бедий эсер киби эди.

Джемаатнынъ къарарына коре, эр кестен пара топланды ве Атие ханымдан дукат алтынлары сатып алынды. Мерхум Эски-Къырымлы Энвер агъа аякъкъапларымнынъ табан къысымыны сёкип, ортасында бир дукат сыгъаджакъ киби оюкъ япты ве о оюкъларгъа дукатларны мукъайтлыкънен ерлештирди. Акъшам саат онда ёлду эдик. Ялынъыз бу сефер ёл аркъадашым Сервер дегиль де Къуртвеис Къараман эди. Акъшам къаранлыкълашкъан сонъ, ёлгъа чыкъмаздан эвель, Меджит агъанынъ Джафер Сейдаметке язгъан мектюбинини анама дуа шекилинде тиктирип, бойнума астым. Мектюп арапча язылгъаны олгъаны ичюн бойле келишклики эди. 1946 сенеси декабрьнинъ он дёрти эди. Биринджи кере кетип-кельген ёлумызны къафама эйидже ерлештирдим. Ава сувукъ эди. Токътамадан юреджек олгъа-

нымызгъа бакъмадан, эйидже кийиндик. Гедже саат экиде Австрия—Алмания арасындаки сынъырны Стенбис—Вейссах койлери арасындан кечтик. Кечкенимизнен Австриягъа аит документлерни чорабымыз ичине ерлештирип, Алманиягъа аит документлерни джеплеримизге къойдыкъ. Миттенвальдке ильк баргъанымызда лагерьдеки аркъадашларымызгъа етеджек къадар справкаларгъа ай-йылдызлы муурлер бастырып алгъан эдик. Тюрк джемиетининъ бу справкалары Алмания—Бавария улькелеринде кече эди. Мени сынъырны кечкендже пияде юрюш дегиль, сынъырны кечкен сонъ та экинджи станциягъадже джаяв кетюв раатсызлай эди. Зира, американ аскеринден пек сакъынамыз. Поездкъа минмезден эвель эвель сагъгъа-солгъа бакъына эдик. Бу кересинде Миттенвальд лагерине кельген сонъ Эдиге Къырымалнен ве я да доктор Абдулла Сойсалнен мытлакъ корюшмек кереклигини айттым. Аркъадашларым Эдиге бейни коръмек зор, факъат Абдулла бей бу ерге келип-кете дедилер. Бу вакъытта анълагъанымызгъа коре, халкъымыз бир афта ичинде Миттенвальд лагерини терк этип, Алгау минтакъасына кочеджек экенлер. Бундан толайы Имменстадт-Хинделанд деген ерде корюшмекни анълаштыкъ. Алла сакъласын, эгер бу девирде аякъкъабымны гъайыб этерсем, сонъундан халкъкъа насыл анълатырым. Тюрк мусульманлары комитетининъ о куню топлашуву бар экен ве др. Сойсал о ерде корюмемизининъ уйгъун оладжагъыны бизлерге хабер эткен. Мен Сойсалнынъ о замангъадже тек адыны биле эдим, бир сене сонъра Альбершвендке кельген сонъ якъынджа танышкъан эдик. Альбершвенд лагериндекилерден селям айттым ве башта бу эманетлерни менден къабул этип алынъыз, дедим. Аякъкъапларымнынъ табанындаки алтынларны аркъадашым Решат Субхи ве шимди адыны хатырлап оламагъан дигер аркъадашым чыкъардылар ве бойледже др. Сойсал бейге теслим эттик. Бойнумдаки мектюпни де берген сонъ, эманетлерден къуртулдим ве устюмден дагъ энген киби олды. О куню уйледен сонъ Имменстадт деген ерде япыладжакъ топлашувдан сонъ, артымызгъа къайтмакъ керек эдик.

Топлашувда докторлар Эдиге бей, Абдулла Сойсал, профессор Идрис Алимджан, доктор Абдураман Кунта (черкез), ады Къабатай олгъан кавказлы бир профессор, Туркестан ве азери темсильджилери иштирак эттилер. Топлашувгъа къатылгъан адамларнынъ сайысы эки юз къадар эди. Советлерден къачкъан бу тюркий халкълардан ибарет олгъан мусульман топлулыгъы умумий бир ёл ишлеп чыкмакъ керек эди. Биринджи олып, сёзге доктор Алимджан

чыкты. Мейдангъа кельген вазиятти индже талиль этти. Бу топлум, мусульман бир топлум олгъаны ичюн мусульман улькелери тарафындан деръал къабул этилир ве эйи имкянларгъа малик олур. Тюркие бу меселеде пек агъыр даврана, чюнки советлерден сакъына, мусульман мемлекетлери исе Авропадан келеджек бу мусульманларны багъырларына басарлар. Алимджан бейден сонъ сёз алгъан Эдиге бей исе бутюн планларымыз Тюркиеге кетеджек киби япылмакъ керек, бунда файда бар, мусульман мемлекетлерине кетеджеклер бахтлы олып оламазлар, деди. Эдиге бейден сонъ доктор Абдураман Къунта сёз алды ве ким къайсы мемлекетке кетмек истесе, шу мемлекетке кетсин, лякин кетмезден эвель андаки вазиятти огренсин, манасында русча узундан-узакъ маруза япты. Лякин о къадар рагъбет къазанмады. Сонъундан бу кишининъ озю Германияда къалгъаны анылашылды.

Бизлер марузаларны бир кошеле отурып динълеймиз. Бир маальде бириси: «Мында Альбершвенде лагеринден кельгенлер де бар, оларнынъ лагеринде адамлар насыл тюшюнелер? Олардан да сорап бакъайыкъ», — деди. Профессор Идрис Алимджан: «Альбершвенде лагеринде булунгъан джемаат къайсы тарафны тутта ве къайсы мемлекетке кетмек истей?» — деп сорады бизлерге бакъып. Мен еримден туруп: «Чокълукъ Джафер агъанынъ тарафыны тутта ве Тюркиеге кетмек истей», — дедим. Меним бу лафымдан профессор пек мемнюн олмады. Сонърадан адамлар онынъ Джафер агъанынъ адыны пек бегенмегенини айттылар. Мен доктор Абдулла Сойсалнынъ янында отура эдим, о манъа джиддий назарнен бакъып къалды. О топлашувда Абдулла Сойсалнен Идрис Алимджан къапышаджакъ дереджеде эдилер, ёкъса манъа ойле кельди.

Арадан бир йыл биле кечмеден арап улькелеринен чокъ яхшы алякъалар багълагъан профессор Алимджан бей Авропа лагерьлеринде булунгъан тюрк мусульманлары ичюн Мысырнынъ насылдыр бир шахзадесинен анылашып, пакетлерде ашайт маллары кетиртти. Бизим лагеримизге арап делегациясы кельди. Пакетлер лагерьдеки ватандашларымызгъа дагъытылгъан сонъ, о куню акъшам субет топлашувы яптыкъ. Топлашувда иштирак этмеген Меджит Сукютий манъа: «Бар да сора, Чингиз хан мусульман эдими?» — деди. Пек истемейип кеттим. Топлашув кечейткъан оданынъ ог сыраларыны оджанынъ шейхлери ишгъаль эткенлер. Идрис Алимджан оджа къонуша, дигерлер исе буюк дикъкъатнен динълейлер. Адам кучъ-гъайрет сарф этип, бизлер ичюн тап Мысырдан пакетлер кетиртти. Шимди бу

ерде Чингиз ханнын мусульман олып-олмагъаныны сорамакъ келишкисиз эди, мен турып чыкып кеттим. Меджит агъанын кейфи бозулды: «Не джесаретсиз баласын, сен, сорагъан олсан не олур эди?» — деди элемли сеснен. Тек-рар топлашувга кеттим. Оджа мени Имменстадт топлашув-ындан таный ве Тюркиеге кетмек истегенлер сырасында олгъанымны да биле. Оджа лакъырдыны бираз тарихкъа чевирди. Бир анъ токътагъан киби олганда, аркъадан къол котерип, еримден турдым ве «Чингиз хан мусульман эди-ми?» деп сорадым. Оджа бираз бекледи. О анъде кечмиш-тен баас этсе де мевзу Чингиз хан акъкъында дегиль эди. Бир къач сёзнен «Хайыр, мусульман дегильдир, о бир могъул эди», деп иляве этти. Бу лаф о замангъалже Чингиз ханны мусульман деп бильгенлерни шашырды.

«Тасвир» газетасында Авропа лагерьеринде тюрклер-нин чекешкенлери ве бу меселеде Тюркие джумхуриети-нин бир иш япмагъаны акъкъында язылгъаны ичюнми, арап мемлекетлери бизим алымызнен меракъланып баш-лагъанлары ичюнми, ёкъса бизлернин девамлы оларакъ язгъан мураджаатларымызданмы, я да Тюркие телюкесиз-лик комитетинин капитаны Ихсан Онесеннин берген малюматларынданмы, эр алда, Тюркиенин Топракъ ве мескен ишлеринин баш мудири Джевдет Атасагъуннын ёлбашчылыгы алтында Истанбул шеэри валийсинин му-авини ве Исвечреде Тюркие буюк эльчилиги медениет ат-ташеси къапымызга кельдилер. Лагеримиз коменданты ве топлумнын темсильджиси Меджит Сукютти оларны къаршылап алдылар. Мен Тюркиден кельген делегатлар-ны селямлап: «Хош кельдинъиз, бизим къуртарыджылары-мыз», — деген эдим. Эписи хош юзьнен меним элимни туттылар. Исвечре медениет атташеси Акъкъий Атиль бей исе къучакълады. «Янашанъызда, Исвечредемиз, бу къадар якъын олувымызга бакъмадан, фурсат булып да сизлер-нен багъланып оламадыкъ», деди. Бу кельген делегатлар да бир шейлер язып-сызып кеттилер. Топлумымыз оларнын шеревине бир зияфет бермек истеди, лякин делегация-нын башы Джевдет Атасагъун «Мусафирченлигинъизге чокъ тешеккур этемиз, сизлер бу лагерьерде сыгъынмай-джасынъыз, ич замет этменъиз, зияфетни берген киби къа-бул эттик». Бойледже, бу зиярет де сонъуна етти, амма ара-дан айлар кечсе де Тюркиден хабер кельмеди.

Аркъадашым Р.нын буюк энъиштеси, рус кишиси, Власов ордусынын офицери экен ве шимди гуя оны арай экенлер. Афталарнен тышкъа чыкмай, бизим халкътан бир танышынын янында баракта булуна. Меджит Сукю-

тий: «Бу кишини бу ерде якъаласалар, бизим халкъны да эльге берир», — деди. Бу адамны сынъыр тышына чыкъар-сакъ яхшы оладжакъ экен. Мен о адамны Пиллер лагеринден таный эдим, дженкнинъ сонъки айлар олгъаны ичюн граждан урбасында юре эди. Эр алда апайынынъ татар ол-масындан ве къайинининъ себебинден бизим лагерьге келип ерлешкен. Шимди Америкада я да Канадада яшагъан бу адамны сынъырдан кечирмек керек эди.

Биз кетеджекте Керчь районынынъ насылдыр коюнден олгъан Зекерья акъай «Оля, насыл олса да бу ерлерге келесинъиз, Австрияда чакъмакъ ташы уджуз, мында эки бучукъ-учъ марка, кетирсенъиз, мен эки бучукъ маркадан алырым», деди. Акъкъийнен экимиз о адамнынъ айткъаныны япып бирер кило чакъмакъ таш алдыкъ. Ёлгъа чыкъ-мамызгъа бир афта къалгъанда анавы рус энъиштеге бир кереден къыркъ километр къадар ёлны джаяв кечмек кучъ оладжакъыны, шимдиден баракнынъ ичинде бираз мешгъулиет япмакъ, о ян-бу ян юрмек кереклигини, озюнен берабер агъыр юк алмамасыны муляйимликнен анълаттым. О адам аякъларына офицерликтен къалгъан чызмаларыны кийген, сыртында китап толу чантасы олгъан алда ёлгъа чыкъты. Оны корьгенинен Акъкъий: «Къана, бу адам юк алмайджакъ эди де?» — дедим. «Мен онъа керегини анълаттым, зоргъа къалсакъ, юкюни ташлатырмыз», дедим. 15 километр къадар ёл юрген сонъ энъиште ёрулып башлады. Биз юрюш суръатымызны эксильттик, ама энъиште энди чекишип башлады. Биз лафкъа тутунмайып, ёлны девам эттирмек истеймиз. Серт Акъкъий ачувланып башлады. Кене яхшы эвель ондан ёлда иддалашмамакъны риджа эткен эдим. Мен энъиштеге бираз даа гъайрет этмесини яваштан фысылдап анълаттым. О бар кучюнен тырыша, амма кучьнинъ озю къалмагъан. Сынъыргъа эки километр къадар къалгъанда адам исъян этти: «Мен артыкъ юрип оламайым, бу ерде тыныш алайыкъ, акс алда йыкъылыр къалырым. Эгер мени ташлап кетсенъиз ве мени тутсалар, мен де Альбершвенде лагеринде булунгъанлар Тюркие тюрклери дегиль, къырымтатарлары олгъаныны айтмакъ меджбуриетинде къалырым», деп бизлерге енгильден тех-дит этти. Аркъадашым Акъкъий онъа: «Биз сени бу ерде ташлап кетмемиз, шу огюмизде келеджек чайыр ичинде башынъа буюк бир ташнен урар, сонъра кетермиз», деди. Мен экисини де ятыштырып, яваш да олса, кете берейик, лафны ташланъ, дедим. Сес-солукъсыз черик саат юрген сонъ сынъыргъа пек якъынлаштыкъ. Эр биримизнинъ арамызда отузар метр месафе, эп юкъарыгъа котерилемиз. Тё-

пемизде толгун ай, кыатып кыалган кыар устунден кетемиз, аякы сеслеримиз тап ашагыда эшитиле. Бир черик саат даа юрген сонъ, сынъырны кечтим ве кене эки юз метр кыадар теге котерилип, кыар устуне созулып яттым. Бираздан Акъкий, сонъра энъиште бей кельди ве олар да яттылар. Амма кыарда чокъ ятмакъ да телюкели. Мен: «Бу ерден даа дёрт-беш километр юрсек, кыылчоралы Юсуф Аббаты ве бешходжалы Фетталарнынъ эвине, Стибиске бараджакъмыз. Мен оларны пек яхшы таныйым», — дедим. Ойле де яптыкъ. Гедже саат экиде о ерге бардыкъ ве кыапы зилини узун-узу чалдыкъ. Табий ки, эр кес уялды. Ичери киреркен: «Алынъ, сизге бир дженк сучлысыны кетирдим», дедим. Сагъ олсунлар, бизлерни раатландырмакъ ичюн чапты-чапкыаладылар. Энъиштенинъ аягына чызмасы япышып кыалган, оларны чыкырмакъ да он дакыкыа кыадар вакыт алды. Сонъра териси сыдырылган аякыларыны иляджлеп багыладылар... Башымызны ястыкыкыа кыойганымызнен юкылап кыалганмыз. Экинджи куню саат он бирлер кыарарында уянып, кыавалты яптыкъ ве кене Талкиршдорф станциясынадже пияде кеттик. Анда поездкыа минген сонъ эки станция кечтик ве Имменштадткыа кельдик. О ерде мусульман комитети бар. Доктор Абдулла Сойсал бу ерге сыкы-сыкы келе. Сойсалгыа энъиштени таныттым, възетини анылаттым, сонъра эр экисинен ведалашаракъ, достум Акъкийнен берабер Хинделенг коюннынъ ёлуны туттыкъ. Затен, бу ёл пек якын эди. Ярым сааттен сонъ аркыдашым Решат Субхининъ эвинде эдик. Решатнен дефаларджа бомбаландыкъ, 1945 сенеси докыз нисанда Америка учакыларынынъ бомбалавындан яраландыкъ, мени о вакытта немсе эмшире кызына косътергенлер. Асылында Решатнен 1944 сенесининъ илык бааринде Одессадан берабер чыккыан эдик.

Шимди исе достум Акъкийнен берабер Решат аркыдашымызнынъ эвинде эдик. Олар да бири-бирлерини яхшы биле эдилер. Одессада немселернинъ кечиджи лагеринден кетеджекте бир балабан кийизни Керчыли молла акъайгыа эманет этип кеткен экенлер, шимди, арадан учъ йыл кечкен сонъ о кийизни кери истемек кыарарындалар.

Эртеси куню акъшам Решатлардан коидешимиз Ляtif акъай булунган Альпэнхоф вилласына кеттик, затен онынъ огылу Февзинен койде экенде аркыдаш эдик. Ляtif акъайгыа меселени анылаттым: молла акъайдан кийизни истейджекмиз ве керчыли Зекерья акъайгыа чакымакыларны сатып, парасыны аладжакъмыз, дедим. Ляtif акъайнынъ айткыанына коре, эр экиси де ишанчлы адамлар

дегиль эди. Молла акъай меселени анылагъан сонъ башкъа сефер келинъ, деген манада джевапланды. Сонъра чакъмакъ ташларны сымарлагъан адамгъа огърадыкъ. О адам шимди шу къадар парасы олмагъаныны, сонъра данесини эки маркадан ала биледжегини айтты. Мен ачувландым: «Бизлер еудий дегильмиз, санъа эки маркагъа береджегимиз ерде шу къарларнынъ устуне септирмиз», — дедим. Адам къаергедир барып кельди. Биз Ляtif акъайнынъ эвинде бекледик. Кельген сонъ топтан пара тапмакынынъ чареси олмагъаныны, ич олмаса 25 пфенинг эксильтмекни риджа этти. Биз ташларны сайып бердик. Туджджарлыкъ бизим киби 20 яшындаки генчлернинъ элинден келеджек шей дегиль эди. Бу парагъа бираз урба алдыкъ.

О акъшам кезлеви сихирбаз Энвер акъай ве онынъ янында булунгъан аркъадашымыз Омернен корюшмеге кетджек эдик. Омерни Ландек лагеринден, Энвер акъайны исе Граз лагеринден таный эдик. Энвер акъай Омерге де бу унерни огреткен ве эп берабер чыкышта булуна экенлер. Граз лагеринде олгъанда бир кере Энвер акъайнен берабер бир тюкянгъа кеткен эдик. Энвер акъай сатыджыдан бир табакъ истеп алды. Табакъны алгъанынен оны авагъа атты ве къонучындан чыкъаргъан бир чубукънен оны авада айландырып башлады. Адамлар агъызларыны ачып къалдылар. Сатыджи о табакъны Энвер агъагъа багышлагъан эди. Граз лагеринде Чобан Османнынъ гъайретинен япылгъан эглендже акъшамларында фольклор оюнларынынъ арасында Энвер агъа Къытайгъа баргъанда огренген бу сихирбазлыкъларыны нумайыш этер эди. Энвер агъанынъ косътерген темашасында бир къач саат къалгъан сонъ кене Алманиядан Австриягъа кечюв ёлуны арайджакъмыз.

Аркъадашымыз Омер ве мерхум Энвер агъа бизлерни чокъ самимий къаршылады. Аман къопкъанен ракъы сымарлады. О ракъыны ичтик, данскъа кеттик, гедже ярысындан сонъра поезднен Сантхофен ве Имменстаdt станцияларыны кечип, тюшеджегимиз станциягъа кельдик. Ялынъыз бизим чакъмакъ ташы сатып къазангъан эски маркаларымыз элимизде эди. Саатчи Омернинъ о лагерде Али деген агъасы бар экен. Ондан яхшы бир саат сатып алдым. Сонъра сагълыкылашып ёлгъа чыктыкъ. Экинджи куню Альбершвенде лагерине кельмемиз 6—7 саат тутты.

1977 сенеси мен Франкфуртта Башконсуллыкъта атташеликте чалышкъан вакъытымда дин боюнджа меслеатчы оджа аркъадашымыз Франкфурт университетининъ хастаханесинде бир тюрк къадыны яткъаныны ве мен къырымлы олам, тюркчени яхшы бильмейим, дегенини манъа айт-

ты. Мен деръал о ерге кеттим ве одасына киргенимнен о къадынны таныдым. Мерхум жонглёр Энвер акъайнынъ апайы Фатма апте эди. Мени ич танып оламады. Энвер акъай вефат эткен, о кучюджик къыз да (эвлятлыгъы) озь-озюни ольдюрген заваллы, Фатма апте бир сыра къыйын-лыкъларны кечирген, мени къайдан хатырласын.

Али эфендининъ манъа саткъан саатини арадан эки ай сонъра Альбершвенде лагерине кельген ве Алманиягъа кет-мек истеген бир румгъа саттым. Факъат бир кунде учь са-аттен зияде огте кете, о адам мени сынъыргъа къадар озгъ-арсанъ, саатинъни алырым, деди. Адамны та Сулзбергге къадар озгъардым ве бойледже бу мартавал сааттен къур-тулдым. Саат дюнья доланып кетти, бильмейим бир даа Али эфендини булып олдымы-ёкъмы...

Бутюн булар манъа аятымда бир дерс олдылар. Таны-магъан адамларымдан ич бир шей сатып алмадым. Сонъра кетип-кельген тыш мемлекетлерден «шуны кетир, буны кетир» дегенлерге мен туджджар дегилим, деп джеваплан-дым. Кийиз эманетине бенъзеген эманетлерден де чокъ узакъ турдым. Бир омюримни девлет мемуриетинде кечир-дим, амма дурюст ве сагълам яшадым.

Гамбург шеэри.

БИРИНДЖИ БУТЮНСОЮЗ...

Миллий арекетимизнинг не заман ве насыл башлангъаны, онда кимлер иштирак эткени акъкъында кыызгынлыкънен мунакъашалар кете. Ветеранлар комитети тешкиль этильген, анда да аңлашамамазлыкълар бар. Бизим мисльсиз дереджеде хорлангъан халкъымыз акъылгъа ятмайджакъ кыйынлыкълар ичинден кечип, бир аягъыны мукъаддес Ватан топрагъына басты. Ярысы тышта кыалгъан халкъымыз бирер-бирер акъып ватангъа кельмекте. Ватангъа кыйтув ёллары пек кыйын олды, амма бойле кыйынлыкълар бизим халкъымызнынъ ёлуны кесип олмазлар. Кырым ер курресининъ меркезидир, Кырым кучлю магнит киби эр якътан озь эвлятларыны озюнинъ хырпалангъан багъырына давет этмекте. Бу давет муджиби Кырымгъа келип чыкъкъанларнынъ бири мендирим.

Ордудаки арбий хызметим докъуз йыл девам этти: фин компаниясы, Польша компаниясы, Бессарабия ве сонъра экинджи джиан дженки. Бу дженклернинъ эписини башындан кечирген адамларнынъ шимди ондан экиси сагъ экен. Статистика бойле косътере. Мен исе мына шу ондан экиннинъ бириси олам. Дженктен кыйткъан сонъ дёрт баланен ялынъыз кыалгъан анамны кыйдырып башладым. Чокъ араштырувлардан сонъ оларны Орта Асиядан таптым. Кокюсине орден ве медаллер такъкъан гъалиб аскернинъ бутюн къорантасы кучюк клубнынъ бир кошесинде, такъыр ерде серилип ята. Олар атта лакъырды биле этип олмайлар. Аман Чуст шеэр хастаханесининъ баш экимини алып кельдим. Эким манъа къорантам дистрофия алында экени акъкъында справка берди. Бундан сонъ меним жебэдекисинден къат-къат кыйын олгъан къоранта аяты ичюн курушим башланды...

1956 сенесининъ январь айы. Бизим халкъымыз ичюн агъыр ве телюкели вакъытлар эп девам эте. Мен Маргъылан шеэринде оджа олып чалышаракъ, озюме айры бир ода булдым ве эвлендим. Бу вакъытта миллети кырымтатар олгъан оджаларнынъ эписи иштен бошатылды. Бутюн бир фермандан тек Фергъана облоносынынъ инспекторы С. Чалбаш мустесна этильген.

Куңылернинъ биринде апайымнен берабер киногъа бармагъа къарар бердик. Сеанс ортасында кимдир: Ислямов тышкъа чыкъсын! — деп къычырды. Апайым агъыр аякълы эди. Оны бу дюньянынъ къасеветлеринден тежаран узакълаштырмакъ макъсадынен киногъа алып кирген эдим. Сонъундан залда ярыкъ якъылды ве къычырыкъ кене текрарланды. Чыкъув къапысына якъын ерде шеэр партия комитетининъ секретары Хуршутув аркъадаш булунмакъта. Онынъ янына бардыкъ. Хуршутув бизге, даа догърусы манъа шимди аджеле Ташкентке кетмек кереклигини, ЦК чагъырткъаныны аңлатты. «Шимди вокзалгъа барынъыз, анда сизни поезд беклеп тура.» Меним янымда паспортым биле ёкъ. Бир шейге бакъмайып, бизлерни машинагъа отурттылар, ёлда апайым тюзюп къалды, бизлер исе станциягъа, поездкъа кельдик. Мени поездкъа минсеткен сонъ секретарь сагълыкълашып къалды. Вагон ичинде эсасен меним ватандашларым, сабыкъ партизанлар ве джебэджилер. Мен таныгъан адамлар фергъаналы Ифта Джемилев, комбинаттан Ибраим Абитов, андижандан Джемилев, сабыкъ партизан Бекир Османов ве комсомол хадими Яя Аблякимов бар эдилер. Эр кестен яшы мен эдим. Сабыкъ офицер оларакъ мени де бу джедвельге къошкъан олсалар керек. Ёлда бир эки къапындыкъ, лакъырды япышмады, сабагъадже юкъсырап чыкътыкъ. Саба Ташкентте эдик. Мында къалын къар ягъгъан, орталыкъ бем-беяз, мен исе озюмнинъ паспортым ёкъ экенини, мусафирхане, регистрация меселелери насыл оладжагъыны тюзюнем. Бизлерни перронда ватандашларымыз къаршылап алдылар. Оларнынъ уйкени, сабыкъ партизан командири Мустафа Селимов эди. Мустафа агъа Селимов сюрдюникнинъ биринджи дакъыкъаларындан озюнинъ инсаний, ватанперверлик курешини башлагъан гъает акъыллы ве окъумышлы адам эди. Заваллы, баба оджагъына келип еталмады, Алла рамет эйлесин.

Бизлер поезддан тюшкен сонъ Мустафа агъанынъ реберлиги алтында ресторангъа кеттик. Ичери киргенимизнен къырымтатар музыкасы чалынып башлады. Рояль башында айтувлы Шамсуддиновнынъ озю отура эди. Бизим козьлеримиз яшланды, эр кес бизге бакъа.

Емектен сонъ эпимиз Озбекистан Меркезий Комитетининъ бинасына кеттик. Бизим бир чокъумыз бойле бинаны бир заман корьмеген эдик. Ангидир бир къатта, буюк бир залда топландыкъ. Вели Муртазаевнинъ ёлбашчылыгъы алтында Самаркъанд делегациясы кечикмекте эди... Эписи олып 56 делегат эдик. Экиси исе къадын киши.

Менджесине, бирисининъ ады Сайде олса керек. О пек чокъ агълады, эркеклер де агъладылар. Сюргюн этильгенимизге 12 йыл олды, он эки йылнынъ эр кунюни къайтув тюшонджесинен яшадыкъ.

Саат он экиге беш дакъикъа къалгъанда сананынъ артындаки къапы ачылды ве КПСС Меркезий Комитетининъ азасы Н. А. Мухитдинов, Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ секретарлары Мельников ве Рахимходжаева пейда олдылар. Залда тынчлыкъ. Четтеки столларда стенографистлер отуралар. Мухитдинов бир тюрю ресмиетчиликсиз топлашувны башлады. Онынъ айткъанына коре, шахсен Хрущев аркъадашнынъ авалесинен къырымтатар меселеси боюнджа бойле топлашув кечирильмекте экен. Якында Сиясий бюронынъ топлашувунда бу меселе бакъылгъан, къарар къабул этильген, шимди шу къарар боюнджа бизлернинъ фикирлеримизни динълемек истей экенлер. Къана, ким сёзге чыкъмакъ истей?

Залда эп тынчлыкъ. Залдан о къарарнынъ къыска манасы анълатылмасы теклиф олунды.

Мухитдинов айтып башлады:

— Сиясий бюро къырымтатар меселесини темелли ве азырлыкълы бакъты. Бу халкъ эсассыз ве адалетсиз къабатлангъан. Айры шахслар озь халкъына хиянет эткенлер, айры адамлар партизан базарларыны чакъкъанлар ве иляхри ве гитлерджилернен ишбирлиги япкъанлар. Лякин эркеклернинъ эсас къысымы Совет Ордусы сафларында дженклешейткъан бир вакъытта сюргюн этильгенлер. Джебэджилер арасында къараманлыкъларынен айырылгъан адамлар чокъ экен. Сиясий бюро бутюн меселелерни музакере этип: Эвельден Къырымда яшап кельген татар халкъыны реабилитировать этмеге къарар берген. Эр кеске сербест юрмек ве СССРнинъ истеген еринде яшамакъ укъукъы бериле экен, бундан тек Къырым муstesна экен.

Сиясий бюронынъ къарарына коре, бир мемлекетте эки татар джумхуриетининъ булунмасы макъсадкъа мувафыкъ дегиль экен. Шимди Гъафаров Татарстан Министрлер Совети реисининъ муавини сайлангъан.

Бундан сонъ сабыкъ къырымтатар ёлбашчы хадимлери анда озь вазифелерине тиклене экенлер. Ана тилинде газета, радио, ансамбль тешкиль этиледжек экен ве иляхри.

Мухитдинов аркъадаш къырк дакъикъа къадар токътамай лакъырды этти ве ниаат бизлернинъ фикиримизни сорады. Къызгъын адамлардан бири, сабыкъ комсомол хадими Ибраим Абитов еринден турып:

— Нуриддин Акрамович, — деп къычырды, — Сиясий

бюронынъ къарары мевджют олса, энди насыл музакере ола биле? Энди оны тек эда этмек къалгъан да?

— Ё-окъ, - деди Мухитдинов. — Никита Сергеевич сизлернинъ фикиринъизни сорады, оны бильмек истей. Къана, сёзге чыкъынъ. Паузадан сонъ биринджи нуткъчы минберге чыкъты.

— Биз бойле къарарнен разылашып оламаймыз, — деди Абитов. — Халкъ озъ оджакъларына къайтмакъны тюшюне. Татарстан меселесине кельсек, ич бир къырымтатары о ерге бармаз. Бизлер чешит халкълармыз, тилимиз, язымыз, адетлеримиз чешит. Эки татар джумхуриети меселесине кельсек, декретни имзалагъан В. И. Ленин буны бильмей эдими?

Бундан сонъ граждан муаребесининъ иштиракчиси, къарт большевик, Орта Асия девлет университетининъ оджасы Велиев сёзге чыкъты. Оны хаста тёшегинден турса-тып алып кельген экенлер. Белли олгъаны киби, халкънынъ баш талабы тамамиле реабилитирленмек ве 1944 сенесинедже бар олгъан шейлеримизни къайтармакъ экен. Бундан сонъ Велиев дженкте къараманлыкълар косътерген ве гитлер лагерьлеринде ольдюрильген татарларнынъ узун джеделини окъуды.

— Мухитдинов аркъдаш, — деди нуткъчы, — октябрьнинъ къыркъ йыллыгъы арфесинде миллий меселе акъкъында айтмакъ къыйын. Атта Къытайда биле уфакъ миллетлерге мунасебет денъишти...

Мельников адлы сою отургъан еринде джекирди:

— Сиз Къытай акъкъында мукъайтлыкънен лакъырды этинъиз!

— Сёзлерини больменъиз, — деди Мухитдинов, — истегени киби лакъырды этсинлер.

Минбердеки къарт оджанынъ мизаджи бозулды, артыкъ лакъырды этип оламады. Ондан сонъ партизан бригадасынынъ сабыкъ комиссары Иззет Хайруллаев сёзге чыкъты.

— Бизимдже, башкъа тюрлю фикир ёкъ, тек эвге, озъ тарихий ватанымызгъа къайтаджакъмыз, — деди сабыкъ партизан комиссары. О фашистлер тарафындан якъылгъан татар койлери, партизанларнынъ насыл чекишкенлери акъкъында икяе этти.

Бундан сонъ сёзге чыкъкъан яызджы Шамиль Алядин матбуатта ве радио эшиттирювлерде фактларны къыйыштырув девам эткени, базы неширлерде къырымтатарларны къаралагъанлары акъкъында айтты. Вергасовнынъ китабындан Бекир Османов акъкъында язылгъан саифени окъуды. Оны мында бу къадар къаралап язгъан; ватан хайни,

халкъ душманы эмиш, о исе Фергана вадисинде агроном олып чалыша ве озю де мында отура.

— Бойле сахта китапларны халкътан чекип алмакъ ве уйдурма шейлер язгъан язиджыларны джезаламакъ керек, — деп битирди сѣзюни Шамиль Алядин.

Эписи олып 12 адам сѣзге чыкъты. Мен джедвельде он учюнджи эдим. Мен яшлыкъ, мектепте окъувнынъ вазие-ти, андаки акъаретлевлер акъкъында айтаджакъ эдим. Бу акътаки язымны теслим эттим. Джебѣджи Усни Пенирджи еринден туруп мектеплердеки акъсызлыкълар акъкъында айтып башлагъан эди, бирден эсини джойып йыкълды. Невбетчи экимлер онъа ярдым эттилер. Мушавере дева-мында бир чокъларына бойле ярдым косътермек керек ол-ды. Сѣзге чыкъкъанлар джебѣджилеримизнинъ косътерген ярарлыкълары акъкъында, халкъымызнынъ партизан ве гизли арекеттеки хызметлери акъкъында айттылар. Герма-ниягъа айдап алып кетилген балалар ве осьмюрлернинъ такъдири, сюрдюн вакъытында эляк олгъан адамлар. Лаф чокъ айтылды. Бойле чыкышларны лякъайдлыкънен динълемек мумкюн дегиль... Бекленильмегенде Мухитди-нов саатине бакъты ве абдырады.

— Аркъадашлар, мени багъышланъыз, он беш дакъыкъ-адан сонъ манъа Москвагъа, Никита Сергеевичке доклад этмек ичюн учмакъ керек, — деди о. — Мушаверенинъ де-вамыны Мельников алып бараджакъ. Сизинъ чыкы-шынъыздан исе мен бир шейни анъладым: сизге газета, журнал, ансамбль, мектеплер керекмей, сиз тек баба од-жагъына, озъ эвинъизге къайтмакъ истейсинъиз. Бойлеми?

Эр кес бирагъыздан «бойле» деп къычырды. Бунынънен топлашув битти. Мусафирханеге баргъан сонъ, бинанынъ магъазына тюшип, Сиясий бюро адына мектюп яздыкъ. Бизим мектюп язмамызгъа да кедер этмек истедилер. Биз о мектюпте Сиясий бюронинъ къарарынен разы олмагъаны-мызны язгъан эдик.

Бир тюрлю джевап кельмеди. Шусы тааджипли ки, би-зим мектюбимиз Москвагъа барып чыкъмаздан эвель, онынъ мундериджеси маалий органларгъа белли эди. Бу мектюпнинъ тешкилятчысы ким олгъаныны биледжек олып чокъ чекиштилер.

Бу къырымтатар меселеси боюнджа кечирильген би-ринджи бутюнсоюз топлашувы эди. Бу топлашувнынъ изинден ерлерде чокъ корюшювлер кечирильди. Эр топла-шувларда баба топрагъына къайтув акъкъында къарарлар къабул олуна эди. Айры адамларнынъ адларындан да чокъ мектюплер язылды. Группанен язылгъан эр бир мектюп-

нинъ тешкиятчысыны кыдыралар, тапкъан такъдирде оларны чешит тюрлю ёлларнен джезаламагъа арекет этелер.

Бугунъ о мушаверенинъ иштиракчилери пек аз къалдылар. Яш журналистлеримизден бир де-бири о тоглашувнынъ стенограммасыны таяса ве онынъ устюнде чалышса миллий арекетимизнинъ бир саифеси даа айдынлатылыр эди.

Акъмесджит шеэри.

КЪЫРЫМ ХАНЛАРЫ

II СЕАДЕТ ГИРЕЙ

II Сеадет Гирей Селим Гирей ханнынъ эмджесининъ огълудыр. Селим Гирейнинъ огълу ольдюрильгенден сонъ, 1691 сенеси хан тахттан вазгечти. Онынъ ерине эмджесининъ огълу II Сеадет Гирей хан тайин этильди. Тайин этильди амма, озъ этрафындакилерге ве халкъкъа озюни севдирип-бегендирип оламады. Докъуз ай къадар ханлыкъ япкъандан сонъ, халкънынъ талабына бинаэн, ханлыкътан азат этилип, Родос адасына сюрюльди ве о ерде де вефат этти.

СЕФА ГИРЕЙ

1692 сенеси Сефа Гирей хан олгъанынен, Аджы Али Паша тарафындан Османлы девлетининъ Австриягъа къаршы дженклеشمесине чагъырылды. Сефа Гирей хан ордусынен Еркой дживарына келе. Бир геджеси команданлар ве мырзалар, аскерлернен анылашып, Къырымнынъ ёлуны бекледилер.

Аскерлерни къачмагъа ве ханны янгъыыз быракъмагъа тешвикъ эткенлер. Истанбулдан Къырымгъа ёлланылгъан ве бу ерде сарайда къапы къулы (къоруджысы) адынен къулланылгъан, бекчилер эдилер. Оларнынъ эписи Истанбулда бахшышлар ве ихсанлар алып, башдакълыкъкъа алышкъан кимселер эдилер.

Бу бекчилер сонъундан эмирлер ве улемаларнынъ эллеринде зорбалыкъ васталары оларакъ къулланылдылар ве девлетте базы-базыда къалабалыкълар чыкъарып турдылар. Къырымнынъ эмирлери ве улемалары да бу шейлерге козь

юмып, озылерининъ джесаретлерини арттырдылар. Бой-ледже, ханлыкъта тертип, низам-интизам бозулмагъа башлады. Бунъа исе эсасен юкъарыдаки шахыслар себепчи олдылар. Акъибетте, Сефа Гирей шу йылынынъ озюнде ханлыкътан марум олды.

II ДЕВЛЕТ ГИРЕЙ

Ханлыкътан вазгечкен аджы Селим Гирейнинъ ерине 1699 сенеси онынъ буюк огълу Девлет Гирей Къырымгъа хан тайин этильди. Девлет Гирей хан олгъанынен озюне къардашы Шехбаз Гирейни къалгъайлыкъта алды. Лякин, о чокъкъа бармадан, Къырым ханлыгъына бойсунмакъ истемен черкезлернинъ элине тюшти ве къатль этильди. Онынъ ерине Сеадет Гирейнинъ къалгъай тайин олунгъанына нуреддин Гъазы Гирейге чокъ келишмеди. Бунунъ ичюн де Буджакъкъа барып, Девлет Гирей хангъа нисбеттен исъян эткен ногъайларгъа къошулды. Гъазы Гирей эвель вакъытларда Буджакъта сераскер олып, о ердеки Оракъ ве Мамай къабилелеринен берабер яшагъаны себинден, оларнынъ тесири алтында эди.

Оракъ къабилесинден олгъан ве Бекмырза огъулары ады берильген мырзалар ве озюнинъ джесюрлигинен шурет къазангъан Урус огълу Арсланбек мырза, Къасым огълу Джавым мырза Гъазы Гирейни янларына алып, Лехистангъа юрюш япалар. О ерден пек чокъ мал ве эсир алып къайталар. Девлет Гирей хан Гъазы Гирейнинъ ве мырзаларнынъ япкъан бу ишлери Лехистаннен Къырым арасындаки анълашма къаиделерине терс олгъаныны айтып, оларны тенкъид эте, алгъан шейлерини де кери къайтармаларына эмир бере. Мырзалар исе ханнынъ дегенине къулакъ асмадылар. Гъазы Гирейни къандырып, Османлы падишасына бирликте ариза ёлладылар. Бу аризанен олар бундан бу яна озылерининъ тек Османлы девлетине табий олып, онъа хызмет этеджеклерини бильдирдилер.

Девлет Гирей хан мырзаларны озюне итаат эттирмек макъсадынен къыш ортасында дерьялар кечип, Оракъ ве Мамай огъуларынынъ аскерлеринен къаршылаша. Лякин, хан ордусы 24 саат буз устюнде къала. Хан оларнен

анълашып оламайджагыны анълай ве Къырымгъа къайт-
магъа меджбур ола.

Хан бааръде кене аскер тоглай ве кене мырзаларгъа
къаршы юрюш эте. Брезен сувы кенарында оларнен джен-
клеше. Бу сефер хан оларны енге ве озюне табий эте. Гъа-
зы Гирейнен мырзалар къачалар. Лякин II Девлет Гирей
алидженаплыкъ косътере, эгер олар итаат этселер, интикъ-
ам алмайджагыны бильдире. Джавым мырза ханнынъ эль-
чисине онъа итаат этеджегини айта. Бундан сонъ дигерле-
ри де айны бойле ёл тутмагъа меджбур олалар. Бунынъ не-
тиджёсинде олар кене озь ерлерине келелер. Ялынъыз Гъа-
зы Гирей бираз къоркъутилмакъ макъсадынен Истанбул-
гъа ёлланыла ве зинданда аз вакъыт апсте тутула. О ерден
де Родос адасына сюрюле.

Лякин, ханлыкъта ишлер о къадар ятышмай. Ханзаде-
лер озь аралары ве оларнен хан арасында чешит эмиш-де-
мишлер нетиджесинде анълашмазлыкълар, зытлашмалар
эп девам эте.

Бу арада Къаплан Гирей черкезлернинъ Беслени къаби-
леси тарафындан ольдюрильген Шахбаз Гирей Султан-
нынъ интикъамыны алмакъ ичюн хандан ве къалгъайдан
изин алып, черкезлер илине кете. Девлет Гирейни бу де-
реджеге кетирген Беслени къабилесине адден ашыр искен-
дже япа. Хан Къаплан Гирейнинъ бу арекетлерини такъдир
этмеди ве оны азарлады. Къаплан Гирей бу мунасебетни
генчлик шанына ляйыкъ санмады ве хангъа ачувланып,
Кефеге, о ерден де Истанбулгъа кетти.

Къырымнынъ ичинде вазиет бойле бир хавфлы алда ол-
масынен берабер, руслар да Къырымгъа уджюм этмек ме-
рамынен азырлыкълар коре эди. II Девлет Гирей хан бу ал-
ны Истанбулгъа бильдирди. Русларнынъ якъын бир заман-
да Къырымгъа ве Османлы девлетине уджюм этеджегини
айтты. Истанбул укюмети исе, бир тешкериджи ёллап, акъ-
икъый вазиетни бильмек истеди. Руслар кельген тешкерид-
жини къабар иле эльге алдылар ве онынъ падишагъа ба-
рып, бу ерде хан дегени киби вазиет олмагъаныны сёйле-
месини риджа эттилер. Тешкериджи Къырым ханы берген
малюматлар асылсыз дие падишагъа етиштирди. Хан озь
къабаатыны садыкълыгында коръди. Падиша исе оны тах-
ттан эндириди.

Тахттан тюшюрильген II Девлет Гирей ерине аджы Се-

лим Гирей дёртинджи кере хан тайин этильди. О Истанбулдан чыктып, Дунай агъызындаки Килия къасабасына кельди.

Амма, II Девлет Гирейнинъ ханлыкътан эндирильгенини анылагъан Къырым улемасы, беклери ве мырзалары ондан айырылмайджакъларына емин эттилер. II Девлет Гирей исе, оларгъа бу ишнинъ астындан чыктып оламайджакъларыны, бунынъ ичюн озылерини де, оны да къолайсыз алгъа къоймамаларыны риджа этти. Амма, олар разы олмадылар. Бирден Къарасувбазар шеэри янындаки Акъкъая деген ерге топланды ве «Тахткъа сенден башкъа ким кельсе де баш эгмемиз, дженклеширмиз. Атта аджы Селим Гирей кельсе биле, онынънен де дженклеширмиз. Акъкермангъа барайыкъ, Османлыгъа риджа этейик. Къабул этмесе, онъа да баш эгмемиз», дие Акъкермангъа баралар. О ерде булунгъан Оракъ ве Мамай къабилелеринен анылашып, иттифакъ тизелер ве аджы Селим Гирейни беклейлер.

Белли ки, улемалар, халкъ арасында аджы Селим Гирейнинъ итибары буюк эди. Бунынъ узерине Кефе муфтинининъ аджы Селим Гирейге къол туткъан фетвасы даркъа-тылды. Бу ал Девлет Гирейнинъ тарафдарлары ичине къоркъу салды. Нетиджеде аджы Селим Гирей хангъа эр кес таби олды.

Бойледже, II Девлет Гирей башта черкезлер больгесине къачты. Сонъра Тамандан геминен Балыкълавагъа кечти ве о ерден де Истанбулгъа кетти. Истанбулдан Родос адасына сюрюльди.

Къырым тахтындан эндирильгенлер эписи Истанбулгъа бара, Османлы девлетине теслим ола, Родос адасына сюрюлерек яшамагъа разы ола эдилер. Буларнынъ къабаатсызлары, сонъундан итиядж сезильген такъдирде, янъыдан Къырымгъа хан тайин этиле эдилер.

Экинджи дефа II Девлет Гирей Къырымгъа 1707 сенеси хан тайин этильди. Тамам шу вакъытта Русиенен Османлы девлети арасында дженк башлады. Руслар устуне 40 бинъ аскернен уджюм япкъан II Девлет Гирей Русиеге таби олгъан Запорожье казакларыны Османлы девлетине таби япа. Пек чокъ малны эльге кечире. Бир чокъ рус койлерини якъып-йыкъа.

Бу вакъытта Русие падишасы 1711 сенеси буюк бир ордунен Эдирнеге бармакъ ичюн ёлгъа чыкъа. Бундан хабер-

дар олгъан II Девлет Гирей хан буюк огълу Джихан Делини къалгъай тайин этип, Къырымны къорчаламакъны онъа быракъып, озю атлы ордусынен Акъкерман тарафкъа аретке эте. Прут неэри сайлине якълашкъанда, рус ордусына расткеле ве онынънен дженкке тутуша. Руслар дженкleshюв нетиджесинде баягъы къуветлерини гъайып этелер. Лякин, рус чары Дунай боюна энмеге гъайрет эте. Бу вакъытта Балтаджы Мехмет Паша, Османлы ордусы Еничарлар агъасы Юсуф Паша ве дигер везир ве команданларнен Дунай неэрининъ сагъ кенарындаки Исакъаджы къасабасына кельген ве неэрни кечмеге азырлана эди. Къырым ханы исе, оларгъа сыкъ-сыкъ хабер ёллап, деръал Дунайны кечип, онынъ янына кельмелерини риджа эте эди. Озь аскерининъ сайысы азлыгъыны, душманны Дунайны кечмеден артына къайтармакъ керек олгъаныны бильдире эди. Баш везир Къырым халкъыны вефасызлыкъта къабаатлап, вакъыт джоя эди.

Бу заманда рус чары Буджакътаки къабиле буюкleri ве мырзаларына токътамадан мектюп ве адам ёллап, оларгъа буюк ваделер бере, оларны озюне чекмеге тырыша эди. Къабиле буюкleri ве мырзалар бу мектюплерни шу заман Къырым ханына ёллап, оны вазияттен хабердар эте эдилер. Хан да бу мектюплерни Османлы девлетине ёллаяракъ, падишаны вазиятнинъ не къадар джиддий олгъанына инандырмакъ истей эди. Амма, оларны шубелерден арындырып оламай эди.

Русие чары Тюркиедеки христианлар арасында беяннамелер дагъыттыра, христианларны Османлылар эсаретинден къуртараджагъыны яза ве язынынъ астына рус ве юнан императоры Биринджи Петр дие имза чеке эди.

II Девлет Гирей хан Османлы баш везирининъ ве янындаки команданларнынъ мерамларыны билерек, вазиятни падишагъа анылатмакъ ичюн, Дунайгъа кечти. Эртеси куню Еничар болукleri иле корюшти. Аркъаларындан баш командан Балтаджы Мехмет Паша да ордусынен этип кельди. Сабагъадже уджюм планлары тизильди. Саба эрте дженк башлады. 20 топ бир кереден атеш ачты. Лякин, руслар тар, алчакъ ве батакъ ерлерде булунгъанлары ичюн, чокъ аскерини гъайып этти. Дигер тарафтан да Къырым аскерleri русларгъа козь ачырмады. Русларнынъ къаршы аретке кечеджек къуветleri къалмагъанындан, эр тараф-

тан безз байракъларны саллап башладылар. Эмир иле атеш кесильди. Барыш аңлашмасы япылмагъа къарар берильди. Девлет Гирей бу ишке итираз бильдире. Булардан отърю, хан иле Османлы падишасы арасына сувукълыкъ тюше. Ханны къабаатлавлар нетиджесинде ханлыкълан эндириле ве Родос адасына сюрюн этиле.

II Девлет Гирей экинжи сефер 8 йыл 5 ай ханлыкъ эте, 70 яшында бу дюньягъа козь юма. Визе къасабасында дефн этиле. Айбетли, къараман бир киши олгъан.

II ГЪАЗЫ ГИРЕЙ

Девлет Гирей хангъа дарылып ве исян этип Буджакълан къабилелер къатына кеткен II Аджи Гирей бабасы аджи Селим Гирей тарафындан афу этильген эди. Мемлекетни идаре этювде ве къабилелер арасында теджрибе арттыргъаны себебинден, улкъесини идаре этювни тюзюн бир ёлгъа къоймагъа наиль олды. Нуреддин султаны къарышыкълыкъларны ятыштырмакъ ичюн черкез илине ёлланды.

1705 сенеси Багълчасарайда веба хасталыгъы зуур этти. 1704 сенеси хан тайин олунгъан II Гъазы Гирей Кезлевге кочти. Къутлу Мырзанен Къарт Мырза исимли кишилер Юсуф Пашаны къабар иле къандырып, сербестлик истеги-нен, аякъкъа къалкътылар ве бу истеклерини Юсуф Пашанынъ делъетинен Истанбулгъа бильдирдилер. Бундан хабар алгъан хан телъшланды ве Акъмесджит дживарындаки Сары Афыз денильген ерде беклерни, мырзаларны ве халкътан илери кельгенлерни топлады. Юсуф Пашанынъ истифагъа чыкъмасы истенилерек Истанбулгъа риджа ёлланды.

Бундан сонъ Юсуф Паша вазифесинден азат этильди. Лякин, къыскъа бир муддеттен сонъ с текрар ерине къоюлды. Хангъа къаршы тургъанлар джесаретленип, гъайрыдан аякъкъа къалкътылар. Бу сефер хан агъасы Мустафа агъа да оларгъа къол тутаракъ Истанбулгъа барып, хан узеринден шикает этти. Бойледже II Гъазы Гирей ханлыкълан эндирильди.

II Гъазы Гирей 1704—1707 сенелери арасында 2 йыл учъ ай хан олды. 36 яшында чума хасталыгъы нетиджесинде вефат этти.

КЪАПЛАН ГИРЕЙ

Къаплан Гирей аджы Селим Гирейнинъ огълудыр. О басы Родоста сюргюнде олгъан вакъытта догъгъан эди. 1707 сенеси хан тайин олунгъан Къаплан Гирей къардашы Менъли Гирейни озконе къалгъай тайинледиди.

Черкезлер эскиден берли Къырым ханлыгъына табий эдилер. Амма, аслы баш эгмеге истемей, базада да баш къалдырып, ханны узурсызлай эдилер. Макъсатлары сербест оларакъ яшамакъ эди. Лякин, бу ниетлерини ерине кетирип оламадылар. Бунынъ ичюй де юртлары Бештавны ташлап, даа сарп ве имаеленмеси къолай олгъан Бельчнеджан денильген ерге кочтилер.

Къаплан Гирей хан черкезлернинъ макъсат ве гъаелерини анълады, оларнынъ узурьна эльчи ёллап, не ичюн бойле япкъанларыны, кимнинъ изнинен анда баргъанларыны тефтишледиди, эгер эски яшагъан ерлерине къайтып кельмеселер, джезалайджагъыны бильдирди. Черкезлер исе, къабилелерининъ чокълугъына ве юртларынынъ сарплыгъына ишанып, ханнынъ эмрине бойсунмадылар.

Хан 1707 сенеси къалгъайы Менъли Гирейни зиядедже бир къуветнен черкезлернинъ узерине ёллады. Черкезлер кене баш эгмедилер. Аксине, чарпышмагъа кириштилер. Менъли Гирей мувафакъиетсизликке огърап, Къырымгъа къайтмагъа меджбур олды.

Къаплан Гирей хан энди черкезлерге гузель бир дерс бермек вакъты кельди дие тюшюнди. Буджакъ ногъайларындан, къырымтатарлардан ве Джане черкезлеринден топлагъан буюк бир къуветнен сучлуларнынъ устуне юрюш япты. Бу кересинде черкезлер Къырым ханына итаат этеджеклерини, лякин эски ерлерине дёнмейджеклерини бильдирдилер. Къаплан Гирей хан оларнен бойле лакъырды этип, бир нетиджеге келинмейджегине инанып, башкъа бир шиддетли чаре кормек къарарына кельди. Аскерлеринен Дербент агъызында уджюмге кечти. Акъшамгъа къадар дженклешкен хан гъалебе къазанды. Ханнынъ о ердеки ишлерини идаре эткен Али агъа ве базы эмекарлар черкезлернинъ теслим олмакътан башкъа чарелери къалмагъаныны сёйлеерек, оларны афу этмесини риджа этти. Хан бу сёзлерге инанды ве оларны аджып, аскерини кери чекти.

Хан ордусында булунгъан черкезлер баш къалдыргъан

черкезлерге хабер берип, геджелейин ханнынъ ордусына апансыздан уджюм этмелерини, бунъа озылерининъ де къа-тыладжакъларыны бильдирдилер. Черкезлер сабагъа якъын эр тарафтан бир кереден атеш ачып, уджюмге кечтилер. Къырым ордусында олгъан бир чокъ беклерни, мырза ве улемаларны къатлы эттилер.

Бу ал юз бергени себебинден падиша Къаплан Гирейни тахттан эндириди. Бу вакъиалар бир йылнынъ ичерисинде олып кечти.

Эвельде язылгъаны киби, шу сене тахткъа II Девлет Гирей отуртылды. 1713 сенеси о сучлу танылып, Родос адасына сюрюльген эди. Онынъ ерине экинджи дефа Къаплан Гирей хан олды. Падишанынъ эмиринен Хотин къалесини тамир эттириди. Бу девирде Османлы Девлети Австрия дженкини башлагъан эди. Хан дженкке давет олунды. Къырымдан Белградкъа кельген вакътында дженк биткен эди. Бунынъ ичюн де тахтындан эндирильди.

Бойледже, о экинджи кере Къырымгъа учъ йыл даа ханлыкъ япты.

Падиша Биринджи Султан Махмуткъа япылгъан тазыйкъ нетиджесинде тахттан эндирилген II Меньли Гирейнинъ ерине 1730 сенеси Къаплан Гирей учонджи кере Къырым ханы олды. О, Къырым улемасы, мырзалары ве халкъ арасындаки хошнутсызлыкъларны, зытлыкъларны шиддет ве зулумдан, апс ве интикъам алуудан зияде, эйилик, йымшакълыкъ ве афу этюв ёлларынен аль этмекнинъ даа айдалы оладжакъы къанаатинде эди. Буны падиша да догъру таныды. Къаплан Гирей бу тюшюндженен Лехистанда булунгъан Чырчыр Мехмет агъа, Къара Девлет агъа иле Ширин мырзаларыны ве Лимни адасында апсте булунгъан Джантемир огълу Мустафа мырзаны ве Девлет Гирейнинъ бутюн айле-акърабаларыны афу этти ве Къырымгъа чагъырды. Къырымнынъ илери кельгенлеринен базы ногъай къабилелерининъ илери кельгенлери арасындаки даргъынлыкъны ортадан къалдырып, оларны барыштырды.

Къаплан Гирей хан 1734 сенеси Иран сеферине давет олунды. Хан, атлы аскерлеринен дженкке къатылмакъ узере Кавказда Демиркъапыгъа баргъанында Османлы-Иран анълашмасы япылды. Хан Истанбулгъа чагъырылды. 1735 сенесининъ ноябрине якъын бир кунъде русларнынъ 100

бинъ адамлыкъ аскери Къырымгъа бастырып кельмекте олгъаны хабери алынгъанынен, деллялар вастасынен буюн Къырым эалисине хабер бериле — эр кес Ватан мудафаасына чагъырыла. Яш-къарт Ор тышына чыккып, Къырымны къорчаламагъа азырлана. Лякин, бу адамларнынъ эксериси зайыф, такъатсыз, дженклешмеге аджиз кишилер эдилер. Чюнки, къуветли, кучъли, курешке ярайджакъ джеми эркеклерни хан алып, Иран-Османлы дженкине кеткен эди.

Руслар Къара Чокъракъ деген ерге кельгенлеринде шиддетли бир къар фыртынасына тутулалар. Къар ойле ягъа ки, козь ачырмай. Къарнынъ къалынылгъы атларнынъ къарнына къадар юкселе. Бу алдан руслар къоркъа ве кериге къайталар. Бойледже, Аллахнынъ ярдымынен къырымлылар буюк бир телюкеден къуртулалар.

Бу олып кечкен вакъиалардан сонъ, къырымтатарлар русларгъа асла инанмакъ керек олмагъаныны, оларгъа къаршы эр вакъыт азыр турмакъ кереклигини даа эйи анълайлар. Аман бир мектюп язылып, хангъа ёлданыла. Вазият хангъа анълатыла. Хан бу иштен эвельдже хабердар олгъан амма, аскерлерине чылгъынлыкъ келир дие буны гизлеген. Аскерлернинъ команданлары къадынларынынъ, балаларынынъ душман зульмине огърайджакъларыны сёйлеерек, хандан аман Къырымгъа дёнильмесини риджа эттилер. Башында хан падишанынъ изни олмагъаны себебинден, бу ишнинъ нетиджеси фена олур десе де, команданлар оны кери дёнмеге разы эттилер. Къыш шиддетли, къар чокъ ягъгъаны ичюн юрмек зияде кучъ олды. Орду бинъ бир захмет иле Къабарда улькесине келип етти. Бу ерде бир къач кунъ раатлангъандан сонъ, текрар ёлгъа чыккылды. Тамангъа етип кельгенлеринде къаршыларындан Истанбулдан ёлланылгъан Ахмет агъа чыккыты. Падишанынъ ханны Истанбулгъа чагъыргъан ферманыны берди. Бунынъ себебинден хан Истанбулгъа ёл тутты. Лякин, Къылбурун къалеси якъынындаки Улакълы Кермангъа кельгенде русларнынъ буюк бир къуветнен Къырымгъа янъыдан уджюмге азырлангъаны хабери эшитти. Бойледже, Истанбулгъа барувдан вазгечип, Къырымны къуртармакъ ичюн арткъа къайтты.

1736 сенеси Азав къалесинден кельген хаберлерге коре, русларнынъ 100 бинъ аскернен бу къалени сарып алгъанла-

ры аңлашылды. Бу ал Истанбулга бильдирильди. Къаплан Гирей ордусынен душманны Ор къапысындан тышта беклемек къарарына кельди. Едисан къабилеси де бутюн малы ве эшьясынен Къырымга кельди ве, сияланган алда, аскерлернен берабер душманны бекледи. Ханнынъ аскери аз дегиль эди амма, атешли сиясы, бильхасса топлары аз эди.

Арадан 15 кунъ кечкен сонъ, руслар Гъазы Керман къалесине кельдилер. Сефер Гъазы мырза русларны козэтмек ичюн кеткен эди. Рус атлы аскерлери оны ханнынъ аскерлери турган ергедже къувалап кетирдилер.

Руслар учъ команданнынъ къолу астында 30 бинъ адамнен сефер айынынъ биринджи куню Ор къалесине уджюм эттилер. Ханнынъ ве къабилелернинъ азыр турганларына къаршы рус атлылары шиддетли уджюмге кечтилер. Лякин, ханнынъ атлы аскерлери оларга даа да шиддетли джевап къайтарды. Руслар бунга даянамадылар ве артларына къайтмагъа меджбур олдылар. Арадан учъ кунъ кечкен сонъ, руслар бутюн къуветлери ве топларыны алып, текрар уджюмге кечтилер. Ордусынынъ этрафы арабаларнен сарылы эди. Аскерлерининъ эписинде атешли сия бар эди.

Къаршы уджюмге къувети етмейджеги себебинден хан ордусы Къара Джылгъага, ондан да Къанлы Джакъ деген ергедже чекильмеге меджбур ола. Амма бу ерде къалып оламай, Ор къапыдан Къырым ичерисине кире. Хан аскерлери къараманане курешкенлерине бакъмадан, рус ордусы сайы джеэтинден чокълугъы ве сия къувети устюнлиги ичюн ве Истанбулдан да ярдым кельмегенинден, хан аскерлерининъ учъ кунъ тырышып къаршылыкъ косьтергенлеринден сонъ, руслар дёрдюнджи куню Батчыкъ Эндеклергедже ичери сокълуддылар. Бу вакъытта ханнынъ Ор къалесинде булунган аты бир къуршун иле телеф этильди. Хан джаныны зорнен къуртарды. Къалеле сарымда къалган аскерлернинъ эписи шейт олды.

Хан кене аскер топлай ве Ор къалесини къуртармагъа ашыкъа. Лякин, руслар энди къалени эльге кечирген эдилер.

Бундан сонъ, руслар Къырымнынъ ичине юрелер ве Къара Догъаны, ондан да сонъ Кезлевни ишгъаль этелер. Экисини де ягъмалагъандан сонъ, якъып-йыкъалар. Русларны токътатаджакъ къувет ёкълугъындан олар Къарасув-

базар ве Акъмесджит шеэрлерини де эльге кечирдилер. О девирде Къырымда зуур эткен чума хасталыгъы нетиджесинде пек чокъ рус оле. Бундан къоркъкъан руслар 94 кунъден сонъ Къырымны ташлап кетелер. Лякин, кеткенлеринде Селим Гирей хан тарафындан тешкиль этильген зенгин ве дегерли китапханени якъалар, Ор къалесининъ кулюни кокке савуралар.

Къырымда юз берген бу киби вазиятлер нетиджесинде 1736 сенесининъ сонъунда Къаплан Гирей ханлыкътан эндирильди ве Сакъыз адасына сюрдюн этильди.

Къаплан Гирей дёртюнджи кере Макъсут Гирей ханнынъ ерине 1770 сенеси хан тайин этильди. Лякин, бу кересинде о II ай ханлыкъ эткен сонъ, озюнинъ разылыгъынен тахттан кетти. О сиясетте ве девлетни идаре этювде меаретли, джесюр ве тедбирли эди. Хастаджан олгъанындан 60 йыл омюр коре ве Къырымгъа эписи олып II йыл 6 ай ханлыкъ эте.

III КЪАРА ДЕВЛЕТ ГИРЕЙ

Къаплан Гирей экинджи кере хан олып, Османлы падишасы тарафындан 1736 сенеси тахттан эндирильген сонъ, шу сенеси онынъ ерине III Къара Девлет Гирей ханлыкъкъа тайин этиле. Онынъ тахткъа отурувы да шу сенеси Австриянен Османлы девлети ортасында башлагъан дженкке буюк бир къувет иле къатылмасы шарт къоюла. III Къара Девлет Гирей аскер топламакъ макъсадында Буджакъ улъкесине кете. Къалгъайыны да аскерлеринен кельмеси ичюн Багъчасарайгъа ёллай. III Къара Девлет Гирейнинъ бу арекетлеринден хабердар олгъан къабиле беклери, мырзалары, улема ве халкъ онынъ ханлыгъыны къабул этмейлер. Истанбулгъа ариза ёллап, озюлерининъ итиразларыны бильдирелер. Истанбул укюмети Къырымдан кельген бу къуветли ве бирликли истекни ерине кетире, 1717 сенеси III Къара Девлет Гирейни тахттан эндире.

III СЕАДЕТ ГИРЕЙ

III Сеадет Гирей 1717 сенеси тахткъа отура. Илк баарь-де Османлы ордусына къатылмакъ ичюн чагъырыла. Кышыны Буджакъта кечирген Кырым ханы вакъытында Османлы ордусына барып ете. Амма, о вакъытта энди душманнен барыш япылгъан ола. Хан Падишаны корип, бу алны хайырламакъ ичюн шу заманы Эдирнеге бара. Сонъра исе, Кырымгъа къайта.

Бу девирде черкезлер кене къозгъалып башлайлар. Хан, буны бастырмакъ макъсадында огълу Салих Гирейни о якъкъа ёллай. Салих Гирей о ерден бабасына вазиятнинъ насыл экенининъ хаберини бере. Бу хаберге коре, 1719 сенеси Кыбардагъа сефер япыла. Кырым аскерлери о этрафта бир йыл вакъыт кечирелер.

Черкезлер Кырым ханынынъ мерамына къаршы озъ халкъы арасында керек тедбирлерни корелер.

Бу сырада Кырымда мырзалар, беклер арасында мевджут олгъан анълашмазлыкълар эп алевлене. Арада бир де белли эки къабиленинъ эвлятларынынъ никяхланма меселеси этрафында да къалабалыкъ чыкъа. Бу ишке хан къаршып, ферман чыкъара. Бойледже, илдаалар эп арта ве ширин къабилесининъ беклери, мырзалары ве илери кельгенлери III Сеадет Гирей хангъа баш уруп, онынъ тахттан чекильмесини истейлер. Нуреддин Султан бу фесатчыларны эзмек кереклигини истесе де, хан оны динълемей ве 1724 сенеси тахттан истифа эте.

III Сеадет Гирей 70 йыл омюр коре, 7 йыл 11 ай ханлыкъ япа. Озю йымшакъ табиятлы, джесаретсиз бир адам ола. Янболу къасабасында дефн этиле.

II МЕНЪЛИ ГИРЕЙ

III Сеадет Гирей озъ истегине бинаэн тахттан кеткенден сонъ, Османлы падишасы III Султан Ахмет о вакъыткъа къадар идаре этюв сиясети догъру олмагъан эсап этип, деръал баш везир Ибраим Пашаны Сиявуш Пашанен берабер яшагъан Кыяплан Гирей ве Менъли Гирей иле гизли музакереде булунмагъа ёллай. Баш везир Кыяплан Гирейге

падишанынъ ханлыкъны къабул этмесини истегенини айта.

Къаплан Гирей падишанынъ сёзлерини догъру таный амма, мушкуль бир заманда озъ узерине месулиет алмагъа сагълыгъы мусааде этмегенини бильдирип, афу сорай. Бундан да гъайры, о эки кере ханлыкъ япкъанда къалгъай вазифесинде булунгъан, баягъы теджрибе арттыргъан къардашы Менъли Гирейнинъ бу вазифеге лыйыкъ экенини, эгер беджерип оламаса, онъа эр джеэттен ярдымджы оладжагъыны айта.

Баш везир онынъ сёзлерине разы ола. Падишагъа дялялетте булунып, II Менъли Гирейни тахткъа отурттыра.

II Менъли Гирей хан олгъанынен къалгъайы Сефа Гирейни 6 бинъ атлы аскернен Иран дженкинде Османлыларгъа ярдымгъа ёллай. Аксине, падиша 10 бинъ атлы аскер сорагъан экен. Хач пуреддин Селямет Гирейнинъ команданлыгъы алтында 5 бинъ атлы аскер даа ёллай.

II Менъли Гирей Къырымгъа къайтып кельген вакътында мемлекет къарышыкълыкъ ичерисинде эди. Ханнынъ биринджи иши бу вазиятти тюзетмек олды. Къарышыкълыкъны чыкъаргъанларнынъ илери адамларыны юксек идаре вазифелерине тайинледди.

1726 сенеси II Менъли Гирей бир ферман иле бутюн мемуларны, улема ве илери кельген адамларны Багъчасарайда топлашувгъа давет эте. Лякин, бу топлашувда нелер акъкъында сёз оладжагъыны бильмегенлер чешит эмиш-демишлер даркъаталар, базы мырзалар Багъчасарайдан къачалар. Буны дуйгъан хан эр тарафкъа такъипчилер ёллай. Муфти, Къырым улемасынынъ къаршы олгъанына бакъмадан, къачкъан мырзаларнынъ малларынынъ тутуп алынмасына фетва бере. Бу фетваны къадылар иджра этелер. Къачкъанлардан якъалангъанлар асылалар, бир къысмы да теслим олгъанлары ичюн афу этилелер.

Ирандаки Къырым атлы аскерлерининъ башында булунгъан ве исъянгъа тешвикъ эткен къалгъай Сеадет Гирей Копюрлюзаде Абдулла Паша тарафындан тутулып, Сакъыз адасына сюрдюрюлди. Улемадан сайылгъан фесатчы Абдусамет эфенди джезасы берильмеси ичюн Истанбулгъа йибериле. О ерде башта апске къоюла, сонъра ольдюриле.

Бойле шиддетли тедбирлер, берильген джезалар нетиджесинде Къырымда анархия сёндюриле. Османлы падиша-

сы II Менъли Гирейни Истанбулгъа чагъыртып, онъа iltifat косьтере.

Бу вакъытта Истанбулда да III Султан Ахметке къаршы башкъалдырыла ве о 28 сене отургъан тахтыны 1730 сенеси агълай-агълай быракъмакъ зорунда къала. Онынъ ерине I Махмут падиша ола. II Менъли Гирей Къырым ханы тах-тындан эндириле.

1737 сенеси, II Фетхи Гирей ханлыкътан тюшюрильгенден сонъ, II Менъли Гирей экинджи кере Къырымгъа хан тайин олуна. Бу девирде Тюркие-Русие ве Тюркие-Австрия дженклери девам эте эди. Руслар Къырымгъа да уджюм эте эдилер. Хан оларны деф этмекнен мешгъуль эди. Османлылар ве къырымлылар бу дженклерде мувафакъиетлер къазандылар. Русие ве Австрия барышмакъ истедилер. Барыш шартларыны къонушмакъ ичюн хан Истанбулгъа чагъырылды.

Япылгъан барыш шартларына коре, руслар баягъы ерлерни Тюркиеге береджек, сынъырыны денъиштиреджек. Русие не вакъыт дженк ачса, Австрия да русларнынъ. Османлыларны енъип, топракъ къопараджагъыны тюшюне, озю де бу ягъмадан къуру къалмамакъ ичюн Тюркиеге дженк илян эте эди. Я да Австрия Тюркиеге дженк ачса, Русие онынъ Балкъанларгъа барып чыкъаджагъыны тюшюнип, аман Тюркиеге къаршы дженк ачмагъа азыр тура эди. Бу сиясет эки девлетни Тюркиеге къаршы куреште бирлештире. Бу ал узун вакъыт сюре. Тюркие бундан чокъ зарар коре.

Тюркие бу эки императорлыккъа къаршы чыкып, оларнынъ уджюмини деф этмек къуветини гъайып эткен эди. Бу ал айны вакъытта Къырым ханлыгъынынъ да буюк зарар коръмесине себеп ола эди. Къырым сыкъ-сыкъ сагъдан, солдан русларнынъ уджюмлерине огърай, сыкъыштырыла эди. Русларнынъ гъаеси Къырымны эльге кечирмек эди.

Бундан макъсат — Османлы девлетининъ ог ве сынъыр къоруджысы эсап этильген бу къалени йыкъмакъ, Тюркиеге денъизден ве къарадан баргъан ёлларны ачмакъ эди.

II Менъли Гирей 1739 сенеси рамазан айында 60 яшын-да вефат эте. Багъчасарайдаки хан джамисининъ тюрбесине комюле. Акъыллы, тедбирли ве эдип бир киши олгъан II Менъли Гирей 8 йыл 6 ай ханлыкъ япа. Бу девирде Къара-

сувбазар шеэринде джами, текке, Буджакъта медресе инша эттире.

II ФЕТХИ ГИРЕЙ

II Фетхи Гирей Къаплан Гирейнинъ сонъки ханлыкъ девиринде Ирангъа кеткен Къырым атлы аскерлерине командан эди. Бу ерде хызметини япкъан сонъ, Истанбулгъа бара ве андан да Къырымгъа къалгъай тайин этилерек ёлланыла. Къаплан Гирей 1736 сенеси ханлыкътан эндирилгенинен, онынъ ерине кече. Джесюр, тез ве атеш табиятлы бир адам олгъан.

О йылы Къырым эр яндан бахтсыз экен: бир тарафтан къытлыкъ ве ачлыкъ, дигер тарафтан да веба ве чума хасталыкълары зуур эте. Чаресиз халкъ ойле тюшкюн вазиятке келе ки, учъ бучукъ асыр девамында аким оларакъ яшагъан ватанына биле умютсизлене. О йылы Къырымнынъ энъ файдалы къалеси олгъан Азав къалеси де русларнынъ элине кече.

Кузь куньлеринден биринде хан Къарталда отургъан Сердар Сейит Мехмет Пашанынъ даветине бинаэн, янындаки адамларынен, Къызыл Агъачкъа, о ерден де бераберликте Буджакъкъа кетелер. О девирде де немсе къыралы ёллагъан эльчи вастасынен Османлы девлетинен Русие арасында барыш анылашмасы япыла. Албуки, бу анылашма бир алдав олып чыкъа. Чюнки, бир къач афтадан сонъ Австриянен Москва иттифакъ олып, эхли мусульман узерине уджюм этелер. Австрия ордусы бир къач улькени запт этип, Москва генералы Мюнних бир чокъ мусульманларны эсир ала. Генерал Лисин де Къырым устюне бастырып келе. Чекичке къалесине кире. Азав денъизинден бинъ къадар геминен топ ве силя кетирип, Татлыбулакъ деген ерде истихкам (укрепление) япа. О ерден Арабаткъа догъру юре. Аслында руслар Къырымгъа башкъа ерден кечип оламайджакъ эдилер. Хан ве сераскер Паша аскерлеринен русларны Арабатта беклей эдилер. Чюнки, Сасыкъ адынен белли Чекичке дересининъ Къарасув неэрини къошулгъан ерде бир яан адам кече биледжек ер бар олса да, о ерден атлынынъ биле кечмеси кучъ эди. Бу себептен душманнынъ о ерден келеджегини акъылгъа кетирмейлер. Албуки, руслар

саллар ясап, топларынен бирликте Беккермандан кечкен-лери корюле. Бундан гяфлет кялгъан ислям аскерлерине душман апансыздан уджум этип, дагъыныкъ олгъанларынынъ эписини телеф эте. О ерден Къарасув шеэрини догъру кете. Душман бир тарафтан кечкен еринде булунгъан койлер ве къасабаларны ягъма эте, дигер тарафтан Къарасув шеэрини атешке, топкъа тута. Къадынлар, балалар, къартлар ве хасталар фигъан котерелер. Лякин, буны бир кимсе эшитмей. Къалмыкъ аскерлери халкъкъа зорбалыкъ япа ве шеэрни якъалар. Тамам бу вакъытта Османлынынъ аскерлери ярдымгъа етишелер. Акъ Ор денильген ерден душман узерине топ ягъдыралар. Душман бундан къоркъаракъ, шеэрни быракъып къачмагъа меджбур ола.

Бу фелякетлер II Фетхи Гирейнинъ эхмаллыгъы ве тедебирсизлиги дие бакъылып, 1737 сенеси о тахттан эндириле.

II Фетхи Гирей 50 йыл омюр коре. Бир йыл ханлыкъ япа. Виза къасабасында Аяз Паша джамисиндеки тюргедефн этиле.

II СЕЛЯМЕТ ГИРЕЙ

II Менъли Гирей 1739 сенеси вефат эткенден сонъ, Къырымгъа II Селямет Гирей хан тайин этиле. О заманда руслар тарафындан якъылып-йыкългъан Багъчасарай шеэрини янъыдан къурдыра. Хан джами ады берильген бир джами яптыра.

1741 сенеси II Селямет Гирей Истанбулгъа давет олуна ве бу ерде падиша I Махмутнен корюше. Къырымгъа къайткъанындан бираз вакъыт сонъра руслардан алынгъан эсирлерни, анълашма шартларына бинаэн, сербест быракъмасы керек олса да, буны япмай. Албуки, буны эда этмеси ичюн падишадан ферман да алгъан эди. Бу вазифени беджермегени ичюн о тахттан эндириле. Гелиболу къасабасында яшамагъа меджбур этиле. Бир муддет сонъра исе, афу этиле ве Янболу дживарындаки Фындыкълы коюнде яшамасына мусааде бериле.

II Селямет Гирей темиз къальпли, диндар, хайыр этмеге севген бир адам олгъан. 60 йыл омюр корьген, 3 йыл 9 ай ханлыкъ япкъан.

II СЕЛИМ ГИРЕЙ

II Селямет Гирей 1743 сенеси тахттан эндирильгенден сонъ, онынъ ерине II Селим Гирей хан тайин этиле. О де-влетни идаре этювде, джиддий ве серт олгъаны себебин-ден, халкъ онъа Къатты Селим Гирей адыны бере. Анълаш-ма муджиби рус эсирлерини сербест быракъа. Бунынъ ичюн падиша онъа сайгъы косътере. Истанбулгъа чагъы-рыла. О ерден къайткъандан сонъ, хасталана ве 1748 сенеси вефат эте. О Хансарай багъчасына дефн этиле.

II Селим Гирей 40 йыл яшай, 4 йыл 9 ай ханлыкъ япа.

АРСЛАН ГИРЕЙ

II Селим Гирейнинъ вефатындан сонъ, 1748 сенеси онынъ ерине Къырымгъа Арслан Гирей хан тайин этиле. О мемлекетининъ илерилемеси ве янъы къуруджылыкълары-на зияде эмиет бере ве хызмет эте. Бу джумледен, руслар йыкъкъан Ор ве Арабат къалелерини гъайрыдан къурдыра, Учъ Оба, Чонгъар ве Чуваш истихкъмларына мукемликлер яптыра. Эндеклерни темизлете ве къалелердеки къорула-маларны чокълаштыра. Бойледже, русларнынъ уджюмле-рине къаршы имае къудретини арттыра. Хансарай янынъда бир медресе ве бир мектеп яптыра. Къалмыкъ ханлары-нынъ эллеринде булунгъан татарларны Къырымгъа кетире, оларнынъ бир къысмыны Арабат къалесине ерлештире.

Падишалар сарайында узун йыллар арем агъаларына оджалыкъ эткен къырымлы Риза эфендининъ тешвикъа-тынен 1756 сенеси тахттан эндирильген Арслан Гирей Сакъыз адасына сюргюн этиле, сонъра Гелиболуда отурма-сына изин бериле.

Арслан Гирей экинджи кере ханлыкъкъа тайин этиле амма, бу кересинде учъ айдан зиядеге сюрмей. О ильк хан-лыкъ девиринде юкъарыда яптыргъанларындан башкъа Кезлевдеки буюк джамини тамирлете, шеэрде чешмелер яптыра, эскилерини тамирлете. Визе къасабасында кимсе-сиз факъыр балаларны бакъмакъ ичюн вакъуф айыра. Эр-гене суву устюне бир копюр ясата.

АЛИМ ГИРЕЙ

Арслан Гирейнинъ ерине 1756 сенеси тайин олунгъан Алим Гирей яшлыгъыны Тюркиенинъ Авропа къысмында (Румэли) озъ халкъындан ве мемлекетинден узакъта кечиргени себебинден, халкънынъ урф-адетлерини бильмей эди. Халкъынен корюшювде, онынънен къонушувда къусурларгъа ёл бере эди. Бу себеплерден Алим Гирей мемлекетнинъ илери кельгенлеринен, халкъынен къошулып, анылашып оламады.

Буджакъ халкъы да Алим Гирейден хошнут ве мемнун олмады. Бу аллар онынъ тахттан эндирильмесине себеп олды.

Алим Гирей 70 йыл яшай, эки йыл бир къач ай ханлыкъ япа.

КЪЫРЫМ ГИРЕЙ

Алим Гирей 1758 сенеси тахттан эндирильген сонъ, онынъ ерине Къырым Гирей Къырымгъа хан тайин олунды. Онынъ хан олувына Буджакътаки къабилелер къол туттылар. Бунынъ киби де, Бендер къалесини муафаза эткен командан ве Исмаил велиси де онынъ хан олмасыны истеп, онынъ акъкъында эйи фикирлер бильдирильген мектюплер яздылар. Бойлеликле, Къырым Гирей Къырымгъа хан олды.

Къырым Гирей зевкъ ве сефаны севген, ички ве чалгъыны бегенген адам эди. Факъат, айны вакъытта, джесюр, сёзюни кечирген, тертип-низамлы ве итибарлы эди.

Къырым Гирейнинъ ханлыкъ девиринде Османлы-Русие дженки олды. Къырымнынъ атлы аскерлери бу дженкке къатылдылар. Бу дженк девиринде Къырымда Франция консулы оларакъ булунгъан Барон де Тотт хан янында булуна. Онынъ язып къалдыргъан хатырлавларындан белли олгъанына коре, Украинагъа япыладжакъ сефер акъкъында Истанбулда Къырым Гирейнен акъыл танышыларакъ, къарар берильген сонъ, Къырым беклерининъ Къурултайында да бу къарар къабул этиле. Веляетлерден аскер топламакъ ичюн эр ерге эмирлер ёлланыла. Эр секиз аиледен учъ атлы истениле. Бойлеликнен, уджюмге кечеджек учъ орду теш-

киль этиледжеги кьарарлаштырыла эди. Нуреддиннинъ 40 бинъ адамлыкъ ордусы кучюк Дон неэри узерине кетеджек, кьалгъайнынъ 60 бинъ аскерлик ордусы Днестрининъ сол тарафы бойлап илерилейджек ве ханнынъ 100 бинъ адамлыкъ ордусы да догърудан Украинагъа даладжакъ.

Топлангъан орду дженклешмеге догъру илерилеркен, ёлда расткельген бир тёпеликте Къырым Гирей ордуны топлу алда корьмек ниетинде бу ерде токъталмасына эмир бере. Бу ерде аскер сыра-сыра тизиле, эр бири 40 атлыдан мейдангъа кельген эки сыра алында 40 болюк ола. Барон де Тоттнынъ язгъанына бинаэн, Къырым Гирей руслардан алынаджакъ эсирлернинъ ольдюрильмемеси акъкында эмир бере.

Лякин, бу арада Османлы ордусынынъ Дунай бойларына догъру арекет эткени акъкында Истанбулдан кельген хаберлер къырымлыларгъа узун бир барыш ваде этмей эди. Къырым Гирей ёргъунлыгъыны савуштырмакъ ниетинде тешкиль эткен эгленджелер вакътында биле сакътлыкъны джоймай, янъы аскер бирликлерини топламагъа эмирлер бере эди.

Бу сырада хасталыкъкъа огърагъан Къырым Гирейнинъ янына Сирополо деген бир рум докторы келе. Бу докторнынъ Эфлакъ бейнининъ баш экими ве Къырымдаки эльчиси олгъаны, доктор хангъа бир илядж берген сонъ, онынъ вазиеъи даа да феналашкъаны сонъундан белли ола. Арадан чокъ кечмеден хан оле. Буларны о вакъытта янында олгъан Барон де Тотт хатырлавларында беян эте. Берильген иляджгъа зеэр къатылгъаны ве Сирополонынъ аман Эфлакъ бейнининъ янына кетюви къырымлыларнынъ шубесини арттыра. Бу вакъялар Къырым Гирей руслардан 15 бинъ эсир аларакъ, Буджакътаки Кавшан къасабасына къайткъан сонъ, 1769 сенеси юз бере.

Къырым Гирей биринджи кере 6 йыл бир ай ханлыкъ япкъан сонъ, тахттан эндириле. Лякин, арадан 4 йыл кечкен сонъ, 1768 сенеси экинджи кере тахткъа отура. Бу сефер о, 6 ай ханлыкъ япа.

Къырым Гирей ханлыкъ япкъан йыллары Багъчасарайда Диляра адына джами, Кавшан къасабасында бир джами ве бир къач чешме къурдыра. Багъчасарай дживарында ханларгъа махсус ашлама багъчасына пек чокъ пара арджлап, оны гузель бир шекильге кетире. Румэлинде яшагъан

Пинарбашы тиджаретчилигинде буюк бир сарай яптыра, этрафында гузель бир багъча вуджутке кетире.

II Екатерина 1763 сенеси Къырым ханына Никифоров адына бир адамны ханлыкънынъ меркезинде Русиени тем-силь этиджи консуллыкъны къабул эттире. Онынъ вазифеси рус туджджарларынынъ ишлерини незарет этмек олып корюнесе де, асылында эсас вазифеси Къырымдаки вазият-ни дикъкъатнен козетмек ве оны гизлидже рус укюметине бильдирмек эди. Никифоров Русие тарафындан Дон незри узерине япыладжакъ къалелер ичюн хандан изин къопар-макъны да беджерди. Энь муими, о Къырым ханлыгъы-нынъ сиясий, аскерий ве икътисадий вазиятлери акъкъын-да узун язылар язып, Екатеринагъа ёлламасы олды. Бу язы-ларда Къырым ханлыгъынынъ аскерий тешкили, мультю-ни идаре этюви, нуфусы, халкънынъ хангъа ве Османлы девлетине нисбетен психологик вазияти, ханлыкънынъ ке-лири, итияджлары, зайыф тарафлары тефсиллятлы оларакъ бильдириле эди. Никифоров даа да илери кете: хангъа базы меселелерде тазыйыкъ япмагъа, ханлыкънынъ ич ишлери-не къарышмагъа башлай. Халкъ арасында къарышыкълыкъ чыкъара. Бу шейлер дуялгъан сонъ, 1765 сенеси о аскерлер къорулагъан алда Ор къалесине кетириле ве о ерден де сынъырдан тышкъа чыкъарыла.

КЪАШКЪЫРНЫНЪ АНТЫ

Масал

Кунылерден бир кунъ кой этрафында бир къашкъыр пейда олгъан. Бу къашкъыр койден узакълашкъан айванларгъа аман бермей экен: къой, сыгъыр, эчки — не расткестирсе — богъа, парчалай ве ашай экен.

Азмы кече, чокъмы кече, къашкъыр хасталана да, къобанынъ ичинде джайылып къала. «Хасталыгъымнынъ себеби, башкъа айванларны ынджыткъанымдыр! — деп тюшюне. — Ант этем, бу хасталыкътан аман-эсен къуртулсам, энди ич бир айвангъа панджа тийсетмем», — дей.

Бир къач кунылерден сонъ къашкъырнынъ хасталыгъы савушып, о, къобадан чыкъа, хасталыгъы заманында озюне берген антыны хатырлай.

— Барайым, бутюн айванларгъа антымны бильдирейим, — дей. — Энди менден къоркъмасынлар, мен де олар киби масум ве мулайим бир айваным.

Мераметсиз юрегининъ йымшап кеткенине озю биле тааджипленип, чёльге чыкъа. Алан ичинде отлап тургъан бир аткъа расткеле. Ат ондан къоркъуп, къачмагъа ынтылгъанда, къашкъыр онынъ огюне чыкъа да:

— Къоркъма, достум, мен ант эттим, бугуньден сонъ, сизге токъунмайджагъым, — дей.

Атнынъ бунъа чокъ инанаджагъы кельмей, лякин къашкъыр адамджасына мулайим-мулайим савлыкълаша да, озь ёлуна кете. Ёлда эки къочкъаргъа, бузавгъа ве тавшангъа расткеле. Олардан эр бирининъ янында токъталып:

— Къоркъманъыз, ич биринъизге токъунмам, — дей. — Меним адым къашкъыр олса да, мен энди йыртыджы дегилим, — дей.

Къашкъыр озюнинъ юрек сырларыны айтып чыкъкъан сонъ, къобасына къайтып кельмеге къарар бере. Ана о, ачлыкълантан ве хасталыкътан, кучь ве такъаттан тюшкен бир алда, эвине догърула. Азмы кете, чокъмы кете, ачлыкълантан

кѣурсагы гырылдамагы башлаганыны дуй. Ёл ортасында токътала да, терен тюшюнджелерге дала:

— Бабам, дедем, бутюн сой-акърабам, этнен кечинген, — дей, — башкъаларыны богъмакъ, парчаламакъ ве ашамакъ сулялемизде адет олып кельген. Шай олгъанда, эльдиректен меним мераметли олмам аслы да кимге керек я? — дей. Дей де, аркъасына айланып, аткъа догъру ёл ала.

Ат кене эвельки еринде отламакъта экен. О, къашкъырыны корьгенинен, меселенинъ асылыны анылай, лякин къоркъусыны бильдирмеден, айнеджиликке ура.

Атнынъ янына келип еткен къашкъыр:

— Мен сени ашамакъ истейим, — дей.

Ат башыны тѣбен алып:

— Э, не япайым, ашасанъ-ашайсынъ даа, — дей. — Лякин ольмезден алдын санъа буюк бир риджам бар. Меним арт аягыма мых кирген эди, о мени пек раатсызлай. Башта оны чыкъар да, сонъ не япсанъ, япарсынъ.

Къашкъыр разы олып, атнынъ арт аякъларына якъынлаша. Ат исе бутюн кучюнен арт аягыны къашкъырнынъ башына яндыра. Ахмакъ къашкъыр юварланып кете ве эсини джоя. Эссизликте азмы ята, чокъмы ята, насыл да олса, козылерини ачып къарагъанда, энди атны тапсанъ ал. Къашкъыр зар-зорнен аякъкъа къалкъып, тентир-ментир юрип, кене де къысмет арамагы кете. Тюртюшип отургъан эки къочкъаргъа расткеле.

— Мен сизни ашамакъ истейим, — дей.

Къочкъарлардан бири:

— Э, не япайыкъ, ашасанъ-ашайсынъ даа, — дей. — Лякин башта бизим арамыздаки давамызны чез. Мына бу ер бабамыздан къалгъан асабалыкътыр. Биз бу ерни болюшмек ичюн чекишемиз. Санъа риджа этемиз, арамызгъа кир де, бизни барыштыр.

Къашкъыр разы олып, тюртюшмекте олгъан къочкъарларнынъ ортасына кире. Къочкъарлар исе бундан файдаланып, экиси де эки тарафтан озьлерининъ сиври бойнузларынен ахмакъ къашкъырны тюрткючлей берип, эсини ала-лар. Эссизликте азмы ята, чокъмы ята, насыл олса да, козылерини ачып къарагъанда, энди къочкъарларны тапсанъ ал. Къашкъыр зорнен аякъкъа турып, саллана-саллана къысмет арамагы кете. Зар-зорнен бузавнынъ янына барып ете:

— Мен сени ашамакъ истейим, — дей.

Бузав:

— Э, не япайым, ашасанъ-ашайсынъ да, — дей. — Лякин санъа риджам бар. Бойнузым янындаки яраны къопа-рып ташла да, ич олмадым ольмезден алдын бир къач дакъ-къалар онынъ агърысындан къуртулайым.

Къашкъыр разы олып, бузавнынъ бойнузлары устуне башыны узата. Бузав исе, бутюн кучюни топлап, бойнузларынен къашкъырны къакъыштырып йибере ве къачып кете.

Юварланып-джайылып къалгъан къашкъыр тап акъшам устю, кунеш батайым деп тургъан бир вакъытта эсини топлай. Энди о, аштан да вазгече, тек бир джаныны къуртарып, къобасына барып етмекни арзулай. Арзулай амма, бир даа бакъса, не корьсин, бир сюрю чобан копеги урип-авулдап, онъа къаршы келелер. Къашкъыргъа ине делиги де бинъ алтын олып корюне. О, дос-догъру тавшангъа чапып бара:

— Тавшанчыкъ, тавшанчыкъ, джаным-козюм тавшанчыкъ, ач къапынъны, ал мени юванъа, — дей. — Ант этем, сени богъмам, парчаламам, — дей. — Копеклер келе, мени бу йыртыджылардан къуртар, сени омюр-билля унутмам.

Къоркъусындан къалтырап къалгъан тавшан, къапысыны даа зияде беките де:

— Къоркътынъмы, къашкъыр агъа? — деп эриштире — Сенинъ панджанъа тюшкенде, биз де шай къоркъа эдик. Ана, сонъки пешман — башкъа душман, дегенлери бу экен.

Бу арада келип еткен чобан копеклери къашкъырны къыйыр-чыйыр этип ташлайлар.

КЪЫРМЫСКЪА ВЕ ЧЕГЕРТКИ

Масал

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, пек муаббет яшагъан бир къырмыскъанен бир чегертки бар экен. Авасы пек сыджакъ олгъанындан, дерьягъа тюшип ювунмакъ истегенлер. Олар экиси де дерьягъа тюшелер. Тюшелер амма, бу арада фуртуна котериле, къырмыскъа сув ичинде гъайып олып кете. Секирип ялыгъа чыкъкъан чегертки шашып къала.

— Достум, кырмакы, сен кайдасын, сес бер! — деп
йыгара кыпара.

Кырмакы чапалана-чапалана сувнын устуне чыкы
ве достунин сесини эшитип:

— Достум, чегертки, мен мындам, ярдым эт, — деп
багыра. — Бар, достум, домуздан бир кыл алып кель де,
онга асылып, ялыга чыкыйм.

Чегертки джан достуны олюмден кыуртармак ашкына
домузга учып кете.

Домузы чамур ичинде тапа.

Чегертки:

— Джаным, домуз, козюм, домуз, бир кылчык берчи,
домуз, богъулаяткыан кырмакыны кыуртарыйм, — дей.

Домуз кейфини бозмайып:

— Фындык кетир-кыл алысын, — дей.

Чегертки уча-уча, бир фындык терегине барып ете:

— Джаным, терек, козюм, терек, бир фындычык бер-
чи, терек, — дей.

Терек пытакларыны салландыра берип:

— Фындык санга не керек? — деп сорай.

— Фындыкны домузга береджегим, домуз да манга
бир кылчык береджек, кылчыкнен мен богъулаяткыан
кырмакыны кыуртараджагым.

Терек:

— Бар кыргага айт, меним фындыкларымны аша-
масын, о вакыт фындык алысын, — дей.

Чегертки уча-уча кыргага барып ете:

— Джаным, кырга, козюм, кырга, фындыкларга
токунма, кырга, — дей.

Кырга уфачык чегерткинин худжур риджасына ша-
шып:

— Ничюн? — деп сорай.

— Сен фындыкларга токунмасан, терек манга бир
фындычык береджек, фындыкны мен домузга беред-
жем, домуз да манга бир кылчык береджек, кылчык-
нен мен богъулаяткыан кырмакыны кыуртараджагым.

Кырга:

— Бар тавуккы, айт, манга бир чипчечик берсин, о
вакыт мен де фындыкларга токунмам, — дей.

Чегертки уча-уча тавуккы барып ете:

— Джаным, тавукъ, козюм, тавукъ, бир чипчечик берчи, тавукъ, — дей.

Тавукъ тааджипленип:

— Сен оны не япаджакъсынъ? — деп сорай.

— Чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкълар мен домузгъа береджегим, домуз манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъланы къуртараджагъым.

Тавукъ:

— Мен ачым, манъа бираз ем кетир де, сонъ чипчени алырсынъ, — дей.

Чегертки уча-уча уругъа барып ете:

— Джаным, уру, козюм уру, бир авуч арпа берчи, уру, — дей.

Уру:

— Арпа санъа неге керек? — деп сорай.

— Арпаны мен тавукъкъа береджегим, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындыкъ береджек, фындыкълар мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъланы къуртараджагъым.

Уру:

— Бар сычангъа айт, меним ашлыкъларыма токъунмасын, о вакъыт, мен де санъа арпа беририм, — дей.

Чегертки уча-уча, сычангъа барып ете:

— Джаным, сычан, козюм, сычан, урудаки ашлыкъларгъа токъунма, сычан, — дей.

Сычан шашкълар-шашкълар чегерткиге къарап:

— Ничюн? — деп сорай.

— Сен ашлыкъларгъа токъунмасын, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджегим, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкълар мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъланы къуртараджагъым.

Сычан:

— Бар, мышыккыа айт, манъа токъунмасын, о вакъыт мен де урунынъ ашлыкларыны ашамам, — дей.

Чегертки уча-уча, мышыккыа барып ете:

— Джаным, мышык, козюм, мышык, сычангъа токъунма, мышык, — дей.

Мышык сычан адыны эшиткенинен, козылерини парылдата да:

— Ничюн токъунмайым? — деп сорай.

— Сен сычангъа токъунмасанъ, сычан урунынъ ашлыкларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавуккыа береджегим, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындычыкъ береджек, фындыкны мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бир кыылчыкъ береджек, кыылчыкнен мен богъулаяткъан кырмыскыаны къуртараджагъым.

Мышык:

— Бар сыгыргъа айт, манъа сют берсин, о вакъыт мен де сычангъа токъунмам, — дей.

Чегертки уча-уча, сыгыргъа барып ете:

— Джаным, сыгыр, козюм, сыгыр, бираз сют берчи, сыгыр, — дей.

Сыгыр мунърене-мунърене:

— Сен сютни не япаджакъсынъ? — деп сорай.

— Сютни мен мышыккыа береджегим, мышык сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавуккыа береджегим, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындык береджек, фындыкны мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бир кыылчыкъ береджек, кыылчыкнен мен богъулаяткъан кырмыскыаны къуртараджагъым.

Сыгыр:

— Бар, тогъайгъа айт, манъа бир парча пичен берсин, о вакъыт мен де мышыккыа сют беририм, — дей.

Чегертки уча-уча тогъайгъа барып ете:

— Джаным, тогъай, козюм, тогъай, манъа бир парча пичен бер, — дей.

Тогъай:

— Я сен пиченни не япаджакъсынъ? — деп сорай.

— Пиченни мен сыгъыргъа береджегим, сыгъыр мышыкъкъа сют береджек, мышыкъ сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, арпаны мен тавукъкъа береджегим, тавукъ манъа чипче береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бу эйилик ичюн бир фындыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бир къылчыкъ береджек: къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджагъым.

Тогъай:

— Бар булутларгъа айт, манъа сув берсинлер, о вакъыт мен де сыгъыргъа пичен беририм, — дей.

Чегертки уча-уча, булутларгъа барып ете:

— Джаным, булутлар, козюм, булутлар, бираз сув бѣрчинъиз, булутлар, — дей.

Булутлар:

— Я сен сувны не япаджакъсынъ? — деп сорайлар.

— Сувны мен тогъайгъа береджегим, тогъай сыгъыргъа пичен береджек, сыгъыр мышыкъкъа сют береджек, мышыкъ сычангъа токъунмайджакъ, сычан урунынъ ашлыкъларыны ашамайджакъ, уру манъа бир авуч арпа береджек, чипчени мен къаргъагъа береджегим, къаргъа фындыкъларгъа токъунмайджакъ, терек манъа бир фындыкъ береджек, фындыкъны мен домузгъа береджегим, домуз да манъа бу эйилигим ичюн бир къылчыкъ береджек, къылчыкънен мен богъулаяткъан къырмыскъаны къуртараджагъым.

Бу сѣзлерни айткъанда, чегерткининъ козылеринден тамчы-тамчы яшлар акъмагъа башлай. Булутлар чегерткини ве онынъ досту къырмыскъаны пек аджыйлар. Шунынъ ичюн олар чегерткиге ягъмур берелер. Чегертки ягъмурны тогъайгъа бере, тогъайнынъ берген пиченини сыгъыргъа бере, сыгъырнынъ сюпони мышыкъкъа бере, мышыкъ сычангъа токъунмай сычан да урунынъ ашлыгъыны ашамай, уру бир авуч арпа бере, арпаны чегертки тавукъкъа бере, тавукъ бир чипче бере, чипчени чегертки къаргъагъа бере, къаргъа фындыкъларгъа токъунмай, эйилик ичюн терек де чегерткиге фындыкъ бере, фындыкъны чегертки домузгъа

бере, домуз да бир кыылчыкъ бере. Чегертки кыылчыкыны омузларына ура да, досту кыырмыскыагъа ярдымгъа ашыкъа. Ялыгъа баргъанда, кыылны узата, кыырмыскыа да бу кыылгъа асылып, ялыгъа ялдап чыкъа.

ЭМАНЕТЧИ БАБА

Масал

Бир заманларда, шеэрлернинъ биринде Эманетчи баба деген бириси яшай экен. Халкънынъ эманет эткен шейлерини сакълагъаны ичюн онъа Эманетчи баба — дей экенлер.

Бир кере фукъаре бир яш эвленмек дердине тюшип, 200 рубле пара топлай. О: «Бу парамны масраф этип битирмей-им», — деп, параларны Эманетчи бабагъа сакъламагъа бере. Арадан бир йыл кечкен сонъ, яш озюне ляйыкъ бир кыыз тапа ве онъа эвленеджек ола. Парасыны алмакъ ичюн Эманетчи бабагъа бара. Илькиде къартнен селямлаша, аманлыкъ-эсенлик сораşkъан сонъ:

— Эманетчи баба, санъа сакъламагъа берген параларымны алмагъа кельдим, — дей, лякин Эманетчи баба оны танымакъ истемей.

— Сен меним бильген-корьген адамым дегильсинъ, — дей, — мен сени танымайым. Сен манъа ич бир вакъыт пара эманет этмединъ, — дей де, оны эвинден къува. Заваллы яш неге огърагъаныны бильмей.

Парасыны Эманетчи бабагъа эманет эткени ичюн яшнынъ ич бир шааты ёкъ экен. Энди не япсын! О, Эманетчи бабанынъ эвинден агълай-агълай чыкъа ве бир къаве тюкянынъ огюнде токътай. Тюшюнджеге дала, эвленмек умютинден бус-бутюн вазгече. Шашкъын бир алда башыны ашагъы алып тургъанда шу ерге бир къадын келе. Къадын бу яшнынъ козылери яшлы экенини коре. Оны аджый ве ондан:

— Не тюшюнджень бар, неге къасеветленесинъ, йигит? — деп сорай.

Яш башыны котерип, къадынгъа бакъа да:

— Мен тюшюнмей, ким тюшюнджек енъгем; бир факъыр яшым, ич бир кимсем ёкъ. Ыргъат юрип, бираз па-

ра топлагъан эдим, о параны да Эманетчи бабагъа эманет эткен эдим, ана энди эвленип, эр кес киби озъ эвиме, озъ кошеме чекилейим дегенде, иш бошкъа чыкъты. Эманетчи бабагъа барып, параны аладжакъ олдым, амма о мени танымагъаныны, эм озюнде бойле эманет пара олмагъаныны айтып, къувып джиберди. Энди ондан параны алманынъ ич бир чареси ёкъ. Иште, бунынъ ичюн тюшюне ве агълайым, — дей.

Къадын бир тыныш бу яшнынъ янында турып тюшюнген сонъ:

— Сен къасевет этме, — дей, — айды меним эвиме кетейик, мен бу ишке къаршы бир шей тюшюнип бакъайым, бельки параны алып олурмыз?

О къадыннынъ эвине келелер. Бу къадыннынъ да эки дане хызметчи къызы бар экен. Эвге кельгенден сонъ къадын янъы бир сандыкънынъ ичиндеки шейлерни бус-бупон бошата, онынъ ичине бир такъым чул-чубурлы шейлер толдурла. Сонъ, яшнен хызметчи къызларны бир ерге топлай да:

— Динъленъиз, — дей, — шимди биз бу сандыкъны бир аммалнынъ аркъасына юклермиз, мен яшнен догъру Эманетчи бабанынъ эвине барырмыз. Биз, Эманетчи бабанынъ эвине баргъан къарарымызда, сиз къызлардан бир де биринъиз, онынъ эвине келир де: «Бей эфендим кельди!» — деп манъа козь-айдын айтарсыз, анъладынъызмы? Къалгъан ишни мен озюм япарым, — дей.

Къадын, къызлардан бирисини ёллап, аммал чагъырта. Аммал кельген киби сандыкъны онынъ аркъасына юклейлер. Къадын, яш ве аммал учевлешип, ёлгъа чыкъалар. Эманетчи бабанынъ эвине бармагъа аз къалгъанда, къадын янында кельген яшкъа чевириле де:

— Сен бизден бираз артта къал, беш-он дакъкъа сонъ келирсинъ. Шимди биз аммалнен берабер кетейик. Тамам шейлеримизни эманет этмек ичюн лакъырды эткен арада, сен къапыны къакъып кирерсинъ де, озъ паранъны истерсинъ, о санъа паранъны чыкъарып берир, — дей.

Яш бираз артта къала, къадын исе аммалнен берабер кете, Эманетчи бабанынъ эвине барып, къапыны къакъа. Эманетчи баба къапыны ача, оларны ичери ала.

Къадын:

— Эманетчи баба, бей эфендининъ тиджаретке кеткени

энди 7—8 ай олды, даа бу вакъыткъа къадар кельгени ёкъ. Эм де озюнден ич бир хабер эшитилмей. Мен энди онынъ пешинден кетмеге къарар бердим. Онынъ ичюн де озюмнинъ бир такъым къыйметли шейлеримни сизге эманет этмеге кетирдим, къабул этер экенсизми? — дей.

Шу арада къапы къакъыла. Шай дер экеч ичери яш кире де:

— Эманетчи баба, меним эманетимни беринъиз даа, — дей.

Эманетчи баба, бейнинъ къадыны огюнде озюнинъ догърулыгъыны, эманетке хиянет этмегенини косътермек ичюн:

— Берейим огълум, берейим. Унуттым: сиз къач рубле эманет эткен единъиз? — дей.

Яш онъа эки юз рубле эманет эткенини айта. Эманетчи баба эманет этильген параны сайып, яшнынъ къолуна тутура.

Шу арада къадыннынъ хызметчи къызларындан бири келе де:

— Ханым, бей эфенди кельди, козюнъиз айдын! — дей.

Къадын бу сёзлерни эшиткени киби, севинип:

— Вай, кельдими? Ойле исе не къадар гузель, — деп къуванып, ойнамагъа башлай. Онынъ къаршысына хабер кетирген хызметчи къыз да чыккып, экиси де эв ичинде гузель этип, бир оюн тёшейлер.

Эманетчи баба шаша, не япсын о да эллерини котерип, ортагъа тюше, о да ойнамагъа башлай. Яш да къошула. Бир аз ойнагъандан сонъ, къадын токътай, янында ойнагъанларгъа чеврилип:

— Сизден бир шей сораиджагъым, — дей.

Олар:

— Соранъыз, соранъыз, — дейлер.

Къадын:

— Биз бу ерде дёрт данемиз, эпимиз ойнаймыз. Демек, бизим ичимизде бир къуванч бар. Мен сизге озюмнинъ не ичюн ойнагъанымны айтайым. Мен, эрим кеткенинден берли, ондан ич бир хабер алмагъан эдим. Шимди онъа кетеджек олып азырлана эдим. Бейим манъа бир талай бахышлар кетиргендир, — дей.

Сонъ, хызметчи къызгъа чевириле де:

— Сен не ичюн ойнайсынъ? — деп сорай.

Хызметчи кыыз:

— Ханым, мен сизинъ янынъызда, сизинъ эвлядынъыз киби яшайым. Бейнинъ кельмеси мени де севиндире. О, манъа да бир такъым бахшышлар кетиргендир деп ойнайым, — дей.

Къадын айны шу суальни яшкъа да бере.

Яш:

— Мен дёрт-беш йыл ыргъат джурип, 200 рубле пара топлагъан эдим, пара керек олгъанда, Эманетчи бабагъа келип параны истедим, — манъа: «Сени корьмедим, бильмейим», — деди. Шимди исе сизинъ ярдымынъызнен параны алдым, сонъ мен ойнамай, ким ойнасын, — дей.

Къадын Эманетчи бабагъа да айны суальни бере. Эманетчи баба ишнинъ асылыны яхшы этип анылагъан сонъ:

— Мен омюримде бойле дубарагъа огърамагъан эдим, шимди исе шашкъанымдан ойнадым, — дей.

Эманетчи бабанынъ бу джевабына эписи шакъылдашып кулюшелер. Шай этип, Эманетчи бабанынъ эвинден чыккып кетелер.

ВАТАНДА ТОПЛАНАЙЫКЪ!

Чокъ ерлерге сюргюн олдыкъ, чокъ ерлерни долаштым,
Ич бирисин севемедим, басамадым багърыма.
Олип кетсем, эмин ол кы, сенден бир шей истемем,
Етер ки, сен ватанымны, ана юртны бер манъа.

Асырларджа хор яшагъан, хорланылгъан миллетлер,
Эльбет, эр анъ джан-юректен кунъ ярыгъын
беклейджек.

Бу давагъа инангъанлар, аятларын бергенлер,
Бир кунъ ола хаял эткен девлетини тиклейджек.

Иште, меним миллетим де асырларджа хорланды,
Бир кунъ корьмей, месут олмай асретликте ойланды.
Эльбет, энди кельди сыра ватанына къайтмагъа,
Къачырмайыкъ бу фырдатны талий бизге айланды.

Къырымтатар миллетининъ базылары къайттылар,
Пек чокълары аля даа гъурбет ильде яшайлар.
Тюркиеде, Америка, Алманияда олгъанлар,
Неден аджеп, юрткъа дёнмек ичюн план япмайлар?

ДЖЕНГИЗ ДАГЪДЖЫ АГЪАМА

Дженгиз агъам аятынъы кечирдинъ сен язмакънен,
Эр сатырда Ватанынъны, миллетинъни анъмакънен,
Усанмадынъ, бийсинмединъ тек башынъа
къалмакънен,

Энъ сонъунда заферинънен шереф бердинъ бизлерге,
Къырымтатар тарихына алтын саифе къатмакънен.

44 йылы танышмыштыкъ Авустура — Пиллерде,
Альп дагълары этегинде, пек кичкене бир койде,
Униформа кийген эдинъ, чекмен барды тизлерде,

Уфакъ боюнъ, парлакъ козюнъ, айдын юзюнъ эсимде,
Сонъра ёллар айырылды, чокъ аз кельдик козь-козьге.

Дженк сонърасы хатырларым Янкилернинъ кельгенин,
Тунеллернинъ ичерсинде беш баланынъ ольгенин,
Сонъра кырымтатарлары телькъораны дельгенин,
Атта бабам никя кыйды сизге бу зор заманда,
Инанаман, уют этем, сенинъ буны бильгенинъ.

Бизни фелек бир савурды, барып тюштик Коньягъа,
Сизни талий алды-атты сис толу Британиягъа,
Ерлештинъиз сиз Лондонда, башладынъ сен язмагъа,
Къалеминънен узун йыллар эвельсини къазмагъа,
Нетиджеде романларнен нам салдынъ сен дюньягъа.

Хатырлайым «Къоркъунч йыллар» романыны
Къуванчымдан кокке учып, козьашымнынъ
Билем буны бастырмакъчюн, чокъ къапылар
Энъ сонъунда фикир сорап, койдешинъе баш урып,
Къырымтатар лидерининъ къапусыны ачкъанынъ.

Джафер агъа эльязманъны берген сайын Отаргъа,
О да тутып мектюп язгъан озю киби татаргъа:
«Бу татарджа къолай кечмез, башта тюркче белленъиз!
Сонъра Ги де Мопассаннынъ эсерлерин элленъиз!
Ондан сонъра бизге келип, кене къапы чалынъыз,
Насибинъиз олур исе, ондан сонъра алынъыз!»

Джаилликми, кунъджилликми, бир шейлер бар бу иште,
Гонълум ич де разы дегиль, бойле худжур кетишке.
Роман чыкъты, алгъышланды, акълы эдинъ сезиште,
Амма неден Мопассанны сокъты Отар бу ишке?
Сен де эльбет Лев Толстойсынъ, эгер фикир денъишсе.

Санъа насип олгъандан сонъ, «Тюрк Язарлар Одулю»,
Халкъынъ ичюн бу шерефке кимсе джанын сыкъмады,
Ёкъса кене къарыштымы кунъджиликнинъ бульбули?»
Не тебрик бар эш-достлардан, не хайырлав бар санъа,
Аджеп Лондон чокъ узакъмы, «одюль» барып
чыкъмады.

Акыкыятны бильген пек аз меним, сенинъ чагынынъда,
Бу хаберни айткыанларнынъ сеси бар кыулагъымда,
Ялан барса, сёзлеримде, манъа айт сагылыгъымда,
Эгер лафлар догъру исе, быракъ буны язайым,
Билинсин шу акыкыятлар, гизли тутма багърынъда!

Бельки, сени миллетимиз аля даа танымай,
Чюнки онынъ дерди башкъа, бизимкине ошамай,
50 сене кечти артыкъ, ватанына кыайтамай,
Бу ишлернен огърашкыанлар чаресини тапамай,
Дженгиз агъам, сен усанма, кене чалыш токътамай!

Озюнге хас услюбинънен, окъуп сени таныйджакъ,
Бенъзетмелер, тасвирлеринъ акъылында кыаладжакъ,
Романларынъ окъугъанлар озъ халкындан санаджакъ,
Эр не кыадар эсерлерни тюрк тилинде язсанъ да,
Биль ки, сени тарих кене Татар дие анъаджакъ!

БАГЪЧАСАРАЙ

Тамырынъны пек деренге аткыансынъ,
Душман биле сёкип аталмай.
Ер юзюнде дженнет топракъ тапкыансынъ,
Татарларнынъ баш таджы — Багъчасарай.

Зенджи Пушкин санъа гонъюль ташлагъан,
Сени юрту япмагъа ёл тапалмай.
Ханларымыз сени пайтахт ясагъан,
Пайтахтларнынъ пайтахты — Багъчасарай.

Душманларынъ миллетими сюргенлер
Ич адынъы денъиштирип олалмай.
Чюнки сенде гизли кыует корьгенлер,
Кыырымтатар Кыбеси — Багъчасарай!..

Шимди сени яткъа кыошмакъ истейлер,
Буны дуйса, не дер аджеп хан Гирай?
Татар яшы! Нелер ойлап юресинъ?
Сакъын эльден кетмесин Багъчасарай!..

Чуфут-Къале аля даа турамы:
Йыкъылмайып къалгъанмекен Хансарай?..
Ватанымда татар къальби урамы,
Сейле манъа, айт, джаным, Багъчасарай.

Дуа этем миллет юртта топлансын,
Намаз къылсын, ораза тутсын къарт акъай.
Терс бакъкъангъа зеэрли окъ саглансын,
Кене бизге пайтахт ол, Багъчасарай!

Дженгиз агъам! Азиз, достум! Сизни такъдир этерим,
Миллет ичюн огърашкъанны джанымдан чокъ северим,
Керек олса, ватан ичюн къурбан биле кетерим!..
Факъат макъсат ольмек дегиль, миллет олып яшамакъ,
Зорлыкъларнынъ чаресини бирликте аль этелим...

*09.12.1995 с.
Нью-Йорк ш.*

МЕН КИМИМ?

75 яшыны толдурувы мунасебетинен

Сонъ вакъытларда, ничюнدير бильмем, меним «Авто-биографиямнен» таныш олмакъ истерлер.

Мен, не дерим?

Мен, мавы танъларда догъдым Анамдан,
онынъчюн сачларда сабалар чыкты бар.
Чокъракъ сувлары ичтим мен Аландан,
онынъчюн сесимде гюрюльдер чокъракълар.
Денъизлер бойладым дженклерде тѣкип къан,
онынъчюн юрегим далгъалы бир денъиз.
Сюрьгюнлик айырды татамдан, анамдан...
оларчюн агъларым мен гедже ве кунъдюз.
Афатлы йылларда Халкъымнен эдим мен,
Ольсем де, къалсам да, ислерим онынънен!

Мен, Алан дагълары этегинде, эки къая — Бурун-къая
ве Сюйрю-къаяларнен сарылып алынган, багъ-багъчалар
ичинде, Бель-Бэк озенининъ эки ялысында, гуль тарлала-
рынынъ назик, джилъвели къокъулары ичинде комюлип
яткъан Албат коюнинъ дагъ ичине узанып кеткен юкъары
мааллесинде, Дюнья узеринде бирден-бир дюльбер, муляй-
им ве ирадели Джумазиэ Эминнинъ эвинде, сабалар танъ-
ында, Майыснынъ онбешинджи куню, 1921 сенеси Дюнь-
ягъа кельгеним...

Бу, Къырымда, ачлыкъ йылы экен. Мен Дюньягъа кель-
генимнен, ачлыкъ биткен... Бу, шакъа дегиль. Йылнынъ
экинджи ярысында орталыкъ боллашкъан, берекет йылы
олган.

Бель-Бэк озенининъ ялысында. Эльбет де, ялысында.
Буюк Озенбаштан ёл алган бу озен, вакътынен, къудрет-

ли, чокъ сувлы, ялыларындан ташып чыкъкъан, гюрюль-деп, чабикликнен акъкъан бу озен, Албат коюни экиге больген, койнинъ бир тарафындан дигер тарафына кечмек ичюн кенъ ве узун копюрлер къурулгъан. Кой, асыл да, дёрт маалледен ибарет. Ягъмурлар ягъып, къарлар ирип, селлер тюшкен вакъытларда, бу озен къудретли акъкъан, багъча-багъларны баскъан, атта, ялы кенарындаки эвлерни биле силип-сипирип алып кеткен...

Албат — тарихий кой. Бурун-къая ве Сюрю къаялар-нынъ кокюслеринде, аля даа, гемилерни багълагъан алкъа-ларгъа раст кельмек мумкюн. Бир вакъытларда, бу эки къа-янынъ орталыкълары денъиз олгъан ве гемилер ялыгъа янашкъанлар... Багълангъанлар. Вакътынен денъиз че-кильген, эки къая арасында — та Акъяр орталыкъларындан Яйлягъа—Ай-Петрге къадар узангъан топракълар, къаялар-дагълар мекаянында, кель-келе, яшайыш аляметлери догъ-гъан. Койлер, багъ-багъчалар, тарлалар, чайырлар, ёллар мейдангъа кетирилген. Бу орталыкъларда, пек эски-эрте вакъытларда, сельджуклер, скифлер, аланлар, таврлар, тат-лар ве даа бильмем башкъа кимселернинъ ызлары къалгъ-ан... Эгер де бу къаялардаки къобаларнынъ ичиндеки къа-лымтыларны козьден кечиреджек олсанъ, пек муим муд-жизелерге раст кельмек мумкюн. Эльбет бу, эски тарих. Оны тарифлемеге меним кучим етмей, лякин...

Меним неслим мына бу орталыкъларда Дюнъя юзюне кельген.

Джумазие Хаяли, Махульдур коюнде, анасы Земине, ба-басы Хаялининъ эвинде догъа. Махульдур — Буюк Яйля тюбюнде, дагълар, къаялар ичинде кичкене бир койчик. Эвлери къаялар учурымында, сувлары — шырылдап акъкъ-ан темиз, салкъын чокъракълар, дагъларда — фундыкъ, ювез, алма, армут, къызылчыкъ, ахлап, юзюм, бал, кийик-лер... Кичкене чайырлар. Мында топракъ деген сёз алтын, ве ондан да къыйметли. Бу койде яшагъанларнынъ чокъу-лары яшайышларыны тюзетмек ичюн, башкъа койлерге кетип чалышыр эдилер. Анам да яшлыгъында Коккозь ко-юнде, князь Осиповнынъ-Юсуповнынъ багъча-багъында чалыша ве онда ыргъат чалышкъан Албатлы Эминнен та-ныш ола ве он йылдан сонъ, эвленелер. Бойлеликнен, князьнынъ оларгъа айырып берген чайыр, багъча, ат-араба

ве кичкене эвде, Албатта, дагъ тубюнде, аиле яшайышы кьуралар. Менден беш йыл эвельси татам — Фатиме дюньягъа келе. Бабам, анам тютюн асрай, багъ-багъча ишлеринен огърашалар. 1928 сенеси чёльге захире алмакъ ичюн кеткенде, Айбар коюнде бабамны бир хырсыз рус айдамагъы пычакълап ольдюре. Бабам онда комюле. Анам, о йыллары тешкиятландырылгъан колхозгъа кире ве сюръгюн этильгенге къадар колхозда чалыша. Мен ве татам, койде башлангъыч мектебини битиргенге къадар бираз чобанлыкъ этемиз. Дёртинджи сыныфны битирген сонъ, койде орта мектеп олмагъанындан себеп, бизлер, Албат балалары, Диван койге къатнап окъуймыз. Бир вакъытларда, гъалиба, 1937 сенелери, Багъчасарай районы экиге болюнген сонъ, бизлерни Буюк Озенбаш орта мектебине авуштыралар. Мында, Медреселер адландырылгъан мектепте окъурым... 1939 сенеси мектепни битирем.

Буюк Озенбаш. Бу — бутюн Къырымгъа озюнинъ шакъалары, алимлери, Ахмет-акъайлары, масаллары, айтувлы вакъиалары ве даа бинъ-бир тюрлю алларнен белли олгъан балабан койлерден биридир. Ёкъ, багъышлангъыз, янгылам. Бу — бир вакъытларда эди. Шимди исе, эльбет де, ялынъыз ады къалды. Ёкъ, ады да къалмады. Дженк вакътында бу койнинъ башына, башкъа, дагъ этегиндеки койлердеки киби, нелер кельмеди! Немсе джанаварлары, койлюлернинъ партизанларгъа ярдым эткенлери ичюн, бу койни де, башкъа койлер киби, якъты-йыкътылар. Бундан сонъ, сюръгюнлик башына кельди. Элли йыл ябанийлер къолунда... Мына бугунъ бу алда...

Мен мында айтувлы, ич бир вакъыт акълымдан чыкмагъан гузельден-гузель къызларнен, дызман огъланларнен берабер окъурум. Меним юрегимде, аля даа Халкъыма севги ашлагъан оджалардан дерс алырым. 1937 сенеси Халкъыны джан-гонъюльден севген, ве бизлерге-яшларгъа миллий дуйгъуларны ашлагъан, тербиелеген оджаларымызны халкъ душманлары деп, апслерге аткъанлары ве сонъра, олюм джезаларына огъраткъанлары меним акълымдан силинмеди... Осман Хаялиев, Осман Балыкчы, Усеин Асанов, ве сонъ, бизге мектепке келе тургъан Мамут Недим...

Мен мында, мектеп огюндеки джевизликлерде, озен боюнда, къач дефалар дервиза байрамлары корьдим! Шимди-

ки дервизаларнен оларны тенъештирмек мумкюн дегиль. Онда курешкен айтувлы Къырым курешчилеринден кимсе къалмагъан сонъ, оларнынъ адлары да халкъ арасында унутылдылар... Къана, ким оларны анъып олур? Катаклылар? Тебертийлилер? Лакалылар? Албатлылар? Сюйрюташлылар? Мен мында мешхур Хайрининъ бейим одаман ве явлукъ ойнуна ойнагъаныны коръдим... Озюм де, бала курешине мейдангъа чыкътым... Эй гиди яшлыкъ кунълерим! Мен, бу кунълерни «Атлар дувлагъанда» повестимде тарысы-такъымынен язгъан эдим, бельким окъугъанлар бардыр.

Мектепни битирир-битирмез, Албатта, Куйбышев районынынъ меркезинде, чыкъаяткъан «Ударник» адлы район газетасында чалышмагъа башларым. О вакъытларда газетада журналист Якъуп Умеров — Якъуп Зекки чалышыр эди. Иште о меним биринджи насиатчым олды. О меним биринджи, джарты-джурты, язгъан шейлеримни догъуртып, мени эдебият ёлуна чыкъарды. Кель-келе, мен газетада эдебий хадим, месуль кяттип ве дженк чыкъкъанда месуль мухарир олып чалыштым.

Вакъты кельгенде мени аскерликке алмадылар. Хасталыгъым себебинден.

Чокъ аркъадашларым аскерликке хызмет этмеге кетерлер. Мен оларгъа багъышлап, «Аркъадаш, ёлгъа!» деп, шиир язарым. Газетада басылып. Меним эдебият хазинемде о шиир аля даа сакъланыр. Мен, эльбет де аскерликке кетмек ичюн куреширим, ариза артындан, ариза язарым, Арбий Комиссарлыккъа мураджаат япарым... Алмайлар. Мен, редакцияда чалышувымны девам эттирим.

Мына бу вакъытта, арды-сыра аризалардан сонъ, мени аскерликке алырлар. Бу, август айларынынъ сонъки кунълери. Меним коюмден 30—35 верст авлакъта Акъяр бомбалар тюбюнде инълер... Дагъ ёлларынен кетсенъ, даа да якъын.

Яры гедже авгъан. Бизлерни, андан-мындан, озълери истеклеринен дженкке кеткенлерни, матрос урбаларынен кийиндирелер. Болюклерге болелер. Силя берелер. Эр кеске дегиль. Эр кеске етишмей. Базыларына автомат, тофек, пычакъ, базыларына исе, бирер-экишер граната... Гедже-нинъ бир вакътында бизлерни «Красный Кавказ» крейсерине юклей ве вазифемизни анълаталар. Одесса этрафын-

да, якъында немсе аскерлери тарафындан запт этильген орталыкъларны къайтарып алмакъ, яни, немселернинъ оге кетювлерини аркъадан урып чаналатмакъ, оларнынъ аркъаларына десант тюшмек. Танъ вакъты. Сабалары сувыкъ. Сув, даа да сувыкъ. Геми бизлерни ялыгъа якъын алып келалмай. Ялыдан душман бизим гемимизни атешке тута. Ялыгъа бираз якъынлашкъанда, бизлер, ялдамагъа бильгенлер де, бильмегенлер де, озюмизни сувгъа — денъызге ата, ялыгъа ялдай, джесаретимиз еткенге къадар атыша ве «урр-рр-а!» къычырып, ялыгъа-къая ташларгъа тырмашамыз. Ялы — тикенли теллернен сарылып алынган. Ялыгъа эвельден ерлешкен душман аскерлери бизге къаршы атешни эп кескинлештирелер. Къара бушлатлылар джесюрликнен ялыгъа япыша ве эвельден окоплар ичине ерлешкен румын ве немсе аскерлерини айдай, оларнынъ окоплары ичине озюлерини ата ве бир къач саниелер нефес алган сонъ, кене де, душманны къувмагъа девам этелер. Мен де, оларнынъ ичиндем... Меним тюшкен окопым ичинде, алевленип янгъан атеш киби, бир кичкене къор, къыпкъырмызы къор корюле. Эгиллип бакъсам, тютюн толдурылган румын, я да немсе чубугъы — трубкасы. Бесе-белли, бир аскернинъ агъызындан тюшкен, мен чокъ тюшюнмей оны агъызыма къапам, биринджи дефа тютюн думанына богъулам... Ойле олур ки, баягъы йыллар кечер, мен, о чубукъны Къаралезли ватандашым Ильяс-агъа Меметовгъа багъышларым. Бунынъ да себеби бар, лякин себебине башкъа вакъыт къайтырмыз.

Кель-кэле, Ильяс-агъа Къырымгъа къайтыр, ве бир къач йыллардан сонъ, вефат этер. Шимди исе, чубукънынъ такъдирини бильмем. Кечер йыллар, Одесса орталыгъындаки вакънагъа багъышлап, эфсане язарым;

Оны, «Денъиз ве Ана» деп адландырырым:

...Сен тильсиз

дегильсинъ,

денъиз.

Сен гедже-кунъдюз

сёйлене-сёйлене, урасынъ ялыгъа.

Лякин ич сырынъны ачмайсынъ, денъиз.

Хорланам, мас-мавы юзюнге бакъкъанда.

Сёйлесе,

денъиз,

огълумнынъ мезары къайда?

Акълымда, эбет, сенинъ мор коксюнде
Атешнен къарышып янды о къыркъ бирде.

«Душманны енъер де,
къайтырым мен, Ана»

Деп язды о вакъыт Акъяр тюбюнден.

Сёйлесе, денъиз, мор козылю эвлядым къайда?

Сен манъа дарылма, чокъ элем этсем де,

Аля эм яныгъым сёнмеди коксюмде.

Ялынъа козь атсам, ойларгъа далам.

Козюмнинъ огюнде джанлана балам.

Сёйлесе, денъиз, бирден-бир эвлядым къайда?

Къуршунлар сызгъырды афатлы ялынъда,

«Красный Кавказ» коксюнъи яргъанда.

Меним де эвлядым бар эди десантта,

Одестге фелякет къопкъанда танъда.

Сёйлесе, денъиз, огълумнынъ эйкели къайда?

...Къарт денъиз баш эгди,

динъленди,

инъледи...

Баш эгди

эм магърур къаялар

ве дагълар.

Къарт денъиз

Ананынъ огюнде чёкти тиз,

сонъ, сакин, копюрген далгъалар,

яваштан шыпылдап, бакъ нелер сёйледи.

...Денъизлер къануны санъа да беллидир,

денъизде ольгенлер — денъизде къалалар.

Оларгъа далгъалар — эбедий эйкельдир.

Оларны бир вакъыт топракъкъа коммейлер.

Денъизде догъгъанлар — асыл да, ольмейлер...

Агълама,

козьяшынъ тюшмесин багърыма,

ойле де, акъкъушлар сёйлене,

тузлы деп,

сабыр эт.

Бу такъдир.

Бу Дюнъя, кунъ догъып,

кунъ къонып

дёнсе де,

къайтмасын, бир вакъыт, о къыркъ бир,

о къыркъ дёрт!

Не санъа,

не манъа,

Ана!

...Шу уруш кунълери, немсе-румын аскерлерини Одесса орталыкъларындан алтмыш-етмиш верст къадар къувгъан сонъ, Баш Команданлыкънынъ Эмири боюнджа Одессаны ташлармыз... Одесса ишгъаль олур, Акъяргъа къайтырмыз. Бизлерни, кене де, топлаштырып, атешке атарлар. Мен, аркъадашларымнен Василий Тарасов, Алексей Тёпин — тамбовлы, Аркадий Орман Малахов Курган орталыкъларында куреширмиз. Авада душманнынъ юзьлернен бомбалайыджы къузгъунлары. Ер-кок инълер. Денъиз далгъалары кок юзюне котерилир... Акъяр мудафаасынынъ сонъки кунълери. Мен, яраланырым. Эм, бомбаларнынъ ава далгъалары мени къайдадыр котерип атар, контузия олурым. Эссиз алымда кимлердир мени яралылар къайыгъына юклер...

Баягъы вакъыт кечер, мен о кунълерни хатырлап шу сатырларны язарым:

...О чем твои глаза молчат?

О чем сирены мне кричат?

Дымится дальняя дорога.

Срывает с отчего порога.

Туда,

где, горько-солона,

взлетает до небес волна.

Туда, куда зовет война.

Веди меня, война, святая!

Судьба десантная, крутая!

По тысяче

морских путей

навстречу тысяче смертей.

Утрами,

глядя сквозь туманы,
скажи,

о чем грустишь ты,
мама?

У севастопольских руин

о Родине

поет твой сын.

И видит он в далеком доме

печаль

в глазах твоих бездонных,

страдание горестной любви.

Дождись,

родная,

доживи...

Я возвращусь

однажды утром,

когда в саду

туманно,

смутно,

когда калитка заперта.

Роса прохладна и чиста...

Смерть по пятам идет за нами.

Но я шепчу,

идя сквозь пламя,

губами в соли

и крови:

— Дождись,

родная,

доживи!..

...Къайыкълар Новороссийск дживарына ёл алырлар...
Госпиталь. Бираз вакъыт кечер, Ставрополь шеэринде гос-
питальге авуштырырлар. Ондан сонъ, кене бир даа ёлгъа —
Кисловодск... Бираз тедавийленген сонъ, онбеш кунълик
раатлыкътан сонъ, кене ёлгъа, бу сефер арткъа, дженк ёлу-
на — Туапсеге, полуэкипаж денйльген къысымгъа, демек
къуршун тубюне. Мында бизлерни айры-айры къысым-
ларгъа бирлештирер, десант ёлуна азырларлар. Мен секи-
зинджи махсус десант бригадасынынъ учюнджи денъиз
полкунынъ сырларында «Атешли топракъкъа», бираз кеч-
кен сонъ, «Кичкене топракъ» деп адландырылгъан «Малая

Земля»гъа — «Долина смерти» деген дере боюна десант тюшермиз.

Бу орталыкъта ватандашларымнен корюширим. Койдешим — Мамут Къуртсеит, кечер 20—30 йыл, Мамутнен, дженк биткен сонъ, бир даа Новороссийск шеэринде корюшир ве дженк вакътында олгъан ерлеримизде юрермиз... Даа сонъ, Риза Ваап, Амет Абдураманов, Арифов Велишанен корюширмиз. Кене де, кечер чокъ вакъытлар, тесадүфен Риза Ваапнен Бекабадда, Амет Абдурамановнен Алмалыкътамы, Ангрендеми, шимди акълымда дегиль, корюширим... «Долина смерти» ёлагъында, «Колдун гора» байыры тубюнде яраланырым. Госпиталлерге тюшерим. Койдеш ве ватандашларымы джоярым. Кечер баягъы вакъыт, Арбий Комиссарлыкънынъ Комиссиясы — ВВКнынъ къарарынен арбий хызметтен азат этилирим. Бираз вакъыт Ставрополь ве башкъа ерлерде шашмалап юерим. Сонъ, Сочи шеэринде Кочебе Къырым Обкомыны, Юкъары Шуралар ве Къырым партизан арекети Штабыны къыдырып тапарым. Даа яраларым савулмаса да, арбий хызметтен азат этильсем де, партизанлыкъкъа кетмеге къарар берем ве партизанлар Штабына ариза язарым... Бу меним боюн борджум. Мен — коммунистлер сырасындам. Мында, партизанлыкъкъа азырлангъан адамларнен корюшем. Оларнынъ арасында Джеббар Акимов, Рефат Мустафаев, Колесников Джеббар, Ирсмамбетов Исмаил, дженктен яраланып кельген Шамиль Алядин — даа къолтукъ таякъларына таянып юрьсе де, о да дагъгъа кетмеге азырлана. Кечер чокъ йыллар, ве аля бугунъ Шамильнинъ аякъларында къуршун парчалары онъа раатлыкъ бермезлер.

Кене де мында, Юкъары Шураларнынъ реиси Менбариевни, Къырым Укюметининъ ёлбашчысы Сейфуллаевни, Къырым Обкомынынъ Кятиби Булатовларны корерим.

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, мени Штабкъа чагъырырлар. Менимнен субетлеширлер. Меним сагълыгъым еринде олмагъаныны ве дагъда зор оладжагъыны билдирирлер. Не де олса, ахыр сонъу, мени, Юкъары Шуранынъ, Обкомнынъ ве Къырым Укюметининъ газетасы «Къызыл Къырымнынъ» векили журналист оларакъ Меркезий партизан отрядына ёлламагъа къарар берирлер. Дагъгъа учмагъа азырлыкълар биткен сонъ, партизан аэродромына ёлланырым. Ондан, Къырым дагъларына бир къач дефа

учарым, къонмакънынъ чареси олмагъан сонъ, кене арткъа къайтырмыз... Сонъра, бир къач адам У2-нен, гедженинъ бир вакътында, Къара денъиз устюнден, Къырым дагъларына учар, партизан атеш нишанларыны араштырып Бакъсан дагълары этеклеринден авлакъта бир ерлерге къонармыз. Геджелей олса да, мен эгилип бир авуч топракъ алып, агъызыма атар ве оны чайнай-чайнай дагъ бою, партизан сокъакъларынен джёнерим. Сабагъа якъын белли бир ерде токътар ве кетеджек еримизни къарарлаштырырмыз.

Мен, Меркезий штаб олгъан отряддам. Биринджи ишим листовка язмакъ, оны джыймакъ ве дагъда олгъан кичкене басув машинасында оны басмакъ ве кой ве шеэрлерге кеткен махсус партизанларнен оларны халкъ арасына дагъытмакъ... Биринджи «листовкам»ны «Гонъюллилер»! — деп адландырырым. Экинджиси — къараман Амет-ханнынъ ресиминен онынъ джесюрлигини айдынлатырым. Келеджек листовкалар ялынъыз бир серлеванен — «Немсе запт этиджилерине олюм!». Эльбетте булар татар тилинде. Рус тилинде бу ишлернен «Красный Крым» газетасынынъ дагъда олгъан хадимлери Евгений Степанов, Эмануил Гребовецкийлер огърашырлар. Бу — эсас вазифемиз. Кереккенде, автоматларымыз къолумызда дагъгъа ёлланылгъан каратель — баскъынджыларгъа къаршы атеш ачармыз... Бойлеликнен, 1944 сенеси апрель 11-ге къадар партизанлыкъ япарым. Он бир апрельде дагъдан тюшермиз ве «Къызыл Къырым»ны чыкъарувны девам этермиз. 17 майыс геджеси бизни, эр кеснен берабер, къара поездгъа атарлар. Бир ай къадар дешетли ёлдан сонъ, Хилково демир ёл станциясына, Бекабад къышлагъына кетирип, мал бошаткъан киби бошатыр ве мал алыджылар сайлап-сайлап аламларны-эсирлерни арабаларгъа, кичкене, тар ёллу поездларгъа юклеп, совхозларгъа, колхозларгъа ве даа бильмем бир ерлерге чалышмагъа алып кетерлер...

Биз, Джеббар агъа ве даа бир къач адамлар, Фархад къаялары туюндеки ер асты къобаларгъа барып сокъулырмыз...

Мен, ёл бою олгъан фаджиаларны тасвир этмей кечем, чюнки буны эр кеслер билелер.

Мен Фархад сув электрик станциясы къуруджылыгъында чалышам. Башта-топракъ къазыджы-канал къазарым, къазылгъан топракъны чувалларнен ве башкъа усулларнен

каналдан тѣпеге чыкъарырым, эр кес киби. Сонъ, къуруджылыкънынъ Сыр-Дарьянынъ богъязынынъ болюнген еринде — Плотина къурулышында бетюн япарым, даа сонъ къуруджылыкънынъ медений ишлерининъ ёлбашчысы вазифесини иджра этерим — Начальник культобслуживания ст-ва.

Бу не демек?

Къуруджылыкъ ёлбашчысынынъ эмиринен, къуруджылыкъта медений ишлер болюги мейдангъа кетирилир. Мени о ишке ёлбашчы япарлар. Мен, башта, Къырымдан чыкъарылгъан артистлерни шеэр-шеэрден, кой-койден топларым. Бундан гъайры, авескярлар джемиети мейдангъа кетиририм. Фархад меркези клубында — эвинде театр-ансамбль тешкиятландырырым. Алтмышкъа якъын артист ве авескярлар джыйылыр. Оларнынъ ичинде белли йырджылар — Эдие Топчы, Алиме Акимова, Зейнеп Люманова, Айше Османова, оюнджылардан Мамутов Шевкет, Шевкет Союков, Шевкет Арсланов, Фатма Умерова, Мерьем Османова, Сайде Меметова, чалгъыджылардан — белли усталар — Исмаил-агъа Меджитов, Иззедин-агъа Исмаилов, Айдер Иззединов, Аетдинов Бадим, Черкез Ибриш, Зия Иззединов, башкъа артистлерден — Абдураимов Нафе, Сулейман..., Ибраим Асанов. Озьбек, таджик ве уйгъур артистлери. Алтмышкъа якъын адамнынъ эписини язалмайым, бунынъ кереклиги де ёкъ. Айырды олар акъкъында язгъанда, эписини айтып кечмек мумкюн.

Эсасы шу: театр-ансамбль, джаз, духовой оркестр, кино косътерген он беш аппарат ве даа башкъа авескяр джемиетлеринен Фархад къуруджылыкъында чалышкъан юзь бинъден зияде адамларны медений ишлернен темин этерим...

Алтмышкъа якъын ватандашларымыз — артистлер ве яш авескярларны ачлыкътан къуртарамыз. Оларгъа ашхана бериле. Олар халкъымызгъа ве къуруджыларгъа хызмет этелер. 1948 сенесине къадар, яни, Фархад къуруджылыкъы эсасен биткен сонъ, театр даркъатыла. Бу девирде Фархад театри Ташкентке декаданен къатнаша. Оюн, йыр, чалгъы ве дигер сой медений чыкъышларнен Ташкент сейирджилерини шашыра. Къырымтатарларынынъ медениетини косътермекнен, озьбек, таджик, эрмени, молдова, чингене, украин, рус ве атта уйгъур йыр ве чалгъы медениетини де юксек мертебеде иджра этерлер.

Кель-келе, юкъарыда айтып кечкенимиз киби, Фархад къуруджылыгы биткен сонъ, театр-ансамбль даркъатылыр ве артистлер де, озъ истеклеринен, комендантан изин алып, къайда истеселер, даркъарлар. Сонъ, бир вакъытларда, Шамиль Алядин ве Ильяс Бахшыш оларны топлар, Ташкентте ансамбль къурмагъа ёл ачарлар. Бойлеликнен, Фархад театри-ансамблининъ артист ве чалгъыджылары «Хайтарма»нынъ темелини къоярлар...

Мен исе, оларнен сагълыкълашам ве шеэр-район кино косьтеришлерининъ ёлбашчысы олам. Он секиз йыл бу саада чалышырым. Ерли газеталарда макъалелер ве шиирлер, икяелер бастырырым.

Бу девир ичинде, 1957 сенесине къадар халкъ арасында чалышыр имзалар топлар, къайтув теъшикъатынен огърашырым. Гизли теъшикълэтымызнынъ вазифелеринен Андижан, Фергъана орталыкъларына ёлланырым. 1957 сенеси аркъадашларнен, 60 къадар ватандашларнен Озбекистан Компартиясынынъ биринджи кятиби Мухитдиновда бизим меселе боюнджа къабулда олурым. Ондан сонъ, буюк мектюпнен Москва ёлбашчыларына кетермиз... О кунълерден сонъ, аман-аман бутюн къабулларда иштирак этерим ве джезаланырым. Бир шейге бакъмадан, язгъан бутюн эсерлеримде Халкъны котермеге тырышырым ве нетиджеде бу ишлерим ичюн Ташкенттен къувулырым. Бу, 1974 сенеси олур. Демек, 1974 йылына къадар, яни бу девирде язув ишлеринен огърашырым, Орта Асия Ун. битиририм, аркъадашларымнен Миллий Арекет ёлунда хызметими девам эттиририм. Бутюн бу вакъытларда меним энъ якъын аркъадашым Джеббар Акимов мени насиатлар...

1965 сенесинден 1974 сенесине къадар Ташкентте Гъафур Гъулам нешриятында татар эдебиятынынъ редакторы олып ишлерим. О йылларда «Ираде Дерьясы» романыны язарым. Алиме акъкъында поэмам басылыр. «Без чечеклер» ве «Атешли кунълер» китапларым чыкъар... Газета ве журналларда повестьлерим, икяелерим, поэмаларым, шиирлерим басылырлар. Академик Айбекнинъ «Мукъкъадес къан» адлы романыны терджиме япарым, чалттан китап олып чыкъар. Онынъ артындан Къаракъалпакълы Каипбергеноснынъ «Къара-къалпакъ къызы» романыны терджиме этмеге башлар ве газета саифелеринде басылыр. «Козьлеринъде кедер сездим», «Чамлар шувулдагъанда»,

«Яврумда Салгырнынъ бою», «Къар тюбюнде къалгъан топракъ», «Сепет ичинде къалгъан чечеклер», «Бульбүлнинъ эляк олувы» повестылерим, «О, кузь чечеклери север эди», «Хатырлав», «Шефикъа», «Япалакъ-япалакъ къар ягъа» икялерим басылып. Ондан эвель «Дженюп йылдызлары» повестим «Октябрь ёлу» китабында чыкъар... Кене де, «Аскернинъ аятындан бир гедже», «Хатидже» адлы поэмаларым басылып. Тургенев, Лермонтов ве башкъалары меним терджимеде чыкъарлар. 40-тан зияде китап редакторлерим. Мына, эдебият фаадиетимнинъ котерилеяткъан бир девирде базы языджы ве дигер «ватандашларымынынъ» — чанакъяларларнынъ ярдымынен КГБ мени якъалай ве Халкъ Арекетинде иштирак эткеним ичюн, мени Ташкенттен къувулмама, кетмеме меджбур этелер. Халкъ Арекетинде иштирак эткен, халкъкъа садыкъ олгъан адамлардан айыралар.

Лякин, бу чокъ девам этмей. Мен, Краснодар Улькесинде, Новороссийск Суджукъ шеэринде ерлешем ве бу ерде энди Къырымгъа къоюлмагъан Халкъ Арекетининъ иштиракчилерине къошулам. Ахыры Краснодар улькесинде Новороссийск, Анапа, Баканка, Тамань, Крымск, Туапсе, Гелинджик, Абинскте бинълернен ватандашларымыз аякъкъа къалкъа, буюктен буюк митинглер тешкилятландырыла, Таманьда исе, Къырымгъа догъурылгъан поход-бинълернен ватандашларымыз бутюн улькеден топлашып Къырымгъа адымлар. Бизлерни Алланынъ ёлунда ёлларымызны кесер, копеклернен талатыр, урар ве машиналаргъа юклер, гедженинъ бир маалинде колхоз-совхоз аранларына къапар, КГБ ве милиция хадимлери вастасынен даркъагырлар. Кене де бу орталыкълардан юзьлернен ватандашларымыз Москва мейданларына ягъар. 1987 сенеси исе, Краснодар улькесинден секиз юз къадар ватандашларымызнен кетермиз, Къызыл Мейданда саатлернен, бир ай девамында, «Горбачев! Горбачев!..» деп багъырымыз. Ахыры Громыкогъа къабулгъа кирермиз. ТАССнынъ билдирювинден сонъ, бир даа Халкъны курешке котерирмиз. Оларнынъ ичинде яш балалылар, къартлар, аналар, бабалар, агъалар, къардашлар. Бекирлер, Рустемлер, Ильмилер, Асанлар, Чайлакълар, Диляралар, Айшелер, Дильшатлар, Русланлар, Робеспьерлер, Османлар...

Къайтув ёлу ачыла.

Чаресини тапкъанлар Къырымгъа явалар. Эльбет де, биринджи небетте, паралары олгъанлар, ве «Къырымгъа къайтмагъа истемегенлер», Къырым меселесинен огърашкъанларны чакъыштыргъан, оларгъа «автономистлер, халкъны къозгъалагъанлар» дегенлер, Къырымнынъ адыны анъмагъа къоркъкъанлар тѳрге келип ерлеширлер... Къавгъа-шамата башлар... Бизлер даа Москва комиссияларынен меселени сонъуна къадар чезмекте олгъанда, энди баягъы «акъангъазийлер» топракъ пайына, мал пайына тюшер, алан-аланны, сатан-сатанны, урар-йыкъарлар.

Не де олса, Янаевнен биринджи корюшювимизден сонъ, баягъы вакъыт кечер. Илькиде бизим меселемизни бакъмагъа чыкъарыладжакъта, даа не оладжакъыны кимсе бильмегенде, биз учъ адам — Асан Хуршутев, Гомер Баев ве мен, Янаевнен онынъ иш одасында корюшир, субетлеширмиз. Къаве фильджанларында къаве думанланыр, къокъусы авагъа котерилир. Лякин биз, къавелерни унутыр, субетлешювни кечке къадар девам эттирмиз. Кечер баягъы кунлер, афталар, Янаевнинъ комиссиясы ишке тюшер. Янаев ве депутатлар. Бизлер. Саатлернен, кунлернен дава. Кимериде, Янаев ачувланыр. Бизлерни разы олмаз. О, дер: «...Мен, Горбачевнынъ косътериши боюнджа меселени текминен чезмек ичюн, Юкъары Шуралар Сессиясынынъ Эмирини — Указыны чыкъарылмасы шартынен меселени азырламагъа борджлум. Сиз исе, Юрий Бекирович, Декларация акъкъында сѳз юрьсетесинъиз, ишни — меселени тамамы иле чезмек ичюн, Декларация етерлик дегиль. Бунынъ ичюн Ферман — Указ керек. Мустафа исе, дей о: Къырым Автономиясы олмасыны талап эте, бу, мумкюн дегиль. Башта халкъны къайтармакъ керек ве сонъ бу меселелерни чезмек керек, дер. Бизлер, бир къач адамлар исе, Янаевнен разымыз. Халкъны къайтармакъ ичюн Указ тарафдарымыз. Бойлеликнен, меселе тамамынен чезильмей ве Янаев меселени Юкъары Шуралар сессиясына чыкъара. Бизлер исе, Сессия биткенге къадар Москвада олурмыз, депутатларнен корюширмиз, Краснодар Ульке Фыркъасынынъ биринджи кятибининъ — Ползовковнынъ ярдымынен, Ульке депутатларынынъ ярдымынен сессиягъа янгъы-янгъы аризалар ве мектюплер ёллармыз. Бойлеликнен, Краснодар Улькесининъ депутатлары

сессияда чыкышта булуныр ве Къырым татарларынынъ Къырымгъа къайтмаларыны талап этерлер.

Къайтамыз... Акъмесджитте Обкомнынъ биринджи къа-тиби Багровнен эр кунъ дегендай корюширмиз, къайта башлагъанларны ерлештирюв, эв-баркъ, иш меселелери-нен огърашырмыз. Бу араларда, «янъы халкъ лидерлери» пейда олурлар. Кимиси сакъаллы, кимиси сакъалсыз, ки-миси Балтыкъ ялысындан, кимиси Къазан орталыкъла-рындан, кимиси Мубарек, кимиси бильмем даа къайдан... Не де олса, биз — Мухсим, Сеитягъя, Амза, Юра, Гомер, Асан Багровгъа отуз адамдан ибарет Комитетке кирсети-леджек адамларнынъ — Халкъ Арекетинде даимий ишти-рак эткенлер джедвелини беремиз. Багров бизим фикри-мизнен къайлы ола ве якъында Къырым областа Шуралар сессиясында бу меселе чезиледжегини айта. Лякин, Коми-тетнинъ ёлбашчысына кельгенде, бизимнен разы олмай. «...Юра озюнинъ сиясий ишлеринен огърашсын, Комитет-ке иш кочюриджилерден бир адам къоярмыз» — дей. Биз-лер разы олмаймыз. Бир къач кунъ кечер, мен сессияда Ко-митетке ёлбашчылыккъа Юра Османовны теклиф этерим. Бираз давадан сонъ, теклиф къабул олуныр. Комитет мей-дангъа кетирилир.

Бираз вакъыт кечер, Къурултай ве Меджлис меселелери огге сюрюлир. Къурултай чагъырылыр ве Меджлис мей-дангъа кетирилир...

Кель-келе, Юра Османов иштен бошатыла ве Комитет-ке янъы хадимлер келелер.

Арасы баягъы вакъыт кечер, мени Комитетке ишке чагъырырлар. 1995 сенесине къадар Комитетте ишлерим. Меним эсас вазифелерим: Халкъымызнынъ къайтувы ве ерлешювини газета, радио, телевидение ве башкъа васта-ларнен айдынлатмакъ. Бутюн бу ишлернен багълы олгъан меселелерни халкъымызгъа бильдирип отурмакъ. Мен, ойле де япарым. Юзълернен макъалелер, очерклер, икяе-лер, шиирлер язар, халкъымызнынъ даянылмаз агъыр ва-зиетини айдынлатырым. Бугунъ де бугунъ Комитетте иш-лемесем де, кене де бу вазифемни девам эттиририм.

Энди бираз арткъа козь ташлаймыз. Озбекистандан кеткен сонъ, Краснодар Улькесинде, Новороссийск шеэ-ринде яшарым. РСФСР языджылар тешкилятынынъ азасы оларакъ язув ишлерими девам эттиририм. Бу орталыкълар-

да ана тилимде басылмакънынъ чареси олмагъанындан себеп, рус тилинде язмагъа ве Халкъымызнынъ фаджиясыны эр кеслерге бильдирмеге тырышырым. Эльбет де, Озбекистанда мени басмайлар. Бунъа базы бир яызджыларымыз да ярдым этелер. Яшайыш турмыш алым агъыр олгъанындан себеп, аммал олып чалышырым. Эв къуарым. Эдебиатнен огърашырым. Бойлеликнен, рус тилинде китапларым чыкътар. Бундан да башкъа журнал ве газеталарда, поэзия джыйынтыкъларында эсерлерим басылып. Русие ве Кубань—Кавказ орталыкъларында эдебий чыкъышларда иштирак этерим. Бойлеликнен «Опаленные волны», «Дорога», «Горы», «Голоса», «После грозы», «Долина смерти» ве башкъа китапларым, «Арка над цемзаводом», «Памятник Неизвестному матросу», «Битва за хлеб», «Огненные годы», «Один день из жизни солдата», «Хатидже» ве башкъа поэма ве балладаларым басылыплар. Бундан да гъайры «Окопники», «Книга памяти», «Поэзия» китапларында эсерлерим басылып. Москва поэзия китапларында шиир ве балладаларым дердж олуныр.

Юкъарыда къайд эткеним киби, азырки вакъытта Акъмесджит шеэринде яшарым ве халкъымызнынъ ал-эвалыны айдынлатып турмагъа тырышыр ве онынъ тарихта ерини пекитмеге арекет этерим.

ШИИРНИНЪ АЛТЫН ИКЪЛИМИНДЕ

Манъа коре, шиир арифлер иле яраштырылган гузель бир ресим мейданы, къулакъкъа ве къальбке хош кельген бир музыка бестеси. Шиир шаирнинъ къальби ве дуйгъусы иле орюльген, арифленильген бир шекильдир. Базыларына коре, шиир — къальбден къальбге къурулган бир дуйгъу копюрндир. Бу копюрнинъ ёлжулары исе севги, ашкъ, бахыт, гузель бир анъдир. Шиир аңгалагъанлар ичюн бир экинди мельтеми, баарь ягъмуры, бир актышам кунеси, талпылып да далы унутылмагъан бир лезет, гедже-нинъ сессилиги, къалабалыкъларнынъ кескинлиги, къыскъасы, шиир — севгидеметидир.

Эдебиятшынасларнынъ айткъанына коре, шиир аңгалайышы, танымы — бу къафисси, назим шекили, сеслери къулакъкъа хош кельген ве музыка мейланына давет эткен бир шекильдир. 20 асырда шиирде формадан чокъ дуйгъугъа аңглатылмагъа истенильген коллизия, ликъкъат берильмектедир. Эдгар Понынъ айткъанына коре, 20 асырда «шиир шиир ичюн» эди.

Факъат бу кунюмизде «шиир дуйгъу ичюн, мында макъсаллар ве кучюк ниетлер шиир шекилине толдурылгъанлар». Базыларына коре, шиирнинъ энъ яхшысы «басамакъ тарзында» язылган шиирлердир. Русиеде бойле шиир язув усулынынъ темсильджиси Владимир Маяковский эди.

Бугунъки шиир аңгалайышы, шиирни аңгалагъанлар ичюн табийй бир шейдир ки, о, коктеи энмеди, я да ериниъ астындан чыкъмады. О асырлар девамьнда инкишаф этти, белли бир ёнелишлер пейда этти. Эр бир асыр озюнде озюнде шиир аңгалайышыны мулжесемледи. Инсанларнынъ рухий алларыны тасвир эткен классик шиир ерине романтик шиир аңгалайышы кельди. Согъра къыскъа бир вакъыт девамьнда шиир аңгалайышы дегишиип турды. Реалист, натуралист, сюрреалист, символист, атта дадаист ве кубик шиир аңгалайышлары ортагъа чыкъкъан эди. Нетиджеде, инсанлар оларнынъ ич бирисини там оларакъ, бегенип менимсесмедилер. Бу юз йылда исе сербест шиир, яни «безъ шиир» де пейда олды.

Сиз, шиирий сечимде окъуйджакъ шиирлер кунюмиздеки шиир аңгалайышына уйгъулаштырылып язылгъандырлар. Оларда шекильден чокъ, мааньга эмнет берильгендир, музыкадан чокъ дуйгъу ог плангъа чыкъарылгъандыр. Шиирлери де Тюркиде чокъ менур дегильдирлер. Оларнынъ макъсаллары 20 асырда ортагъа чыкъкъан шиир аңгалайышларыны сатыр япып, айыры бир шиир аңгалайышы айыры бир шиир формасы, кейфи иле инсанларгъа сесленмекни истемектен 21 асырда сатырджы шиир аңгалайышыны ортагъа къоябилъмектен ибареттир.

Аиджакъ, бу ишни олгъаны киби там оларакъ башарып оламагъанлар. Шунинъ ичюн бу шиирлерни окъугъаныгъызда чокъусы мана ве шиирдеки дуйгъуларны ис этмек ичюн окъуйджакъсынгъыз. Эгер бу сой шиирлерде шкиль ве муштеридже арасангъыз, зан этерим, буламайджакъсынгъыз. Бельки де, «Бойле шиир олурмы?» дейджесингъыз.

Эрджан Сакарья.

О. Адем Сельчук

АШКЪ ОГЪРУНА

Ашкъ огъруна зеэр-зокъум ичилир,
Ашкъ огъруна омюр ерге сачылыр,
Ашкъ огъруна джошкъун селлер кечилир,
Маниалар йыгъын-йыгъын, заман тюль олур.

Ашкъ огъруна узанырсынъ далларгъа,
Ашкъ огъруна эль ачарсынъ къулларгъа,
Ашкъ огъруна къоюлырсынъ ёлларгъа,
Гъурбет тикен-тикен, сия — гуль олур.

Ашкъ огъруна юкъу кирмез козюнъе,
Ашкъ огъруна атеш тюшер озюнъе,
Ашкъ огъруна дерман ягъар тизинъе,
Дагълар мензиль-мензиль, тозлу ёл олур.

Ашкъ огъруна Меджнун ольди чёллерде,
Ашкъ огъруна дёне чамлы беллерде,
Ашкъ огъруна Керем гъурбет эллерде
Тютер алев-алев, Аслы — куль олур.

Назим Пайам

ОЛ МУМИН ГОНЪЛЮ ОЛМАДЫ ГОНЪЛЮМ

Дюнъя гульге кузьгю,
Сен гуль саиби.
— Эй, гульшен! — Бирден
Мен дейим.
Адым тюше акълыма.
Теркимде бутюн къыссалар
Чевирем япракъларыны

Ич биринде ёктым,
Ничюн ёктым?

Тедарикте кевдем,
Пешинье тюшем.
Инатчылыгъымдан,
Аскыджылыгъымдан,
Биньердже тюшкенлер киби тюшем.
Козылари бешерге ачылган. Мен
Сорамакътан чекинмейим.
Бенде тюкенген вакъыт,
Бенде путлашкъан. Мен —
Келямымда фахрие
Ве пул гуняхым.
Мен ёктым,
Ничюн, ёктым?

Атлыларынъ кечмекте,
Гуль ренкли ашкъ атлыларынъ.
Эллеримде мусхафлар.
Кечелер джогърафиямдан
Ай къушанган къушларнынъ къанат сеслери.
Бир эфсане къараманы олгъаным мен.
Сеслерини дуям,
Мен ёктым,
Ничюн ёктым?

Топрагъым нефесимни кесе,
Рузгарым сувумны къурутты.
Ёргъуным,
Йыкыылгъандже анълыдырым,
Ах, акъыл фукъареси, акълым,
Мени менле сильгеним,
Бир руя къадар яшайлмадым,
Атта бильдим
Мен ёктым,
Ничюн ёктым?

Дюнья гульге кузьгю,
Сен гуль саибисинъ.
— Эй, гульшен! — Бирден
Адым тюше акълыма.
Теркимде бутюн къыссалар,
Чевирем саифелерини,
Ич биринде ёктым,

Ничюн, ёкъым?
Эзберден олјумдир яшагъаным
Танърым, къатилим сен дегильсинъ
Къатили сен дегильсинъ. Танърым.

Юсуф Дурсун

БАДЕМ ЧИЧЕГИ

Бадем чичегим мен мевсимлик
Кунъ ышыгъына дёнјоктир јюзюм
Къушларнынъ тюркјусинен тылсымлым
Чоджукъ къокъулу
Кок јюзюм

Кунешли бир ягъмурым шимди
Хаберджиси баарьнинъ
Къанатында ачарым
Далыма къонгъан
Къушларнынъ
Зинданымда быракътым
Къаранлыкъ геджемин
Шиире боядым ешилимле мавыны
Сизге кетирдим безъ къушларым
Гульнинъ эгленджесини
Недир омјор дедигинъ баарь
Гуль ачымы ниает
Биракъ учсынлар устјумде уджсыз-буджакъсыз
Биракъ дёнсинлер баш уджумда кунъ бою
Къушларым санъа эманет.

Али Тюркмен Парлакъ

АГЪЛА ГУЛЈОМ

Агъла гулјом,
Тоя-тоя...
Чектигинъ бу азап,
Ташыдыгъынъ бу јок
Дердинъ буюк... агъла!
Бельки, дели диеджеклер,
Бельки чоджукъ сана...

Яралы юрегинъле,
шерефинъле агъла!
Агъла... Чюнки ачсынъ!..
Тамлагъан козьяшларындa
Акъбардакълар ачсын...

М. Варол Озътюрк

АРТЫКЪ ЗАМАНЛАР

Атешни къарда бекледим,
мумкюн олсайды къопармакъ мевсимлерни
баарьге кузьни къошардым
тамам олсун деп аят икяем.
отурып
исъянныйнъ шиирини язаркен бир шаир
юрегим эллеримде
пакизе къаранлыкълар пешине тюшкеним.
огюмде о бильген чизгилер
сачларым аят юклюдир
онынъ устуне къапылар янълыш ачылгъандыр
кечиккен ферьядларымны арарым
инатланып яшагъан бир аятнынъ
юкю эльбет агъыр оладжакътыр
эзилеп кечильген артыкъ заманларда
олюм, олюм — яныкъ тюркюлерге
сёз оладжакътыр.
Эр сёзюне «ах» къошулгъан куньлерде
бир къашыкъ сувда богъулгъандыр
къаткъан билеклери
онъулмаз аджылары ве юреги
ве къалеми дерьягъа узангъандыр шаирнинъ
артыкъ эр тамла бир келиме
эр тамла бир икяеге зейильдир
шаирлер исе онъулмазнынъ ишарет ташы
къавушмакъ арамдыр
сусмакъ бельки бир къонакъ
аджынынъ уджейрелери къанле толгъандыр
артыкъ заманлар ильмиал
ильмиал олгъандыр дуйгълара.

ТАМЫРЛАРЫМЫЗ БИР

Къырымдан сюргюн олунмадан эвель, даа бала кечим-де, биталарымдан, бабам ве анамдан, мен ичюн сырлы бир алем олуп дююлгъан бу ульке акъкъында сыкъ-сыкъ ве чешит икяелер динълегендирим. Догъма коюм Варнаутка (шимди Гончарное)нен денъиз арасында ерлешкен орманлы дагънынъ энъ юксек нокътасындан, ава темиз ве серин вакътында, Къара денъиз аша къаршы тарафкъа исрарнен тикильген адамгъа Истанбулнынъ къуббелери, джамилерининъ минарелери корюле, дей тургъанлар. Бунынъ не дердже керчек олгъаныны амельде сынамакъ о заманлар озюме насип олмады... Лякин, мен ичюн къаршыдаки бу муджизелер улькеси бир тылсымлы масал, гонълюмнинъ буюк арзусы оларакъ къалды. Ана о замандан берли къальбиме синъген бу дияргъа ашыкъ-севда киби яшагъанымны ич де гизлемем!

Умумен, бизим Байдарава тарафларда, догърусы бутюн Къырымымызда да, бу мемлекетнен, онынъ адамларынен бизим эдждатларымыз агъа-къардаш, сой-акъраба оларакъ яшагъанлар. Османлы девиринде Падидша ве Къырым ханлары арасында эр джеэттен багъ ве анылашмалар олгъан. Бир чокъ адамларымыздан эшиткен икяелериме коре, эвель заманларда, эки мемлекет арасында сынъыр ачыкъ экенде, Къырымгъа я тиджарет, я да хызмет муджиби кельген тюрк яшлары улькемизнинъ дюльберлерине севда олгъанлар, оларгъа эвленгенлер. Генчлернинъ базылары сонъундан озь къоранталарынен Тюркиеге къайткъанлар, базылары исе, Къырымда темель къойып, тамыр йибергенлер. Тыпкъы бунынъ киби, Тюркиеге окъумагъа, я да чалышмагъа кеткен бизим генчлеримиз я о ерде къалгъанлар, я да келинни алып, койлерине, шеэрлерине къайткъанлар.

Бойле къудалашувлар нетиджесинде къан-къардаш, сой-акърабалыкъ йиплери иле къави багълангъан, бир тамыр аткъан эки тюркий халкъ эр вакъыт бирдем ве берадер олуп яшагъан. Ябанджыларнынъ эки ульке узерине уджюмлерине бераберликте къаршы чыкъкъанлар. Эки уль-

кенинъ телюкесизлигини бераберликте къоругъанлар. Мына бу себеплерге коре олса керек, Къырымнынъ бир чокъ ерлеринде «Тюрк Асан», «Тюркиели Мелек енге»... киби сёзлерни эвельде чокъ эшитмек мумкюн эди...

Э-э, тарифни бираз создым гъальба. Айтмагъа истегеним — тылсымлы бу диярнынъ ады, онынъ инсанны мефтун этиджи джазибеси, бу ерлерни барып коръмек, топрагъыны, инсанларыны зиярет этмек арзусы меним къальбимде о заманлардан берли яшай ве кеттикче къанатлана эди.

Ниает, бу сененинъ бааринде йылларджа сюрген ниетиме ирдим — азрети Мухаммед Мустафа (саллаллаху алейхи веселлем) Пейгъамбер эфендимизнинъ догъгъан куню мунасебетинен отъкериледжек «Къутлу догъум афтасы»на Къырымдан шаир Шакир Селим иле берабер давет олундым.

Адетим худжур: зияде авес эткен бир де бир ишни башлайджакъ олсам, я да ильк оларакъ бир ерге сеферге чыкъаджакъ исем, о геджеси козюме юкью кирмей. Хаялым о таныш олмагъан юртнынъ кентлери ве шеэрлеринде кезе, эски ве янъы танышлар иле хаялен субетлер къурам.

Асылында Тюркиеге кетиледжек хабири аджелеликнен келип чыкъты. Бир тюрлю азырлыкъ биле япамаджыкъ. Акъшам иштен къайтаджакъта: «Ярын Истанбулгъа учаджакъсыз», — дедилер. Весселям.

Иште, учамыз. Акъмесджитнинъ ава аланындан коте-рильген «АН-24» Къара денъиз узеринде аман-аман эки саат учкъан сонъ, стюардессанынъ «Бир къач дакъкъадан сонъ самолётымыз Истанбул ава аланына къонаджакъ...» деген сеси эшитильди. Бундан сонъ онынъ нелер акъкъында айткъаныны эшитмедим биле. Кене хаял дерьясына чомдым.

Истанбул. Э-хе, ана, меним ичюн бир муджизе, тылсым оларакъ къальбимде яшап кельген, къалабалыкъ сёкъакъларындан, чаршыларындан юргеге ёл тапмакъ къыйын олгъан эфсаневий шеэр. Бисмиллях дие онынъ топрагъына ильк дефа аякъ бастым. Санки бир музейни анъдыргъан аэропорт бинасына киргенимизнен бу еркеки тертип, низам, хадимлернинъ незакетлиликлери шу дакъкъасы дикъкъатымызны джелъп этти. Къаршысына якъынлагъанда озю ачылгъан эки табакъалы джам къапылардан ёлджулар салонына кечкенимизнен, эллеринде латин арифлеринен адларымыз язылы левханы туткъан бир адамны коръгенимиз киби, онынъ янына барып, озюмизни таныттыкъ. О

бизни эски танышлар киби кършылап алды ве шу дакъкъ-асы бундан сонъ не япаджагъымызны анълатты:

— Эки сааттан сонъ Анкарагъа учаджакъсынъыз. О ерде де сизлерни кършылап аладжакълар. Шимди исе, мааллий ава ёллары аланына кечмек керекмиз. Анда бираз беклемек зарур олур. Чай ичермиз, субетлеширмиз.

Ойле де яптыкъ. Мааллий ава ёллары аланы пек узакъ олмаса да, о ерге машинанен кеттик. Бу эснада Истанбул аэропортыны бираз сейир этмек имкяны да олды. Не де исе, дивардаки электрон таблода «Истанбул—Анкара рейси» боюнджа бельгиленильген саатта учаджакъ самолёткъа ёлджуларнынъ минмелери акъкъындаки язы — хабер пейда олды. Дигер ёлджуларнен берабер биз де озгъарыджы янъы танышларымызнен сагълыкълашып ресмий тешкерювлерден кечерек, учакъкъа догъру ёнелдик. «Боинг-737» самолётынынъ когертесинде билетлеримизде косътерильген креслоларгъа барып ерлештик. Салонгъа киреркенсиз, стюардесса къыз сизни юзюнде тебессюм ве незакетнен «Хош кельдиниз, эфендим, буюрун!» — дие кършылай, та ерингъизни тапып отургъанынъызгъа къадар дигери ярдым-джы ола.

Самолёт когертесининъ бол-саллыгъы, онынъ ичерисинде эр шей ёлджунынъ раатлыгъына хызмет этювини корьгенде, истер-истемез акъылыньа: «Бойле шейлер бизлерде де олурмы экен?» — деген фикир келе.

Истанбулнен Анкаранынъ арасы къарадан 500 километр ёл. Эбет, ава ёлу ондан бираз къыска. Биз бу месафени бир километр юксекликте олгъан-оладжакъы 40 дакъкъада учып кечтик.

Ана, кършымызда Анкара. Бааръ авасындан гуль, чечек къокъусы дуюла. Нефес алып тоямайсынъ. Беш миллиондан зияде халкъ яшагъан, байырлар кършысына къурулгъан эвлери эсасен чокъкъатлы олгъан буюк шеэрнинъ ёллары, сокъакъларынынъ этрафы гуль ве чечек. Этраф санки гульзар. Затен апрель 20 — Тюркиеде гуль куню илян этильген экен. Азрети Мухаммед Мустафа (с.а.в.) пейгъамберимизнинъ догъгъан куню мунасебетинен эр кес бирибирине гуль багъышлай. Бу мунасебетнен шеэрнинъ эр еринде «Апрель 20 — гуль куню», «Бугунъ севдиклеринъизге бир дал гуль беринъиз!» деген левхалар, ренкли паннолар асылы.

Саба саат 10-да Анкаранынъ меркезиндеки Къоджатеке джамисининъ топлашувлар салонында «Къутлу догъум афтасын»нынъ тантаналы ачылув мерасими Къуран-ы Керимден суре окъув иле башланды. Бу мерасимде Тюркие

Джумхуриетининъ Баш министри Месут Йылмаз, девлет министри Джемиль Чичек, Диянет ишлери министри Мехмет Нури Йылмаз, бунынъ киби де, Тюркиенинъ чешит сиясий партияларынынъ векиллери, тыш мемлекетлерден кельген мусафирлер иштирак эттилер. Баш министр топланганлар узуринда чыккыш япаракъ: «Сонъ дин олгъан Ислямиет ве юдже Пейгъамберимиз бутюн инсанлыкънынъ ёлуны айдынлаткъан бир ышыкъ олмагъа девам этмекте» — деди ве адети узре, Пейгъамбер эфендимизнинъ ремзи сайылгъан бир дал гульни Диянет ишлери министри Нури Йылмаз эфендиге эдие этти.

Бундан сонъ, девлет министри Джемиль Чичек, Диянет ишлери министри Мехмет Нури Йылмаз, сиясий партияларнынъ векиллери Шевкет Къазан, Исмаил Косе ве дигерлери сёзге чыккып, азрети Мухаммед Мустафа (саллаллаху алейхи веселлем) Пейгъамберимизнинъ омюри ве аятыны даа да эйидже аңламакъ ичюн джиддий чалышувлар, арекетлер зарур экенини айрыджа къайд эттилер.

«Къутлу догъум афтасы» мунасебетинен бир къач айлар эвель чешит ярышлар, бу джумледен, тюркий джумхуриетлер ве топлулыкълары шаирлерининъ «Ислямда ватан ве миллет севгиси» шиары алтында шиир ярышмасынынъ шартлары илян олунгъан эди. Бу мунасебетнен Къырымдан да бир къач шаир ве авескъярларнынъ шиирлери кунъ эвельден конкурскъа ёлланылгъан эди. Нуфузлы жюри азаларынынъ къарары муджиби биринджи мукъяфатны бизим шаиримиз Шакир Селим къазангъаныны эшиткенимизде къальплеримизде гъурур ве эеджан дуйгъулары далгъаланды. Экинджи ве учюнджи мукъяфатларны азербайджанлы ве таджикистанлы иджаткъярлар къазангъанлар.

Чешит ярышларда гъалип кельгенлер такъдирленгенден сонъ, куннинъ экинджи ярысында, Анкаранынъ гузель отеллеринден эсап этильген «Делеман» мусафирханесининъ топлашувлар салонунда «Деньишювлер девиринде Ислям» деген мевзуда II Халкъара симпозиум озь ишини башлады. Учъ кунъ девамында дюньянынъ чешит мемлекетлеринден, бу джумледен, Америка Къошма Штатларындан, Испаниядан, Судандан, Иракътан... кельген Ислям, тарих, сиясет алимлери, дин адамлары Къуран-ы Керим ве сунетте янъарув гъаелери, XIX асыргъадже Ислям дюньясы, келеджекке ёнельген араштырувлар акъкъындаки марузаларнен чыккышларда булундылар. Бир чокъ

Ресимде: Анкара 1996 с., апрель 21. Симпозиумның мед-
жлислер залында.

алимлер де эсас марузалар узеринде озьлерининъ фикир ве мулязаларыны беян эттилер.

Симпозиум куньлеринде озю Къырым асыллы, сонъки йылларда Къырымгъа бир къач дефа келип кеткен, Тюркие Диянет вакъыфында месуль вазифеде чалышкъан Абдураман Къая бизлерге аякъдаш олды. Юксек диний бильги саиби, эр бир фикирни эсаслы тарзда анълатмагъа икътидарлы, табиятча агъыр-сабыр бу инсан иле субетдеш олмакъ кишиге айрыджа бир эеджан, рухий котеринкилик багъышлай. Онынънен девамлы къонушмагъа, сёйлешмеге истейсинъ.

— Симпозиумымызда, — деди экинджи куню сабасы Абдураман агъа бизге, — баба-деделери къырымлы бир къач алим булунмакъта. Мен сизлерни оларнен таныш этерим. Оларнынъ эписи дюньяджа белли илим докторлары, профессорлар. Корюшювлеринизден мемнюн къалырсынъыз.

Биз тенефюс вакъытыны сабырсызлыкънен бекледик. Ниает, бойле фурсатны булдыкъ. Илян этильген къыскъа тенефюс вакътында симпозиум иштиракчилерине бирер фильджан къаве теклиф этильди. Эллеримизде къавелеримизнен Абдураман агъа орта бойлу, яшы алтмыштан кечкен бир адамны бизлерге таныштырды:

— Бу киши — Америка Къошма Штатларындан. Белли тарихчы, Мадисон шеэринде яшай. Университетте дерс бере.

Къол беришип, селямлаштыкъ. Исми — Кемал, сой ады

Карпат экен. Баягъы субет эттик. Баба-деделери Къырым-дан олгъанларыны бильсе де, оларнынъ къаерде догъгъанларыны хатырлап оламай. Пек эрте вакъытларда кочъ эткенлер. Кемал оджанынъ озю Добруджада дюньягъа кельген. Башындан чокъ шейлер кечирген. Илимге авесли олгъаны себебинден эр не вазнетте къалса да, окъугъан. Ниа-ет, илим докторы, профессор олгъан. Ана тилимизни не дередже эйи бильгени киби, бир къач ябанджы тиллерде де сербест къонуша. Озь ихтисасы боюнджа 15 китап язып бастыргъан, юзден зияде чешит мевзуларда макъалелери дердж олунгъан. Марузаларыны истер инглиздже, истер тюркче, ойле англайышлы беян этти ки, отургъанларнынъ эписи онынъ сёзлерини тыныш алмадан динъледилер.

Кемал Карпат Америкада Орта Догуу джемиетине бир къач йыл реберлик эткен, шимди де бир чокъ джемиетлернинъ ильмий азасыдыр. Буларнынъ эписи — алимнинъ итибары юксек олгъанынынъ делалетидир эбет.

Экинджи субетдешимиз Анкара университетининъ профессоры Ильбер Ортайлы олды. Узунджа бойлу, кенъ мучели бу кишининъ бабасы — Кефели экен. Кемал агъаны озь девиринде севген-сайгъанлар. Сонъундан, белли себеплерге коре, ябанджы иллерде яшагъан. Анасы — Шефикъа ханым догъма Акъмесджитли. Мырзалар несилинден. Къарашайскийлерден. Шимди етмиш яшлар этрафында бир къартый. Анкара шеэринде айры квартирада кучюк огълу иле берабер яшай, торунларынен эглене.

1947 сенеси догъгъан Ильберни ана-бабасы бар имкяналарыны ишке къойып, онынъ юксек бильги алмасы ичюн тырышалар. Ильбер акъыкъатен авесликнен окъуй, бильгисини арттыра. Сонъундан ичтиманй-сиясий илимлер докторы дереджесине ирише. 1989 сенесинден берли Анкара университетининъ профессору. Субетимиз девамында белли олгъанына коре, Ильбер Ортайлы эки йыл эвель Киевде отъкерильген бир ильмий конференциядан къайткъанда Къырымда — баба-деделерининъ топрагъында булунгъан. Бу ерде онынъ баягъы танышлары бар экен.

— Къырымгъа къайтып баргъанынъызда Шевкет Хайбуллаевке менден селям айтынъыз, — деди Ильбер оджа.

Субетимизнинъ сонъунда Ильбер оджа, эгер имкянымыз олса, анасынен корюшмемизни я да телефонда олса биле, сёйлешмемизни теклиф этти. Биз разы олдыкъ. Акъшамына телефонда Шефикъа аптенен баягъы къонуштыкъ. Дженк вакъытында немселер бизим яшларымызны якъалап алып кеткенлер арасында Шефикъа апте де бар экен. Дюнъянынъ бир четинден о бир четине барып тюше.

Башындан кечиргенлерини сёйлесе, бир кьач китапкьа сыгьа биледжек тарих. Не де исе, дженк йьлларынынъ ортасында оларнынъ кьорантасы Тюркиеге келип чыкьа. Дженктен эвель Акъмесджит педагогика институтында окъугъан Шефикъа Тюркиедде рус тилинде радио яйынларыны алып бара, терджиманлыкъ япа.

Шимди Тюркиедде окъугъан бизим яшларымызнынъ чокъусы Шефикъа аптени яхшы билелер, онъа барып, керкли ярдымлар алалар. Онъа эр кес «Шефикъа тизе» дей.

Шефикъа апте Къырымдаки бир чокъ танышларыны, институт достларыны, кезинип юрген маалле ве сокъакъларыны хатырлады ве сонъунда:

— Ватангъа баргъанынъызда, Къырымнынъ ташына, топрагъына менден селям айтынъыз, Аллах эпимизни ватангъа къавушмагъа къысмет этсин, — деди.

Симпозиумда танышкъан учюнджи семетдешимиз Орхал Къармыш эди. О да илим докторы. Истанбулда яшай. Лакин, о киши озъ чыкышындан сонъ, симпозиумнынъ экинджи куню, аджеле ишлери олгъаны себебинден, Истанбулгъа дёнгени ичюн бир даа лакъырды этип оламадыкъ.

Анкарада булунгъан вакътымызда шеэрдеки кырымтатар дернегининъ фааллеринен де корюштик. Оларнынъ ярдымлары ве аякъдашлыкълары саесинде Анкаранынъ бир чокъ ерлерини зиярет эттик.

Энъ эвеля Къоджатеде джамиси акъкъында бир кьач сёз айтмагъа борджлум. Эски танышмыз Абдураман Къая Анкарада булунувувымызнынъ экинджи куню мимарджылыкъ саасында тенъешсиз бу иншаатны барып бакъмамызны теклиф этти. Бизлер ерлешкен «Сегъмен» отелинден ойле пек узакъ олмагъаны ичюн джамиге джаяв ёл алдыкъ. Абдураман агъа ёл бою бизге джамининъ къуруджылыгъы акъкъында икяе этти.

Анкаранынъ Къоджатеде деген еринде джами къурмакъ фикри та 1944 сенеси догъа. О сенеси де 72 адамдан ибарет эйэт тешкиль олуна. Онъа «Анкара Янъышеэрде бир джами яптырма идареси» ады бериле. Бу идаре 1947 сенеси джамининъ лейихасыны сечюв боюнджа ярышма кечире. Лякин, биринджи ерни алгъан лейиха олмай. Бир тарафтан да джамининъ къуруладжакъ ерни бельгилев меселеси чезильмей. 1957 сенеси экинджи кере лейиха ярышы ачыла. Ярышмада 36 лейиха бакъып чыкыыла. Амма, оларнынъ ич бириси там нетидже къазанып оламай. Арадан он йыл кечкен сонъ, 1967 сенеси отъкерильген лейихалар ярышында Хусрев Тайла ве Фатих Улуэнгиннинъ лейихасы гъалип ке-

ле, биринджи ола. Бойледже, янъы лейиха эсасында Къоджатеке джамисининъ темели 1967 сенеси октябрь 30 куню — Мирадждж къандилине догърулап, къазылып башлай. Арадан эки йыл кечкенде, 1969 сенесининъ октябрь 29-ында, Мирадждж къандили къутланаджакъ бир кунде, алт къаты файдаланувгъа теслим этиле. Джамии къуруджылыгъы девам эте ве о 1987 сенеси август 28-де текмиль битирилип, ибадетке толусынен ачыла.

XVI асыр эстетикасы иле XX асыр технологиясынынъ бирлештирилиуви нетиджесинде инша этильген бу дюльбер джамиде бир вакъытнынъ озюнде 4000 адам ибадет эте биле. Онынъ эр бири 88 метр юксеклигинде 3-ер шерефели 4 минаресине эм мердивеннен, эм де лифтнен чыкъмагъа мумкюн. Биз бу минарелерден бирине Абдураман агъа иле берабер чыкъып, 83 метр юксекликтен бутюн Анкара манзарасыны сейир эттик.

Шуны да къайд этмели ки, Къоджатеке джамисинде машиналаргъа парк ерлери, китап ве дигер маллар иле толу тюкянлар, чешит сергилер бу ерге кельгенлер хызметиндедир.

Асылында Анкарада сейир этиледжек ерлер дюнья къадар. Анкара къалеси ана ойле бир зияретгяхтыр. Шеэр меркезинден Къалеге эки чети магъазылар, чаршыларнен толу тар ве ёкъушлы ёлларнен барыла. Бакъырджылар, сепетчилер, даа чокътан-чокъ эльде япылгъан тюрлю эв эшыялары саткъан тюкянджылар янындан кечерек, «Зенгер паша къонагъы»на барып чыкътыкъ. Тыштан бакъкъанда энди эскирген, йыкъыладжакъ киби корюнген бу биналар, эвлер Анкаранынъ музей экспонатларына чевирильгенлер. Азбар къапыдан кирип, сол тарафкъа бурулгъанынънен, къонакъ саиплери сизни тевазе ве незакет иле ичериге давет этелер. Учъ къатлы бинанынъ эр бир къаты дикъкъатынъызны озюне джелъп эте. Эр шей кечкен заманларны анъдыра. Азырланаяткъан ашлар, донатылгъан одалар о девирнинъки. Бу ханелерни бир-бир козьден кечирген, эр шейни элинънен токъунып бакъкъан сонъ, истесенъ, о заман кийимлерини кийип, ресим де чыкъарта билесинъ. Биз де бундан артта къалмадыкъ. Ашларнынъ адлары да худжур: «Къозу къапама», «Паша питеси», «Сач къавурма», «Козъ-леме», «Сарыгъы бурма», «Ашуре» ве иляхре.

Ойле олып чыкъты ки, биз Тюркиеде булунгъанымызда, апрель 23-те Джумхуриетнинъ 76-нджы йыл дёнюми байрам япылды. Биз бу тантаналарнынъ эписини телевизор экранында сейир эттик. Байрам кунълери Анкаранынъ меркезий майданында атылгъан фишенклер акышам вакъ-

ытында кокте аджайип бир гузеллик пейда этти. Мусафир-ханемизнинь пенджересинден буларны зевкъ ала-ала сейир эттик. Байрам куню сабасы ёлнынъ о бир четиндеки чокъкъатлы эвнинъ балконларына асылгъан Тюркие девлет байракъларына козюмиз тюшти. Оларны бу бинада яшагъан адамларнынъ озылери астылар. Корюлип тура ки, Тюркиеде яшагъан эр бир инсан девлет байрагъына буюк севги беслей. Умумен, Анкарагъа ильки аякъ баскъан заманымыз ёллар четинде, байрам арфесинде, чешит колемдеки девлет байракъларынынъ базарыны корип, тааджюпленген эдик. Албу исе, бунынъ себеби бар экен. Джумхуриет куню балалар байрамы да къайд олуна. Шеэрининъ эсас мейданында балаларнынъ чыкъышлары, байрам нумайишлери откерильди.

Анкарадан айырылмамызгъа бир кунь къалгъанда Тюркие Джумхуриетининъ эсасчысы Ататюркнинъ къабрини, о ердеки музейини зиярет эттик. Джумхуриет байрамы тантаналары девам эткени себебинден, Тюркиенинъ озюнден олгъаны киби, тыш мемлекетлерден кельген зияретчилер де, чокъ эди.

Тюркие сеферимизнинъ экинджи ярысы Истанбулда кечти. Анкарадан учып кельгенимизден ава аланындан Истанбул муфтиликгине телефон этип, хабер бердик. Бираз вакъыттан сонъ, бизни келип алып кеттилер. Муфтият хадимлеринен, муфти Салахатдин Къаянен танышып, бираз субетлешкенимизден сонъ, Истанбулдаки Къырымтатарлар дернегине бармагъа истегенимизни айткъан эдик, шу заманы о ерге алып бардылар, Дернек (джемиет)те бизим бир чокъ яшларымыз топлангъанлар. Олар Истанбулнынъ алий окъув юртларында окъуйлар. Тюрк тилини тез вакъытта ойле яхшы огренгенлер ки, атта бизлернен де тюркче лакъырды этелер.

Биз яшларымыздан оларнынъ окъувлары, яшайышлары акъкъында сорадыкъ. «Эйимиз» дедилер олар. О вакъыт тамам Къурбан байрамынынъ арфеси эди. Бу себептен де дернекте чалышкъанларнынъ ишлери сыкълет. Истанбул ве онынъ чевресиндеки больгелерде яшагъан адамлар Къырымда чалынмасыны риджа этерек, къурбанлыкъ параларыны теслим этелер, дернекнинъ эсабына кечирелер. Бу ишлерде бизим яшлар да дернек хызметчилерине ярдымджы олалар. Базы яшлар геджелери дернекте къалалар. Бу ерде дерслерге азырланалар, дернек китапханесиндеки эдебиятлардан файдаланалар.

Эбет, Тюркие эвель-эзель Къырым яшларынынъ илим

алмасы ёлунда буюк хызмет этекен бир мемлект олганы тарихтан белли. Нидже-нидже адамларымыз бу ерде диний тасиль корьгенлер, афызлар олгъанлар, Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Шевкъи Бекторе ве даа юзлернен зиялыларымызнынъ сиясий, бедий ве ичтимаий анълары Тюркиеде шекилленгени бир кимсеге сыр дегиль. Мен бу яшларымызгъа тикилерек, хаялымдан о девирнинъ адамларыны кечирдим. Бу яшларымызнынъ да олар киби мухкем билим алмаларыны, азачыкъ олса да, деделерине бенъземелерини арз эттим.

Истанбулда къалгъан куньлерни озъ башымызгъа кечирдик, озюмиз шеэрни, онынъ сокъакъларыны, чаршыларыны кездик.

Истанбулны дюньянынъ бир музейи демек мумкюн. Асиянен Авропа бу ерде бири-бирине къавуша. Медениет де ойле. Шеэр сокъакъларында корьген адамларынъызны дигер баты мемлекетлерининъ инсанларындан чокъ да айырды этип оламазсынъыз: кийинишлеринде, юрюш-турушларында зияде фаркъ ёкъ. Амма, шеэрнинъ сокъакъларында магъазыларнынъ чокълугъындан юрьмекнинъ чареси ёкъ. Эр бир тюкян огюнде сизни илле ичериге теклиф этелер, малларны косътермеге, сизге бегендирмеге тырышалар. Фиятыны сорасанъ, аман устюнге кийсетип, макътап башлайлар. Уджуджа сатаджагъыны айта. Эгер бир де бир шей сатып алгъан киби олсанъ, шу дакъкъасы бир фильджан шекерли чай теклиф эте, къыскъасы, тюкян янындан сени мемнюниетнен озгъаралар.

Шеэрнинъ бир чокъ дикъкъаткъа ляйыкъ ерлерини корьмек насип олмаса да, бир музейни анъдыргъан «Къапалы чаршы»ны кезмемиз аман-аман бир кунъ вакътымызны алды. Онынъ туннельге бенъзеген сокъакъларыны эджансыз кезмекнинъ чареси ёкъ. Этраф балкъ-балкъ йылтырай, сатыджыларнынъ агъызларындан санки бал тамлай. Сатыджы зенаатыны бир санат дереджесине котергенлер. Тюкянгъа кирген сонъ, илле бир шей сатып алмагъа меджбур оласынъ.

Истанбул университетининъ огюндеки мейдан эр вакъыт адамларнен толу ола. Бу ерде омузларында чай, сув ташыгъан йигитлернинъ арекетини, оларнынъ хызмет этюв усулларыны юзлернен адамлар сейир этелер.

Бизлер Тюркиенинъ анги шеэринде булунмайыкъ, илле бир де бир танышкъа расткельдик. Отеллерде Россиядан, Украинадан, Къырымдан, ве даа бильмем нерелерден кельген алыш-веришчилер озъ тиллеринде сёйлене-сёйлене тюкянларда мал базарлыгъы япалар. Хаммаллар олар алгъ-

ан юклерни машиналаргъа, арабаларгъа юклейлер, ава ала-
нына, геми лиманларына алып кетелер.

Тамам бизлер Истанбулда олгъанымызда Измир шеэ-
ринде аньаневий Халкъара бала фестивали кечти. Бу фес-
тивальде Къырымдан «Теселли» ансамбли де иштирак эт-
кен эди. Биз ансамбль иштиракчилеринен корюштик.
Оларнынъ эписи фестивальден къувана-къувана къайтты-
лар, бизлерге озь теэссуратлары акъкъында джоша-джоша
сёйледилер.

Буларнынъ эписи манъа бир даа Тюркиенен, тюрклер-
нен тамырларымыз бир олгъаныны хатырлатты. Корьмек
арзусыны къальбимде узун йыллар ташыгъан бу дияргъа
ильк сеферимден дюнья къадар теэссуратлар иле Ватангъа
дёндим.

ФИДЕДЖИЛЕР

Фиде етиштирювде Анафи агъанынъ апайына етери буюн Къырымда ёкъ дейлер. Айткъанларына коре, янъы йыл геджеси эр кес йылбашлыкъ аш пиширсе, Амиде ханым шу куню фиде етиштирмек ичюн ящиклерге помидор, хыяр урлукълары сача экен.

Эгер баарьде базаргъа ондан эвель бирев фиде чыкъарса, бир кереден сыджагъы котерилип, хасталана биле дейлер. Олса олуджыдыр. Лякин сонъки вакъытта ханымнынъ ракъиблери пейда олып башладылар. Илле десенъ, маалледеши Сейдамет биберджи. Былтыр о, фиделерни Амидеден эки кунъ эвель базаргъа чыкъарып, анавы апайны аз къалды инфаркт япаязды. Онынъ ичюн бу йыл янъы йыл акъшаamy энди онынъ помидор урлукълары козь ойнатып башладылар. Эбет, буны корьген Амиде ичюн йылбаш бир кереден эки байрам олды.

Бойлеликнен, гедже-куньдюз юкъламады. Чаресини тапса о фиделерни эмизикнен гыдаландыраджакъ. Къыскъасы, олар пек яхшы осип башладылар. Амиде бу шейнинъ къурту. Озьбекистанда отуз йыл бу зенаатнен огърашты. Не, энди Ватанына кельгенде озь унерини косьтермейджекми? Ойле де косьтерир. Шашар къалырсынъыз. Эм шашалар я! Онынъ фиде етиштирювде озь технологиясы, озь усуллары бар. Шу себептен фиде мутехассыслары биревнинъ къолунда фиде корьселер, бу къайсы фидеджининъ махсулы олгъаныны сорамайып айта билелер.

Меселя, мына булар Кериме аптенинъ фиделери. Къыскъа этип айткъанда: Кериме — фиде!

Мына бусы Фера аптенинъ фидеси. Яни фидеджилернинъ тилинен айткъанда: Фера — фиде.

Мына бу пикировка япылып, кимсеге белли олмагъан иляджнен гыдаландырылгъан ве энди гьонджелери корюнип тургъан сим-сия, япалдаш япракълысы Амиде ханымнынъ фиделери. Сортынен айтаджакъ олсакъ Амиде — фиде!

Адлары да насыл я?!

Кериме — фиде!

Фера — фиде!

Амиде — фиде!

Адлары заграничный киби янъгырайлар.

Иште шу биз макътагъан Амиде — фиде бу йыл кене бир шамар ашады.

Эбет, догъру манада дегиль. Оны кимсе ургъаны ёкъ. Лякин анавы, маалледеши Сейдамет биберджи фиделерини базаргъа Амидеден бир къач кунъ эвель чыкъаргъан. Буны эшиткен Амиде башта, ошектир, меним зытыма тиймек ичюн айтадырлар белледи. Лякин, керчек олгъаныны бильген сонъ кейфи бозулып, сыджагъы котерилип, эки кунъ тёшек хастасы олып ятты. Эбет, бу арада фиделер кереги киби бакъылмады, плёнкалары вакътында ачып орътольмеди, фиделер аваландырылмады ве олар сарарып башладылар. Кене яхшы, Амиде ханым ирадели фидеджи, тез акъылыны топлады, озюни эльге алды ве фиделер кене бир шей корьмеген киби, кучьке кирдилер. Амма Амиде базаргъа чыкъкъанда фидесини ачып къоймагъа биле утанды. Чюнки онынъ элинден биринджиликни чекип алгъан эдилер. Бу, тыпкъы эр вакъыт биринджи ерни алмагъа алышкъан спортчы экинджи ерге къалса насыл кейфи бозулса, ойле олды.

— Сенинъ озюнъ етиштирмегендирсинъ, санъа бир ерлерден бириси кетирип бергендир, — деди Амиде Сейдамет биберджиге.

— Манъа ким береджек? Не, сен беллейсинъ биз Кыйышбурун Сеттар киби самогон ичювден башкъа шейни бильмеймизни? Корерсинъ, хыярларны да мен сенден бир афта — он кунъ эвель чыкъарырым!

Бу, Амиде ханымны текмиль шашмалатты. Бакъ сен оны, озю де бир кунъ, учь кунъ дегиль де, бир афта — он кунъ эвель чыкъараджакъ экен.

— Не хыярымнынъ хыярлары бу сенинъ хыярларынъ? — деди Амиде ханым озюни тутаман.

— Ана ойле сойлары! — деди гьурурнен Сейдамет биберджи.

— Инанмайым! Сен кене мени хасталандыраджакъ олып бойле лафларны айтасынъ. Догърусыны айт, шакъа этесинъ, догърумы?! — деди Амиде.

— Ёкъ, Амидечигим! Дедигим дедик! Чыкъарырым дедимми, чыкъарырым! Меним хыярларымнынъ устюнде энди хыярчыкълары бар. Манъа белли олгъанына коре, бизим койде даа менден башкъа хыяры чечек ачкъан адам биле ёкъ!

Вот тебе Сейдамет!

Санки дерсинъ Амиде фидеджининъ башы ашагъы бир къопкъа къайнакъ сув тѣктилер. Неге огърагъаныны озю де бильмеди. Козылерининъ огю къаранлыкълашты. Къоллары, дудакълары къалтырады.

— Ёкъ, инанмайым! — деди кене фысылдап.

— Инанмасанъ инанма! Мен сени инандырмагъа тырышаммы ёкъса? Истесенъ делегация ёлла, истесенъ озюнь келип бакъ. Тек эвельден къавиль ойнайджакъмыз, разысынъмы? — деди Сейдамет биберджи.

Бу лафлар Амидени текмилъ шашмалатты. Эм инана, эм инанаджагъы кельмей. Лякин ичине атеш тюшти. Олдырамады. Базарэртеси куню ненидир маначыкъ этип, Амиде фидеджи ресмий зияретнен Сейдамет биберджининъ парниклерине барды...

Мына энди дѣрт куньден берли Амиде фидеджи базарда корюнмей. Текмилъ хасталанып, ятып къалды дейлер. Сонъу хайыр олгъайды!..

САКЪАЛИМУС

Шимди сокъакълар, тюкянларнынъ оглери, ерасты кечитлери, багъчалар, автобус, троллейбус дуракълары — эписи кучюк базарларгъа чевирильди. Эр кес шей сата. Эбет, ким не тапса оны сата. Кимиси уджуз алып, паалыгъа сата, кимиси азбарда олгъан шейлерни алып чыкъа. Базы бир уста адамлар озълери тиккен, эккен, азырлагъан шейлерини чыкъарып саталар. Къыскъасы, базар икътисадияты. Эвельден алышверишчилик якъкан Ферат агъагъа Алла берди.

Эвельден базарларда спекулянт деп къувалагъан, ясакъ эткен, бир кило помидор сатаджакъ олсанъ «озъ къаралтынъда остьюргенинъ акъкъында справка кетир» деген вакъытларда биле чаресини тапып одыр-будыр сатып кунъ кечирген Ферат агъа кибилерине энди алышверишчилик япмамакъ гуня. Лякин базарда да эр шей дегенинъ киби тез сатылмай. Онынъ ичюн Ферат агъа тансыкъ, кимседе олмагъан малларны чыкъармагъа тырыша. Тырыша амма, акъыллыдан да акъыллы, устандан да уста адамлар азмы я дюньяда. Сен бир шей япайым деп тюшюнип юргенде базаргъа чыкъсанъ, сен тюшюнген шейни энди сатып отуралар. Онынъ ичюн къарардан зияде оператив олмакъ керек.

Олмасам бир тилим отьмегинъни бурнунънынъ тюбинден чельдирир кетерлер.

Узун лафнынъ кыскъасы, Ферат агъа бир тансыкъ мал иджат этти. Базаргъа илядж чыкъараджакъ. Озю де ойле-бойлеси дегиль, шахсен озю иджат эткен илядж. Эбет, бунынъ ичюн о буюк азырлыкъ коръди. Девдайын Сервер, Нариман, Кемал огъулла-рына эр кунъ тыраш машинасынен эки кере тыраш олмасыны тайинлеп, шахсен озю бу ишни незарет астына алды.

Биринджиден, сакъаллары саат сайын оськен огъулла-ры мына санъа йигитлер олып, тазе тырашнен юреджеклер. Экинджиден — энъ муими бу, Ферат агъагъа буюк келир кетиреджек.

Ферат агъа, огъулла-ры тыраш олгъан сонъ тыраш машинасыны сакъал тозындан шахсен озю темизлеп, оларны айрыджа савуткъа тѣке. Учъ йигит кунъде джеми алты кере тыраш олалар. Сакъал кылла-рыны къолтукъ тюбиндеки юнлерни тюшюрмек ичюн къулланылгъан «Нури» деген порошокка къарыштырып, насылдыр мазгъа къоша ве кене къарыштырып къувамына кетирген сонъ дюльбер шише-чиклерге къойып, эр базар куню бир де-бир базаргъа алып бара.

— Келинъиз, ашыкъынъыз, башкъа ич бир ерде тапып оламайджакъ тансыкъ иляджлар. Мына бусы сакъал осьтюрген, мына бусы адамнынъ чересини яшарткъан иляджлар. Махсус рецепт боюнджа азырлангъан, алып къа-лынъ, тез келинъ! — деп, бар сесинен эр кесни озюне джелъп эте. Эбет, адамлар эр шейнен меракъланалар. Бой-ле иляджларгъа мухтаджлар да чокъ тапыла.

— Иляджынъызнынъ ады не, къартым? — дей бириси.

— Сакъалимус!

— Худжур илядж! Бойлесини эшитмеген эдим, — дей муштери.

— Эбет эшитмегендирсинъ, къайдан эшитеджексинъ. Энди чыкъып башлады. Ал, пешман этмезсинъ. Сакъал осьтюрген илядж. Шимди лезвиянынъ фияты не къадар? Я эр кунъ тыраш олмагъа не къадар вакъыт кете? Иште бу-ларнынъ эписини эсапласанъ, сакъалимус вергисиз препарат. Эгер сакъал оссин десенъ, буны сюртмесини токътата-сынъ, vessелям. Бир-эки афтадан кене эвелькиси киби сакъалынъ осебере. Оськенини истемесенъ, буны сюртип юребересинъ...

Иште бойлеликнен «Сакъалимус» иляджына невбет тургъанларнынъ ады-эсабы ёкъ. Ферат агъа оларны юзер бинъден саллайбере.

О тек бир шейге яна. Не ичюн он дане дегиль де, тек учь дане огьул корьген экен. Эгер олар он дане олса «Сакъалимус»ны учь кере зияде чыкъармакъ ве афтада шимдики киби бир бучукъ миллион дегиль де, дёрт-беш миллион къазнамакъ мумкюн олур эди...

КЪАЛПАКЪ

Шимди татар къалпагъы киймек мот олды. Эбет, беш куньлюк къозунунъ терисинден кереги киби сеплеп, къалпакъчынынъ да чеберини тапып, башынъа уйгъун бир къалпакъ тиктирсенъ онъа етери бармы? Халкъ арасына чыкъсанъ озюньни тап бей я да эфенди беллейсинъ. Эм шай да айталар: Али бей, Вели бей, Джеббар эфенди, Сеттар эфенди ве иляхре. Онынъ ичюн сонъки вакъытта арамызда бейлер, эфендилер чокълашты.

Эвель адамлар озъара корюшкенде бири-бирлерини яшларына коре, агъа, калям, эмдже, дайы... дей эдилер. Энди къолайлашты. Эр кес бей, эфенди олды. Демек, билгиз ки, къалпакъ да чокълашты.

Эбет, эр кес кийген сонъ, бутюн микрорайонгъа намы кеткен Кырбашы сокъагъындаки энъ юкъарыда тургъан дёрт къатлы эвнинъ саиби, Чегерликтеки тюкянынъ малшынасы Абхаир ялынбаш юрсинми? О да озюне бир татар къалпагъы тиктиреджек олды. Дегени киби тери де тапылды. Эм балабан, эм къувурчыкъ олгъанда да къувурчыкълы. Раатлыкъ куню терини къолтугъына къыстырып, къалпакъчы Сеитбаттал агъанынъ эвине ёл алды. Частына уста да эвинде экен.

Селям-келямдан сонъ Абхаир, къалпакъчыгъа дердини тёкти:

— Сеитбаттал агъа, биз де халкъ сырасына къошулайыкъ! Эль корьсе эвалла дейджек киби бир къалпакъ тикип берсенъиз! Махраджи бизден. Териси исе мына!

Сеитбаттал къалпакъчы терини элине алып, къувурчыкъларыны пармакъларынен сийпалады, сагъыны, солуны, терсини, юзюни айландырып, козьден кечирди ве:

— Эм акыкъатен терининъ мировойыны тапкъансынъ, — деди. — Тикерим, нечюн тикмейим. Я насыл къалпакъ истейсинъ?

— Татар къалпагъы даа!

— Я татар къалпагъы да секиз чешит ола. Сен насыл сойыны истейсинъ?

Товаровед Абхаир бу сёзлерни эшитип шашты.

— Се-ки-из че-ши-ит?!

О бу кьадар чешит кьалпакъ олгъаныны биринджи кере эшитмекте эди.

— Кьалпакъ кьалпакътыр даа, Сеитбаттал агъа! Озюнь-из билесинъыз. Самый главный, дюльбер олсун!

— Зиялы кьалпагъы бар, базиргян кьалпагъы бар, карам кьалпагъы, чобан кьалпагъы, койлю кьалпагъы бар...

— Я манъа насыл сойы келише? — Абхаир айнеджилик-нен кулюмсиреп, устагъа суальнен мураджаат этти.

— Эбет сен шеэрде яшагъан сонъ, буюк бир тюкянный тувараведи олгъан сонъ, кучюк-буюк — эр кес санъа эки букленип селям берген сонъ, зиялысынъ даа! Демек санъа зиялы кьалпагъы тикермиз, шаймы?

— Озюньизден кьаладжакъ лаф ёкъ, Сеитбаттал агъа. Тери етерми?

— Эбет етер, артып да кьалыр!

Абхаир мемнюн олып, кьалпакъчынен сагълыкълашаракъ эвден чыкъты. Бираз кеткен сонъ токътады, озъ башына нелердир айтып сёйленди ве кери кьайтып, кьалпакъчыгъа кирди.

— Сеитбаттал агъа! Тери артып кьалыр дединъыз. Бельки анавы бизим Асангъа да бир кьалпакъ тикерсинъыз?!

Кьалпакъчы кульди:

— Тиксем тикейим даа!

Абхаир кене бир кере сагълыкълашып, ёлгъа чыкъты. Бираз кетер-кетмез кене кериге дёнди.

— Сеитбаттал агъа! Асангъа тиксенъыз Усеиннинъ деджаны агъырыр беллейим. Онъа да бир кьалпакъ тикип оламазсынъызмы?

— Тикейим даа!

Абхаир ёлда кетер экен, озюнинъ «зав»ыны да хатырлады ве кене кериге кьайтты.

— Сеитбаттал агъа! Озюме тиктирип, завмагымызгъа тиктирмесем джаны агъырыр. Эм эписи бир «сен озюнье башкъасыны тиктирисинъ» деп, меним кьалпагъымны чекип алыр. Джаным агъам, онъа да бир кьалпакъ тиксенъиз. Эм онынъкиси базиргян кьалпагъы олсун.

— Яхшы!

Иште, бойлеликнен Абхаир джеми олып алты кере кериге кьайтып, агъасына, баджанагъына, севимли торунчыгъына да — джеми еди кьалпакъ сымарлады.

Айтылгъан куню Абхаир джебине бир шише «Эким кьара» шарабыны кьойып, кьалпакъчы устагъа кирди.

Акъай лафы бир ола. Уста сёзюнинъ астындан чыкъкъан. Селям-келямдан сонъ о, маса устуне, кьокъланынъ ба-

шына сыгъаджакъ киби, юмрукъдай-юмрукъдай еди дане дюльбер къалпачыкъны сыранен тизип къойды.

— Я булар недир, Сеитбаттал агъа? — сорады Абхаир.

— Къалпакълар! Я сен еди къалпакъ сымарладынь да! Бир териден о къадар къалпакъ чыкъар даа, къардашым! — деди уста.

Абхаирнинъ тили тутулып, айтмагъа сёз тапамады ве джебинден чыкъаргъан ярым окъкъа «Эким къара»сы «тарс» этип маса устуне тюшти де къырылып, ичиндеки шарап къалпакъларнынъ арасындан акъып кетти...

ТИЛЬ

Анавы куню къомшума: «Тиль севесинъизми?» — деп, башым белягъа къалды.

— Сен неге ишмар этесинъ? — дей къомшум. — Не, кене бирев, къомшунъ сенинъ акъкъынъда ойле деди, бойле деди, киби ошеклер айттымы?..

— Ёкъ, мен бутюнлей башкъа мерамда...

— Аньлашылды, аньлашылды! Бу, Йырыкъ Эсмадан я да Къаракъурсакъ Селимеден чыкъкъан тепмедир. Сен оларнынъ айткъанына не къулакъ асасынъ? Мен башта бир о айткъаны киби этип айтмадым. О санъа бутюнлей яньлыш айткъандыр...

— Ёкъ, къомшу, мен сизге сыгъыр тили...

— Токъта, токъта! Башта бир эр кеснинъ тили сыгъыр тили киби олгъайды. Сыгъырнынъ сюти тилинде дегенлер. Яни, энъ темиз, энъ эял тиль... Экинджиден...

— Сиз мени яньлыш аньладыньыз...

— Ёкъ, мен сени пек догъру аньладым. Мен эминим ки, бу, Йыланбурун Керимеден чыкъкъан тепмедир. Онынъ тили бармы, онынъ тили... Истесенъ эки пуслу килит ас, эписи бир, сыр деп айткъан шейинъни джумле-алемге шу дакъкъасы акъызмай-тамызмай еткизир. Озю де догърусыны айтса экен, эр шейни башлы-аякълы этип еткизе.

— Токътасанъ шуны, мен сизге бир къач кило тиль...

— Сенинъ озюнь токъта! Не акъаретлейсинъ? Бир къач кило тиль эмиш. Башта бир мен сен акъкъынъда кимсеге ярамай бир шей айтмадым. Экинджиден, Йырыкъ Эсма, Къаракъурсакъ Селиме, Йыланбурун Кериме, Согъанджы Джумазиелер сеннен меним арамызны бозмакъ ичюн санъа яньлыш информация бергендирлер. Я олмаса, мени яньлыш аньлагъандырлар. Мен, не сен акъкъынъда, не сенинъ апайынъ акъкъында не де малленинъ башкъа къайна-

на-келинлери акъкъында ярамай бир шей айткъаным ёкъ. Эм айтты деселер де инанма...

— Яхшы. Сагъ олунъыз. Сиз мен акъкъымда ич бир вакъыт ярамай лаф айтмайджагъынъызгъа эминим. Онынъ ичюн де бугунъ озюме алгъанда, сизге де эки кило сыгъыр тили алдым. Шуны айтаджакъ эдим. Сиз исе мени янълыш анъладынынъыз гъалиба.

— Вай, джа-а-ныы-м! Шай десе! Тилинъден айланайым! Тиль емегенимиз еди йыл олгъандыр. Не де арув эткенсинъ. Мен эр вакъыт, эр кеске айтам: «Меним къомшум Вайыт инсан дегиль де, алтын парчасы. Догъмуш бабасына япмагъан яхшылыкъны манъа япар. Айса бер, Вайыт! Мен о тиллерни сувукъ сувнен ювуп, тузлап, буздолапкъа къояйымчы, къадынларнен азачыкъ, бизнинъ тильнен айткъанда, ёл меджлисимиз бар. Ондан келип акъшамгъа пиширим. Озюнь де ашамагъа кирерсинъ, эм Фетта агъанънен юзер грамм патлатырсыз, эм маалле ошеклеринден айтырым...

ЯРДЫМ ЭТЮВ ПРИНЦИПИ...

Бизим Сейран да бу йыл орта мектепни битирди. Не исе де, бир белядан озю де къуртулды, оджалар да. Лякин баланынъ бильгиси тегиз. Буны онынъ пишкинлик аттестатындаки баллардан да бильмек мумкюн. Окъуйым: 3, 3, 3... чу, чу, чу... Иште шу чу-чу-чулар бизни айдаштырып, институткъа кетирди. Не япайым?

— Окъумакъ истейим, пахан, дей. — Ой йыл окъуп алыштым. Озюмни окъувсыз тасавур этип оламайым, дей. Дей амма, лякин, кирюв имтианларыны насыл бермекни тасавур да этип оламай. Онынъ ичюн огъланчыкъны къанатымнынъ астына алып, институткъа, эски достларым — оджаларгъа имдат сорап бардым. Келям-селямдан сонъ дердимни догърудан-догъру кириш имтианыны аладжакъ оджагъа айттым:

— Билесинъизми достум, — деди о, — бизлер кучюк адамлармыз. Сиз яхшысы бу меселени къабул комиссиясынынъ месюль кятибине айтынъыз. Чюнки эр шей ондан кече, эр шейни о чезе.

Меселени месюль кятипке анълаттым.

— Билесизми не? — деди о, — эр алда институтнынъ башы ким? Пек догъру айттынъыз, ректор! Вот меселе къайда! Онынъ дегени деген ола. Онынъ ичюн эр шей ишанчлы

олсун десенъиз, яхшысы онъа киринъиз. Озю де танышынъыз экен...

Ректоргъа кирдим. О омузымны таптады. Манъа бир агъыз биле сѣз айтмагъа имкян бермей, лятифе артындан лятифе патлатты. Не де олса, мен ректорнынъ лятифелери арасында бир пауза тапып, меселени онъа да анылаттым.

— Билесинъми не? — деди о, — эр шей ашагъыда чезиле. Онынъ ичюн сен дердинъни барып яваштан, анавы, имтиан алгъан оджагъа айт...

— Айттым. О, месюль кятипке, месюль кятип санъа ёллады. Сен исе кене о оджагъа ёллайсынъ...

— Вот, вот, вот... — деди ректор. — Айлан-айлан джелъ-тирмен деп неге айткъанлар. Иште ондайын айланабермек керек. Бизим ярдым этив принципимиз ойле!..

МОДА, БАЛАМ, МОДА!

Якъында бир танышымны расткетирдим. О, шойле бир вакъианы икяе этти. Буюк бир азбарда Сеит агъа озюнинъ балабан къорантасынен бирликте яшай экен. Эки огълу да эвли. Озю апайынен ве даа эки яш баласынен яшай. Эки келини де яш ве земаневий дживанлар экен. Язда келинлернинъ экиси де азбарда купальниклерде юре, Кырым кунешинде яна экенлер.

Эр сефер азбаргъа чыкъкъанда буны корип, Сеит агъа пек къолайсызлана.

Бир кунъ келинлеринден бирине:

— Балам, бойле этменъиз даа! — десе, келини:

— Шимди бу мода, бабай! — дей.

Анылашылды меселе, дей де, Сеит агъа элине балтасыны алып, азбарда аякъ ёлунынъ агъызына бир балабан кутюкни юварлатып, бутюн кунъ анда агъач догърай. Келинлер къысталсалар биле аякъ ёлуна кирмеге чекинелер.

Ахыр-сонъу олдурамайып, буюк келини:

— Бабай! Агъачны башкъа ерде догърасанъыз олмаймы, аякъ ёлунынъ янында догърайсыз, — дей.

— Мода, балам, мода! — дей Сеит агъа.

Энъ буюк инсан, энъ буюк пейгъамбер

Шабан Доген

ПЕЙГЪАМБЕРИМ АЗРЕТИ МУХАММЕД КОЧЮВГЕ АЗЫРЛЫКЪ

Бир гедже маалинде Алла Ресулю, Бакъы мезарлыгына барды. Анда яктанларнынъ рухуна дуа этти.

«Биз якъында сизге келеджекмиз» деди. Янынъдаки Эбу Мювейхибке иляве этип, «Эй Эбу Мювейхиб!» деди. «Дюнъя хазинелерининъ анахтарларыны алувнен берабер ахрет ниметлери акъкъында да тюшюндим. Шимди ахрет ниметлерини сайладым».

Бутюн булар эбедий алемге олгъан азырлыкъны бильдирмекте эди. Руху даа шимдиден дигер алемнинъ темиз рухларынен багъланмакъта эди.

Башкъа бир кунъ исе Пейгъамберимиз Ухудкъа кетти. Ухуд шейтлерине «окъ вакъыт дуа этти. Сонъра исе Небие Джамисин, барып, Асхабына шойле сёйледи:

«Кевсер Хавузына къавушкъанда биринджи оларакъ анда сизни мен расткетирген олурым».

«Сизинъ менден сонъра мушриклиге дёнеджегинъизден къоркъмайым. Лякин мен, сизинъ дюнъя малына берилип, бири-биринъизни кунълерсинъиз, ольдюрисинъиз ве бундан эвелькилери киби ёкъ олып кетерсинъиз, деп къоркъам».

Сонъра Ресульалла озъ ханымы Аз. Меймуненинъ эвине кетти. Невбет онынъки эди. Лякин ханымларынынъ тевсиси иле Аз. Айшенинъ эвинде къалып башлады.

МУСИБЕТНИНЪ ЭНЪ ИДДЕТЛИСИ...

Бир кунъ Аз. Айше «Ах, башым, ах, башым!» деп шикяетленди. Ресульалла, «Эй, Айше! Сенинъ башынънынъ агъ-

рысы кечер, Лякин меним башымнынъ агърысындан Алла сакъласын. Ондан къуртулмакъ пек агъыр...» деди.

Эм Пейгъамберимизнинъ хасталыгъы ойле агъыр эди ки, арарети котерильди, тѣшеги ичинде айлана берди. Пек чекишкени акъкъында сѣз кеткенде шойле деди:

«Аллау Таала садыкъ ве мумин къулларына асылында агъыр хасталыкъ, бея, мусибет бере. Лякин о бея, о хасталыкъ ве о мусибет мумин къулунынъ гунахларыны ёкъ этер».

Хасталыкъ инсанны чекиштире. Лякин сабыр онынъ иляджыдыр. Бу акъта Ресульалла шойле дей:

«Хасталыкъкъа огърагъан ич бир мумин ёкътыр ки, Аллау Таала онынъ гунахларыны терекнинъ япракълары тѣкюльгени киби тѣкмесин!»

Онынъ аятта чеккен азаплары, сыкъынтылары не къадар буюк олса, хасталыгъы да ойле иддетли эди. Эр насыл вазиятти анылагъан Алла Ресулю, хасталыкънынъ севап ве муяфат олгъаныны билип, онъа коре сабыр этмекте эди. Ёкъ исе онынъ да гунахы ола билир эди. Мусибет онынъ чыдамы ве сабырына коре келе эди.

ВАСИЕТ

Тарих Ребиуллевель айынынъ секизини косьтермекте эди. Куньерден Першембе эди. Ресулю Экрем (а.с.м.) мектюп язмакъ ичюн къалемнен къагъыт сорады.

«Ресульалланынъ хасталыгъы гъает агъыр эди. Бизге Алланынъ китабы Къуран етер!» деп тюшюнмедицер. Оны раатсызламагъа истемедицер. Даа сонъра Ресульалла шойле эмир берди:

«Арап Ярымадасындан Мушриклерни чыкъарынъыз!»

«Дюнъянынъ чешит ерлеринден кельген эльчилерни, манъа япкъанынъыз киби урьмет этинъыз».

СОНЪКИ НАМАЗ ВЕ СОНЪКИ ХУТБЕЛЕР

Пейгъамберимиз, хасталыгъынынъ сонъки куньеринедже джамиге бара, имам олып, джемааткъа намаз къылдыра. Ара-сыра халкъкъа огютлерде булуна. Арарети эп котерильди. Бу кересинде де Аз. Али ве эмджесининъ огълу Фадлгъа даянып, джамиге кирди. Минберге чыкъып отурды ве халкъкъа шойле иляве этти:

«Эй инсанлар! Дуйдым ки, меним вефат этеджегимни

анълап теляшта къалдынъыз. Анги пейгъамбер, бу дюньяда эбедий къалды ки мен де къалайым?!»

«Билесинъиз ки, мен якъында Раббиме къавушаджагъым. Онъа сиз де бир кунъ ола къавушаджакъсынъыз» деди. Муаджирлерге ве Энсарларгъа бири-бирлерине эйилик япмагъа давранмаларыны тевсие этти ве даа бир къач файдалы насиатларда булунды.

Башкъа бир кунъде хасталыгъы пек иддетли эди. Асхабийле эяллашмакъ истеди. Аз. Билялгъа эмир берип, Мусульманларны джамиге топлады. Минберге чыкъып, «Эй инсанлар! Сизнен айрылышмакъ вакътым пек якъынлашты» деди, сонъра эяллыкъ истеди:

«Аранъызда бир де биринъизни ургъан олсам, кельсин шимди сыртыма урсын!»

«Бирининъ малыны алгъан олсам, кельсин акъкъыны алсын!»

«Менде акъкъы олгъан, «Эгер акъкъымны сорасам, Ресульалла манъа дарылыр» деп тюшюнменъиз! Билинъиз ки, бойле япмакъ акъылымда биле ёкъ!»

«Меним ичюн энъ къыйметли адам, акъкъы олса, келип менден оны истегенидир. Чюнки о эяллыкъ бере демектир. Мен Раббининъ узурьна устюмде биревнинъ акъкъы олмаздан китмеге истейим».

Орталыкъны терен бир сукюнет къаплап алды. Кимсден сес-солукъ чыкъмады. Пейгъамберимиз сёзлерини бир даа текрарлагъан сонъ, бириси аякъкъа турды. «Я Ресульалла!» деди. «Меним сизден учъ дирхем аладжагъым бар!»

Бунъа Пейгъамберимизнинъ къаршылыгъы шойле олды:

«Мен бу хусуста ич кимсени яланджы тутмам ве ич кимсеге емин эт, деп де теклиф этмем. Лякин бу учъ дирхемни насыл этип борджкъа алгъанымны бильмек истер эдим».

Адам, «Я Ресульалла!» деп сёзюни башлады. «Бир вакъытта узурьнынъызгъа бир факъыр кельген эди. Манъа «Факъыргъа учъ дирхем бер!» деп эмир эттинъиз. Мен де бердим. Иште истегеним шу учъ дирхемдир».

Пейгъамберимиз, «Догъру айтасынъ!» деди ве эмджесининъ огълу Фадлгъа борджуны одемесини эмир этти. Бойледже, умметине бордж акъкъынынъ не къадар эмиетли олгъаныны косътерди.

БУТЮН ПАРАЛАРЫНЫ САДАКЪА БЕРДИ!

Хасталыгъы вакъытында онынъ тек еди дирхеми къалгъан эди. Бу параларны факъырларгъа дагъытмасыны сейледи. Лякин хасталыкъ теляшындан онынъ этрафтакилери буну унуттылар. Хасталыгъы бираз енгиллешкен сонъ садакъа параларыны не япкъанларыны сорады. Аз. Айше, «Туралар!» деп джевапланды ве оларны кетиртип Ресульаллагъа берди. О параларны авучы ичине алды ве шойле деди:

«Булар элимде экен, Аллагъа инангъанымны не иле костереджегим? Оларны чар-чабик факъырларгъа дагъытмаларыны эмир этти. Бир къач эв эшьясындан башкъа бир шей къалдырмады, эписини даркъаттырды».

ЭБЕДИЙ КИТМЕСИНЕ УЧЪ КУНЪ КЪАЛА...

Пейгъамберимизнинъ хасталыгъы кет-кете агъырлашты. Вефатына учъ кунъ къалгъанда джамиге барып оламай, Аз. Эбу Бекирге намаз къылдырмасы ичюн хабер йиберди.

Бундан сонъ намазны Аз. Эбу Бекир къылдырып башлады. Сонъки кунълер эди. Пейгъамберимиз вуджудында бираз енгиллик ис этти. Аз. Али ве Фадлгъа даянаракъ джамиге кельди.

Аз. Эбу Бекир, Ресульалланынъ кельгенини корьгенинен ерини онъа бошатмакъ истеди. Лякин Эфендимиз онъа еринден кетмемесини ишмар иле бильдирди. Сонъра Аз. Эбу Бекирнинъ сол тарафына кечти, отурды ве джемааткъа намаз къылдырды. Иште Ресульалланынъ джемааткъа къылдыргъан сонъки намазы шу эди.

СОНЪКИ КУНЪ

Реббиулеввелъ айынынъ онунджы куню эди. Кунълерден Базарэртеси эди. 8 Хазиран...

Саба намазында вуджудында бираз енгиллик дуйгъан Пейгъамберимиз джамиге кетти. Сахабилернинъ сафкъа тизилип Аз. Эбу Бекирнинъ артындан тизилип, намаз къылгъанларыны корип, пек къуванды. Озю де оларгъа уйды, намазыны къылды.

Мусульманлар Ресульалланынъ озюни яхшы ис эткенини дуйгъан эдилер. Қъуванчлары сынъырсыз эди. Атта Аз.

Эбу Бекир Сюнхтеки эвине кетмек ичюн ондан разылыкъ сорады.

Орду команданы Аз. Усаве де сонъки кере Пейгъамберимизнен корюшмек ичюн узурына кирди. Ресульалла онъа, «Алланынъ эмиринен арекет эт!» деди. О догъру яшагъан ерине кетип, анда ордусынен арекетке кечти.

СОНЪКИ АНЛАР ВЕ ЭВ ХАЛКЪЫ...

Аз. Фатиме эр кунъ келип, Пейгъамберимизни зиярет эте эди. О куню бабасыны ёргъун бир алда корьгенинен, «Ким биле бабам насыл адджы агърылар чекедир!» деп тюшюнди. Пейгъамберимиз исе «Бабачыгынынъ севимли къозучыгъы, бугунъден сонъра бабачыгъынъ ич адджы чекмейджек!» деди. Аз. Фатиме козяшларыны тутып оламады. Ресульалла, «Не ичюн агълайсынъ, яврум? Ер ве коктеки къадынларнынъ ичинде энъ хайырлысы олмакъ санъа етмейми?» деди.

Аз. Фатиме козяшларыны тутмагъа тырышты. Лякин эпси бир гъает кедерли эди. Пейгъамберимиз, Аз. Фатимени янына чагъырды. Къулагъына эгилеп, бир шейлер айтты. Аз. Фатиме агълап башлады. Пейгъамберимиз кене бир шейлер айтты. Фатиме бу дефа агъламасыны кесип, къюмсиреди. Себебини сорагъанда шойле анылатты:

«Бабам башта манъа тезден бу дюньядан ве менден айырыладжакъыны айтты. Бунынъ ичюн агъладым».

«Сонъра исе «Аилемиз ичинде менимле энъ биринджи сен къавушаджакъсынъ» деди.

О куню Каинатнынъ Эфендисе аиле халкъына шойле деди:

«Эй инсанлар!

Сиз манъа къаршы бир тюрлю делиль буламазсынъыз. Чюнки мен, Алланынъ китабы Къураннынъ элял япкъаныны элял, арам дегенини де арам къабул эттим!»

Сонъра къызына ве аласына иляве этти:

«Эй къызым, Фатиме!

Эй алам, Сафие!

Аллагъа къабул олунаджакъ ишлер япынъыз! Манъа ишанманъыз. Чюнки мен о заман сизни Алланынъ азабындан къуртарып оламам!»

СОНЪКИ АН...

О кунъ ойле кечти. Кунеш къонып башлады. Каинатнынъ эфендиси сонъки нефесини алмакъта эди. Бутюн къальбинен Алланы анъмакъта эди. «Аллам! Бени Рефики Аллая къавуштыр!» деп дуа этерек, энъ юксеклерде булунгъан пейгъамберлернинъ булундыгъы Рефики Аллагъа ынтыла эди. О шу аныде биле эйилик япмагъа инсанларны огютлей эди, намазларгъа дикъкъатларыны джелъп эте, «Намазгъа итибар этинъиз» дей эди.

Аз. Джебраиль, Азраиль Алейхисселямнен берабер кельди. Аз. Азраиль ичери кирмеге сорады. Пейгъамберимиз разылыкъ бильдирди. О ичери киргенде Пейгъамберимизнинъ башы Аз. Айшенинъ тизлери устюнде эди. Айше савут ичиндеки сувнен элини сылатты ве эфендисининъ мубарек юзюне сюртти. Тилинден «Ля иляхе иллаллах» келимеси тѣкюльди.

«Аллам, Рефики Аллаам» деп дуа этеберди. Пейгъамберимизнинъ нефеси кесильди. Руху юдже алемге котерильди. Мубарек козьлери исе эвининъ таванына бакъып къалдылар.

Тарих, 632; Реббиуллевель айынынъ 12-сини косътермекте эди. Июньнинъ секизи эди. Кунулернинъ Базарэртеси... О куню дюньягъа кельди, ве шу куню иджрет этти ве кене шу куню Раббисине къавушты.

АДЖДЖЫ ХАБЕР!

Каинатнынъ Эфендиси эбедие алемине кеткен эди. Ханымлары онынъ устюни орътилер. Агълав сеслери орталыкъны титретти. Бу хабер Мединеге йылдырым чабиклигинен яйылды. Медине озъ тарихында бойле буюк яныкъ корьмеген эди. Уфукъны къара булут къаплады. Бутюн табиат агъламакъта эди. Олар Небевийе Джамисине кельдилер. Ресульалланынъ вефатына инанмай эдилер. Аз. Омер къылычыны чыкъарды, «Ресульалла сагъдыр, ольмедди. О тек Аз. Муса киби байылмыштыр. Чокъ кечмеден айыныр. Ким де ким Мухаммед ольди десе оны къылычымнен экиге болер ташларым» — деди.

Аз. Эбу Бекир бу мудхиш хаберни эшитир-эшитмез юреги узюльген киби олды. Догъру Ресульалланынъ эвине чапты. Онынъ узериндеки орътюни котерип, нур манълайыны учъ кере опыти. «Олюминъ де тиринъ киби темиз ве гузель я Ресульалла!» — деди. Эп агълагъан эв халкъыны

тынчландырмагъа тырышты. Сонъра джамиде топлангъан Мусульманларгъа барды. Аз. Омернинъ «Ресульалла ольмегендир!» дегенини эшитти. Шойле деди:

«Ким Мухаммедке табынса, бильсин ки, Мухаммед вефат этти. Ким Аллагъа ибадет этсе, Алла тири ве омюрлик сагъ, эбедийдир».

Аз. Эбу Бекир шу аетни окъуды:

«Мухаммед буюк бир Пейгъамбердир. Ондан эвель нидже пейгъамберлер келип кечти. Лякин олар кери къайтып кельмедилер. Бойле яныкъкъа шукюр эткенлер Алла мукафатына наиль оладжакълар». (Али Имран Суреси, 144).

Мусульманлар бу аетни дерсинъ биринджи дефа эшиткен эдилер. Асылында бу ает бу вакъыткъадже юзлердже, бинълердже керелер окъулгъан эди.

Аз. Эбу Бекирнинъ озюни бойле тутуву Мусульманларны баягъы тынчландырды. Сонъра исе Эбу Бекир бойле мананы бильдирген аетни окъуды:

«Акъикъат ки, сен де оледжексинъ, олар да оледжеклер!» (Зюмер Суреси, 30).

Козылер яшлы, гонъюллер кедернен толу эди. Лякин япыладжакъ ишлер чокъ эди. Эр шейден эвель Ресульалланынъ ишлери девам этиледжек, онынъ ерине халифе оладжакъ бирисине буюк ихтиядж бар эди.

Мусульманлар чабикликнен топландылар. Аз. Эбу Бекирни халифе оларакъ сечти ве онъа мураджаат эттилер.

Аз. Эбу Бекир исе озъ субетинде шойле деди: «Эгер эйилик этсем манъа ярдым этинъиз, феналыкъ япсам манъа догъру ёлны косътеринъиз...

Мен Аллагъа ве Ресулюне итаат эткенде, сиз де манъа итаат этинъиз. Мен Аллагъа ве Ресулюне къаршы исыян этсем, сиз де манъа къаршы олунъыз!» деди.

Базарэртеси куню сечим топлашуву япылгъаны ичюн Пейгъамберимизни джыймакъ иши салы кунюне къалдырылды. Мевтаны ювмакъ ишинен Аз. Али, Аз. Аббас, Аз. Аббаснынъ огълу Кусем, Фадл ве Аз. Усаме огъраштылар. Сонъра кефинледилер.

О куню пек чокъ эркеклер, къадынлар, балалар келип, дженазе намазыны къылдылар.

Ресульалланынъ дефн мерасимине кельгенде Аз. Эбу Бекирнинъ фикирине къошулдылар. Чюнки о, Ресульалладан «Пейгъамберлер озыleri дефн олунмакъ истеген топракъкъа, джан теслим эткен ерини козь огюнде тутаракъ комюльмесини бильдирген хадисини анылатты ве мубарек мевта булунгъан ерде дефн этильмесини айтты. Буны Саха-

билер де бегендилер ве Ресульалланынъ яткъан еринде къабир къазылды.

Каинатнынъ Эфендиси мусафирлик алеминден эбедиет ватанына къоюлды. Бу айрылыкъ адджысы Мусульманларны пек якъты. Шу куню Аз. Билял яныкты сесинен ойле бир эзан окъуды ки, агъламагъан адам къалмады. Оларнынъ козь яшлары сель киби акъты.

Чершембе куню, гедженинъ кеч маалинде Ресулю Экрем (а.с.м.) къабирге къоюлды. О бедендже бу дюньядан айырылса биле, рухы бу дюньяда, умметиле бирликте къалгъан эди. Сюннетинен Кыяметке къадар яшайджакъ, эр девирде чокътан-чокъ инсаннынъ гонълюнде яшайджакъ...

Дженаби Хакъ сюннетийле уйгъан хаятта олгъан ве шефаатына къавушкъан къулларындан эйлесин... Амин.

ШАМИЛЬ АЛЯДИН

1996 сенеси, майыс 21-де, белли кырымтатар языджысы Шамиль Алядин 84 яшында вефат этти.

Шамиль Алядин кырымтатар эдебиятынынъ буюк векиллеринден бири олмакънен, ялынъыз кырымтатарлар арасында дегиль, башкъа миллетлер эдебиятында да беллидир. О, халкъ севгисини къазангъан эдиплеримизден бири эди.

Шамиль Алядин 1912 сенеси июль 12-де Къырымда,

Ай-Петри этегинде ерлешкен гузель манзаралы Махульдюр коюнде догъды. Багъчасарай шеэринде еди йыллыкъ мек-тепке окъумагъа кирди. Онъа халкъымызнынъ мешур оджаларындан бири — Яя Наджи Байбуртлы дерслер берди ве оладжакъ языджыгъа эдебияткъа буюк меракъ эм де сев-ги ашлады.

Къырымда 1927 сенеси «Яш къувет» адлы яшлар газета-сында Шамиль Алядиннинъ «Танъ бульбули» адлы ильк шиири басылды. Иште, шундан о буюк эдебияткъа кирип кельди.

1932 сенеси Къырым Девлет нешриятында шаир Эшреф Шемьи-заденинъ муаррирлиги алтында яш эдипнинъ «Топракъ кульди, кок кульди» адлы биринджи шиирлер джыйынтыгъы дюнья юзю корьди, шундан сонъ «Омюр» адлы сайлама эсерлери айры китап оларакъ чыкъты.

Бутюн анълы омюрини эдебияткъа багъышлагъан Ша-миль Алядин буюк несирджи оларакъ танылды. «Теселли», «Чауш огълу» киби ильк повестлеринден сонъ ири роман-лар яратты. «Эгер севсенъ», «Рузгярдан саллангъан фенер-лер» романлары ялынъыз къырымтатар тилинде дегиль, дигер миллетлер тиллерине де терджиме этильдилер.

Миллетимизнинъ белли демократ шаири Усеин Ша-миль Токътаргъазы ве буюк мутефеккиримиз Исмаил бей Гаспралы акъкъында Шамиль агъанынъ яраткъан «Иблис-нинъ зияфетине давет» адлы повести халкъымызнынъ энъ сеvimли эсерлеринден бири олды.

Шамиль Алядин 1938—1944 сенелери Къырым АССР Языджылар Бирлигининъ реиси вазифесинде булунгъаны-на бакъмадан, экинджи джиан дженкинде иштирак этти. О, дюньяджа белли эдиплер М. Горький, А. Фадеев, А. Толстой, К. Паустовский, С. Айний, Айбек, Гъ. Гъулам, К. Яшен, С. Вургъун, О. Гончар киби чокътан-чокъ языджи ве шаирлернен корюшти ве эдебият алеминде фааль ча-лышты.

Шамиль Алядин сонъ нефесинедже маса башындан турмай чалышкъан языджымыз эди. Онынъ янъы язып башлагъан «Тогъайбей» адлы тарихий романынынъ эльяз-малары иш одасындаки маса узеринде битмей къалды.

Языджынынъ къырымтатар эдебиятында бир сыра ше-гиртлери бар ки, олар шимди эдебиятымызда фааль иджат-нен огърашалар.

1994 сенеси Шамиль Алядин ана-Ватангъа авдет олды ве онъа тувгъан топрагъында эки йыл яшап иджат этмек къысмет этти. Шу къыскъа девирде биле Ватанымыздаки миллий неширлеримизде «Я бог и царь», «Кремль къурбан-

лары» киби публицистик эсерлери дердж этильди ве окъуй-ыджыларнынъ алгъышына наиль олдылар. Буюк эдиби-мизнинъ омюри ве иджадий ёлу акъкъында телевизион фильм яратылды.

Шамиль Алядиннинъ эсерлери орта ве алий окъув юр-лары ичюн язылгъан дерсликлерге кирсетильди.

1980—1985 сенелери янъы тешкиль олунгъан «Йылдыз» журналына муаррирлик япты, Озбекистан Языджылар бирлигинде къырымтатар эдебияты Кенъешининъ реиси вазифесинде булунды. Эдебият саасындаки хызметлери ичюн «Озбекистанда нам къазангъан санъат эрбабы» ун-ванынен такъдирленди.

Халкъымызгъа ве эдебиятымызгъа бутюн гъайрети иле хызмет эткен Шамиль Алядиннинъ ады ве айдын хатырасы анъымыздан силинмез ве онынъ яраткъан эсерлери шим-дики ве келеджек несиллерге мектеп олур

Къырымтатар языджылары кенъеши.

КЪЫЙМЕТЛИ ОКЪУЙЫДЖЫЛАР!

Халктымызнынъ япайышы насыл олса, журналымызнынъ да япайышы ойледир. Алымыздан кимге шикяет этейик. Башталары пара олмады — журнал токътады, сонъра пара олды, амма бизлер типография графигине чокъ вакъыткъалдже кирип оламадыкъ.

Къыйметли ватандашларым! Сизлерни чалышкъан, я да яшагъан еригъизде хынзырлар алдата, алчалталармы? Сизлер оларгъа къаршы насыл чарелер коресингъиз? Бизим де алымыз Сизинъки киби. «Таврида» типографиясында истисал боллогинде чалышкъан Гринько ве Назаренко адлы хынзырлар озылерининъ хызмет вазифелеринден «файдаланып», журналнынъ биринджи номерини апрельде, экинджи ве учкунджи номерлерини июнь айынынъ сонъунда чыктардылар. Биз оларгъа нисбетен бир тюрлю чаре корип оламадыкъ. Хынзырлар бирлешип, мафия киби бир шейге чевирильгенлер. Олар бу айлар девамында тек тиджарет тешиклятларынынъ сымарышларыны эда этти ве чокъ пара къазандылар... Лякин бизлер бир заман теслим олмадыкъ ве теслим олмамыз. Ватанымызгъа тизлеримиз устюнде туруп, ялвармакъ ичюн кельмедик. Элимизде сонъки чаре бар экен, оны нишарет хынзыргъа къаршы ишлетирмиз. Бизим деделер топрагъында олар ат айнатып оламазлар. Эгер илериде де хынзырлар бизим ишимизге бойле аякъ чаладжакъ олсалар, мен оларнынъ эр бирининъ ады-фамилиясы ве япкъан ишлерини айтып язарым.

Мен узакъларда туруп, эр бир журнал окъуйджысыннынъ нефесини сезем, догъмуш сесини эшитем, чал башымны эгип эр бирингизини селямлашам. Эгер зоруна къалсам, дердимни, шикяетимни халктыма айтырым, амма хынзыргъа ялвармам.

Къыйметли окъуйыджылар, оларгъа ола бирден-бир журналымыздан марум олмайыкъ. Шараитлер тюрленир, амма журнал яшамакъ ве окъуйыджыларымызнынъ элине барып чыкмакъ керек. Къятиетимиз ве бераберлигимиз даима бизнен олсун.

Баш муаррир.

На крымскотатарском языке «Йыллыз» № 4 («Звезда» № 4)

Корректор З. Эреджепова.

Бир матбаа табагъы колеминден эсик эльязмалар муаллифине къайтарылмай. Буюк колемли эсерлерининъ къыскарытылгъан, журнал варианты къабул олуна.

Басылувгъа 05.06.96 с. берильди. Басылувгъа 29.07.96 с. рухсет этильди. Формат 84x108/32. Офсет усулыда басылды. Неприят-эсал табагъы 6. Сымарыш 97. Тиражы 1200.

Джедвельге алыннгъаны акъкъындаки шиедетнамес: Кв: № 757.

Адресимиз: 333023, Симферополь шесри, Марьино, аб/ящ. 1622.

«Таврида» неприятнынъ басмаханеси.

333700, Симферополь шесри, Ген. Васильев сокъагъы, 44.

Индекс 75298.

